DESTANLAR DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE

TARİHİ COĞRAFYASI, KÜLTÜR VE SANATI

TÜRKLER'İN ALTIN KİTABI

Tercüman

CİLT · 1

DESTANLAR DEVRİNDEN GÜNÜMÜZE

TARİHİ COĞRAFYASI, KÜLTÜR VE SANATI

TÜRKLER'İN ALTIN KİTABI

Refik Özdek

CİLT·1

ÖNSÖZ

TÜRKLER'İN ALTIN KİTABI

Miladdan önceki yıllardan İstiklâl Savaşımızın sonuna kadar, Türkler'in 3000 yıllık şanlı tarihini gözler önüne seren bu dört ciltlik eser, sadece kazanılan zaferlerden, fethedilen ülkelerden bahsetmiyor. Türkler'in coğrafyasını, kültür ve sanatını da geniş olarak veriyor. Bu niteliğiyle ilkokul, ortaokul ve liselerimizde, Türk Tarihi derslerinde, Tercüman'ın yayınladığı bu 4 ciltlik **"Türkler'in Altın Kitabı"** *çok önemli bir yardımcı, başvuru kitabı olacaktır.*

Eğitimci ve öğretmenlerimizin emrine böylesine zengin bir yardımcı kitap verebilmenin heyecanını yaşıyoruz. Kaldı ki bu kitap, her Türk'ün ilgiyle ve gururla okuyabileceği bir hacim ve üslûba da sahiptir.

"TÜRKLER'İN ALTIN KİTABI"nın amacına ulaşmış olduğunu görmek en büyük mutluluğumuz olacaktır.

Tercüman

Türk dünyasını, destanlar devrinden zamanımıza kadar tarihi, coğrafyası, kültür hayatı ile tanıtan; kronolojik sıra takip ederek sanatından, edebiyatından en önemli, en güzel örnekleri gösteren, belgeler sunan bir kitap bugüne kadar yazılmadı. Çünkü böylesine geniş kapsamlı, çok boyutlu bir eser, birkaç cilde sığmaz.

Fakat, Türk insanı, Türk vatandaşı, engin Türk tarihini, zorlanmadan temin edebileceği, kolayca okuyabileceği ve muhafaza edebileceği bir kitaptan öğrenmeyi arzu eder. Bu kitap, en önemli belgeleri, sanat ve edebiyat örneklerini göstermeli, uzmanlar dışındaki geniş kitle için, her meslek ve yaş grubu için, eskimeyen bir başvuru kitabı, bir kaynak eser niteliğini taşımalıdır. Bunu istemek okurun hakkı, yazmak ise yazarın görevidir.

Böyle bir eser, ne kadar gayret edilse yine de bir **"özet"** olacaktır.

Engin Türk tarihini çok yönlü olarak 4 CİLT'te özetlemek için, derlediğimiz sayısız kaynaklardan başka, konuların uzmanı kişilerin fikirlerinden de yararlandık. Türk tarihinin uzak geçmişine ışık tutan son bulgular üzerinde özellikle durduk.

Manevî, fikrî yardımlarını esirgemeyen bilim adamlarımıza; tarihçi ve eğitimcilerimize eski yazmaların okunmasından mahallinde çekilmiş resimlerin temininе ve harita çizimine kadar pek çok konuda seve seve yardım eden yaşlı ve genç arkadaşlarımıza şükran borçluyuz.

Yararlandığımız kaynaklar kitabın sonunda gösterilecektir.

Hiçbir millet geçmişini silemez. Fakat uzak ve yakın geçmişlerini unutan milletlerin, gelecekleri silik ve karanlık olur.

Biz, bu kitabın, onu okumak için herkesin istekle zaman ayırabileceği bir hacimde, ilgi duyarak okuyabileceği nitelikte olmasına gayret ettik. Bu amaca ulaşılmış olmasını görmek en büyük mutluluğumuz olacaktır.

Refik ÖZDEK

GİRİŞ

Türk tarihinin milâttan önceki yüzyıllarına ışık tutan belgeler birer birer ortaya çıkıyor

Türk tarihini yazanların, asıl konuya **"Büyük Hun İmparatorluğu"** ile girmeleri neredeyse bir gelenek halini almıştı. Oysa, bir milletin varlığı, bağımsız bir devlet haline gelmesinden, hele bir cihan imparatorluğu kurmasından sonra başlayamazdı. Tarihçiler bunu hatırlatıyor, ama imparatorluğun kurulmasından önceki dönemler hakkında yeterli bilgi veremiyorlardı. Biraz geriye gidince Türk oldukları anlaşılan Sakalar'a, büyük bir Türk hükümdarı olduğu bilinen efsane kahramanı **Alp Er Tunga**'ya, dana da önce (M.Ö.1050) Çin'e akın ettikleri ve burada Chou (Çu) hanedanını kurdukları anlaşılan bir Türk kavmine rastlıyorlardı.

M.Ö. 7. yüzyılda ölen **Alp Er Tunga**'nın, halkı tarafından çok sevilen bir Türk hakanı olduğu kesinlikle biliniyor, ama bu hakanın yönettiği devlet hakkındaki bilgiler bulunamıyor, ya da bu bilgiler çok yetersiz kalıyordu.

Tarihçiler Türklerin ırk özelliğini ve anayurtlarını tanıttıktan sonra Türk tarihini anlatmaya,Türklükleri her bakımdan ispatlanmış olan Büyük Hun İmparatorluğu'ndan başlıyorlardı.

Bugüne kadar ilk Türk siyasî kuruluşu olarak kabul edilen Büyük Hun İmparatorluğu ile ilgili en eski yazılı belge, M.Ö. 318 yılından öteye gitmiyordu. Bu, Hunların komşu bir devletle yaptığı bir anlaşma belgesidir. Türklerin tarihî devri, en erken işte bu dönemde, yani M.Ö. 318 yılında başlatılıyordu. O tarihte bir andlaşma imzalayan bir devletin ondan önceki dönemi karanlıktı. Büyük Hun İmparatorluğu M.S. 58 yılına kadar devam etmiş, bu tarihte Güney ve Kuzey Hunları (Doğu ve Batı Hunları) olarak ikiye bölünmüştü.

Bu kadar büyük ve uzun ömürlü bir devlet kuran Hunlardan kalma yazılı belgeler de yoktu elimizde. Oysa Hunların, hele Batı Hunlarının kendi yazıları olduğunu, kendi dillerinde yazışmalar yaptıklarını çok iyi biliyoruz.

Yazılı belge olmadığı gibi, medeniyet seviyesinin ve hayat tarzının göstergeleri olan kalıntılara, eserlere de, yakın zamanlara kadar rastlanmamıştı.

Yakın zamanlara kadar en eski Türk anıtları olarak **"Orhun Anıtları"**nı, Türk yazı dilinin en eski örneği olarak da bu anıtlardaki yazıları ve **Yenisey kitabelerini** biliyorduk. Bunlar da bizi ancak onüç asır öteye götürüyordu.

Destanlarımız da tarihini bildiğimiz Türk devletlerinin kuruluş dönemlerinden daha ötelere pek uzanmıyordu. **Oğuz Kağan** destanı Hun Türklerinin, **Manas destanı** Kırgız Türklerinin, **Ergenekon destanı** Gök-Türklerin idi. Öteki destanlarımız ise yine tarihlerini bildiğimiz Türk kavimlerine aitti ve bizi o Türk devletlerinin yaşadığı devirlerden daha uzaklara pek ulaştırmıyordu.

4000 yıllık bir tarihimiz olduğunu söyleyip yazarak gurur duymak, ama somut delillerle 2000 yıldan öteye gidememek geniş kitleyi üzüyor, gençlerimizin ise içi burkuluyordu.

Yabancı yazarlar bu durumu kestirme ama tutarsız bir hükümle açıklıyor **"..Çünkü Türkler göçebe millettir, göçebe milletler büyük medenî eserler bırakmaz"** diyorlardı. Kendi tarihçilerimiz elbette makul ve ilmî sebepleri anlatıyorlardı ama, özellikle gençlerimiz bu gibi konularda gözle görülen, elle tutulan somut belgelere ihtiyaç duyuyorlardı.

Belgeler bulunuyor: Yazı da var, yapı da var

Artık, şüphe bulutlarını dağıtan, Türk tarihinin milâttan önceki dönemlerine ışık tutan belgeler bulunmuştur. **Yazı da var, yapı da var!** Elle tutulan, gözle görülen ve müzeleri dolduran somut belgelerden başka, müzelere sığmayan, yüksek medeniyet göstergesi görkemli anıtlar da var. Daha da olacağını, arkeologların heyecan verici izler üzerinde çalışmalarını sürdürdüklerini bildiren müjdeli haberler de var!

Yirminci yüzyılın ikinci yarısı, özellikle şu son onsekiz yıl, Türklerin uzak geçmişine ait en önemli buluşların yapıldığı bir dönem oldu. Bunları yeri gelince anlatacak ve belgelerini sunacağız. Burada kısaca **Türklerin yazı dilini 1250 yıldan 2500 yıl öncesine götüren,** sanatını gösteren birkaç buluşa değinecek, müjdeli haberin ne olduğunu duyuracağız. Yurdumuza binlerce kilometre uzakta bulunan bu belgeleri Avrupalı Türkologlar gibi kendi bilim adamlarımız da gidip gördüler, incelediler, filmlerini çektiler. Bunların filmlerini, resimlerini biz de getirdik, getirttik.

2500 yıl önceki Türk yazısı:

Türk yazı dilini 2500 yıl öncesine götüren belge Alma-Ata'nın 50 km. kadar yakınında, **Isık Göl** civarındaki **Esik** kurganında bulundu. Açılan mezardan çıkan eşya göz kamaştırıcı idi. Bir Türk tiginine (prensine) ait olduğu anlaşılan bu mezara prens altın elbisesi, altın tacı ile gömülmüştür. Mısır firavunu Tutankamon'un mezarından sonra en çok altın bu Türk prensinin mezarında bulundu. Tam 4.800 parça altın vardı. Fakat tarih için, Türk tarihi için, eşsiz değerdeki belgeler ne bu altınlardı ne de öteki eşyalar. Eşsiz değerdeki belge, yarısı okside olmuş bir gümüş tabağın üzerindeki iki satırlık yazı idi. Bu yazı, bu mezardan 1250 yıl sonra dikilmiş Orhun âbidelerindeki Gök-Türk harfleriyle yazılmıştı, yani Türkçe idi. Okundu, tercüme edildi. (Tercümesini kendi bölümünde sunacağız. Yapılan radyo-karbonik tahlilden, Orhun hurufatlı yazının M.O. 5. yüzyıla ait olduğu anlaşıldı.

Esik'teki kazı 1970'te başladı ve devam ediyor. Civarda yağmalanmış başka mezarlar da bulundu, ama yağmalanmamış başka höyüklerin varlığı da anlaşılmış bulunuyor Bunlar er-geç ortaya çıkarılacak.

İmparatorun ordusu bulununca

Çinliler, 10 yıl kadar önce yaptıkları bir kazıda yüzlerce heykel buldular. Bunlar atları ve silâhları ile Çin süvarilerini gösteriyor. Hepsi bir arada ve teftiş için sıralanmış gibi bir hizada idiler. Bunlara **"İmparatorun ordusu"** denildi. Bu olay, Çin hükûmetini tarih araştırmaları için daha büyük ödenek ayırmaya sevketti ve çok büyük şehirler olduğu anlaşılan üç büyük tepede kazı yapmayı programlarına aldılar. Bu tepelerden biri **Hun Türklerinin** uzun zaman egemen oldukları bölgededir ve onlardan kalma olduğu bilinmektedir. Hem Çin, hem de başka ülkelerin

'tarihçileri buradan Türk tarihi için çok önemli belgelerin çıkacağını söylüyorlar.

● Japon Türkologların gayreti

Bilindiği gibi eski Türklerle ilgili en önemli kayıtlar Çin arşivlerinde, Çin yazmalarında bulunuyor. Bu eski Çin yazmalarını okuyacak, inceleyip sonuçlar çıkaracak Türk bilim adamları maalesef henüz yok. Fakat, bir başka ülkenin Türkologları eski Çin kaynaklarını incelemeye başlamış bulunuyorlar ki **"müjdeli haber"** dediğimiz olay işte budur: Tokyo'daki Nihon Üniversitesi'nin Türkoloji bölümünde 300 Japon genci Türkolog olmak için öğrenim görüyor. Bunların 150'si İslâmiyetten sonraki Türk tarihini ve Türkçesini öğreniyorlar. Mezunlardan 30 Japon genci Çin kaynaklarında eski Türklere ait belgeleri araştırmaya başlamış bulunuyorlar.

Nihon Üniversitesi Türkoloji Bölümü'nün başkanlığını yapan **Sayın Prof. Dr. Masao Mori,** en seçkin öğrencilerini Türk tarihinin erken çağları üzerinde araştırma yapmaları için Çin'e göndermeye devam edeceklerini kendisiyle Tokyo'da görüşen **Sayın Ahmet Kabaklı**'ya söylemiş ve şunları ilâve etmiştir: **"Eski Türkçeyi olduğu gibi eski Çinceyi de çok iyi bilen bu gençlerimiz, herhalde Türk tarihini aydınlatacak güneş sayfaları bulup çıkaracaklardır..."**

Biz buna inanıyor ve o günleri sabırsızlıkla bekliyoruz.

Türkler hiçbir zaman putlara, kurtlara, kuşlara tapmadılar

Binlerce yıllık Türk tarihini aydınlatan yeni yeni belgelerin bulunmakta olduğunu belirttikten sonra, bunların bulunmasındaki gecikmeyi, büyük yapıların, heykellerin, barkların neden çok bulunmadığını kısaca açıklamayı, eski Türklerin göçebelikleri, inançları, yaşayışları ve karakterleri hakkında bir özet bilgi vermeyi gerekli görüyoruz.

Türkler hiçbir zaman puta tapmadılar. Putlarını kendileri yapan, yaptıklarına tapan insanlar olmadılar. Bilinen bir gerçektir ki puta tapmış olan eski milletler (devletler, imparatorluklar), meselâ Sümerler, Mısırlılar, Yunanlılar, Romalılar, İranlılar, Mayalar, Aztekler vb... en güzel, en büyük heykelleri, anıtları putları için, en büyük tapınakları bu putlara adamak ve onları korumak için yaptılar.

Türkler ise, cansız putlara tapmadıkları gibi canlı varlıklara da, meselâ hayvanlara, kurda, kuşa da tapmadılar. Onun için de putlar ve bu putlara adanan tapınaklar yapmadılar. Eski Türklerin **tabgu**'ları, yani taptıkları (1) başka idi. **Türkler, yeri ve göğü yaradanın, dünyayı mesken tutmuş putlar ya da yerle gök arasında dolaşan, insanlaşan hayal varlıklar olamayacağını seziyor, anlıyor, biliyorlardı.** İnanç konusunda sürekli bir arayış içinde idiler. Onun içindir ki 9. yüzyılda İslâmlyetle karşılaşınca, hiçbir baskı ve zorlama olmadan, onu, gönüller dolusu bir coşku ile benimseyecek, olanca güçleriyle savunmaya ve yaymaya çalışacak, en güzel mâbedlerini bu din için yapacaklardı.

Putlara, hayvanlara, insanlaşan hayal varlıklara tapmayan, totemci olmayan Türklerin tabguları (tabuları) yok muydu? Elbette Türklerin de İslâmiyeti kucaklamadan önce, inandıkları bir din, bir inanç sistemi vardı. Tarihte, hak olsun, bâtıl olsun, inancı olmayan bir toplum düşünülemez. Fakat tekrar ediyoruz, Türkler hiçbir zaman putlara, kurtlara, kuşlara tapmamış, totemci olmamışlardır. Bu bir iddia değil, birçok bilim adamının en sağlam delillerle ispatladıkları bir gerçektir. *(Bu kitabın ilk baskısı gazete ilâvesi olarak düşünüldüğü için, belge ve kaynak göstermek maksadıyla her paragrafta bir dip notu açmak teknik bakımdan uygun düşmüyor. Bu belge ve kaynakları toplu olarak kitabın sonunda sunacağız.)*

Putlara tapmayan Türkler, tapmak amacıyla bunların resimlerini, heykellerini, bunları korumak için veya bunlara adamak için tapınaklar da yapmamışlardır.

Son keşiflerden önce eski Türklerin de totemi bulunduğunu söyleyenler, bu görüşlerini, Türklerin kurt, at ve bazı kuşlara büyük sevgi ve saygı göstermelerine dayandırıyorlardı.

•Ömrü **at** üstünde, **atla** beraber geçen, her işini onunla yapan bir milletin, **atı** sevmemesi, ona saygı duymaması, hatta onu kutlu

---

*(1) Bu vesile ile Fransızcadaki **tabou** (tabu) kelimesinin Türkçe **tabgu**'dan geldiğini belirtmek istiyoruz. Fransızlar bu kelimenin Polinezya kökenli olduğunu sanıyorlardı. Artık Türkçe tabgu'dan geldiğini onlar da kabul ediyor.*

saymaması düşünülemez. Bazı dönemlerde bazı Türk boyları ata heykel, ata mezar yapmışlardır. Hâlâ da yapıyorlar. Ama hiçbir zaman onu bir totem olarak kabul etmemiş ve tapmamışlardır. Türklerin atı kutlu saymaları, Hinduların ineklere izafe ettikleri kutsallık gibi değildir. Türkler at kurban eder, etini yerlerdi.

•Eski Türkler **kartal** gibi, **sülün** gibi kuşlara da sevgi, saygı göstermiş, bunların resim ve kabartma heykellerini yapmışlardır. Meselâ, M.Ö. 2'nci bin yılının başlarından kalma bir Türk mezarı olan **Kurat kurganında,** bir kartal pençesi kabartması bulunmustur. Orhun'da bulunan **Kül-Tigin** büstünün serpuşunda da kanatları açık bir kartal kabartması vardır. Fakat kartal ve öteki kuşlar birer totem değil, simge idiler: **Hız simgesi, yükseklik simgesi, hâkimiyet simgesi, becerikllik ve yırtıcılık simgesi.** Bunların simge olma niteliği İslâmiyet'ten sonra da devam etmiştir. 9. yüzyılda Karahan Türklerinin bir şairi, **"Belge vurup atlara, kuşlar gibi uçtuk biz"** derken hız ve ataklık simgesini çok iyi belirtiyordu.

•**Kurt**'a gelince, o da bir simge idi. Fakat onun Türk destanlarında özel bir yeri vardır ve destanlar konusu işlenirken anlatılacaktır. **Kurt,** çevikliği, cesareti, ataklığı, yırtıcılığı, kuvveti dolayısıyla bir simge idi. Çağlar boyunca yabancılar Türk askerlerini kurtlara benzetmişler, bu benzetmeyi kendileri için Türkler de yapmışlardır: Orhun anıtlarındaki şu cümle de gösterir bunu: **"Tanrı güç verdiği için, babam kağanın askerleri börü (kurt) gibi, düşman askeri koyun gibi imiş..."**

Türklerin kurdu takdir ettiklerini, savaşta ona benzemekle övündüklerini, ama asıl gücü **Tanrı'dan** aldıklarını da anlatıyor bu cümle.

Eski Türklerin totemci olmadıkları artık kesin olarak ispatlanmıştır. Totemciliğin bir inanç sistemi olarak görünmesi için, sosyal ve hukukî bazı şartların da olması gerekir. Totemci klan, totem saydığı şeye tapar. Türkler ise kurt veya kuşa tapmaz. Totemci toplum ruhun ölmezliğine inanmaz, **eski Türkler için ruh ölümsüz idi.** Totemci klanda ekonomi asalaktır, avcılığa ve emek vermeden devşirilen bitkilere dayanır. Eski Türklerin ekonomisi hayvan besiciliğine, çobanlığa ve tarıma dayanıyordu. Totemcilikte mülkiyet ortaklığı vardır, **eski Türklerde özel mülkiyet hukuku vardı.**

Tarihî şartlar bazı Türk boylarının şamanizmi benimsemelerine sebep olmuştur, ama şamanlığın eski Türklerde geniş kitlenin asıl inancı ile bir ilgisi olmamıştır. Şamanlık Moğol inancıdır. Yakın sayılacak bir tarihe kadar eski Türk inancının şamanlık olduğu kabul ediliyordu. Fakat son zamanlarda, Türklerden merhum **İbrahim Kafesoğlu,** yabancılardan **M.Eliade** başta olmak üzere, birçok tarihçi, eski Türk inancının şamanlıkla ilgisi olmadığını ispat etmişlerdir.

Türkçede din adamına verilen **'kam'** ismi ile, Hint-İran kökenli bir kelime olan **'şaman'**ın aynı kökten sanılması, uzun süre şamanlığın Türk inanç sistemi arasında sayılması gibi bir yanılgıya sebep olmuştur. Şamanlığın etkisi altında kalan Türkler, meselâ Gök-Türkler, onu bir din olmaktan ziyade, bir sihir, bir büyü gibi kabul etmişlerdi.

Eski Türkler nelere taparlardı

Peki, şaman olmayan, totemci olmayan eski Türklerin inancı ne idi?

Konu üzerinde derin araştırma yapan tarihçiler, Türk inanç sistemini üç noktada topluyorlar.

Şimdi bunlar üzerinde kısaca duralım:

● Tabiat kuvvetlerine inanma

Eski Türkler bazı coğrafya engebelerinin, meselâ dağların, yüksek kayaların, su kaynaklarının, ırmakların, denizin, ormanın, demir kılıcın vb.. gizli kuvvetleri olduğuna, ruh taşıdıklarına inanırlardı. Onlara göre, ay, güneş, gök gürlemesi ve şimşeğin de ruhları vardı. Bu ruhlar erkek ve kadın olabiliyordu. Erkek tanrıların yanındaki kadın tanrıya yani tanrıçaya **"Umay"** diyorlardı. Ruh taşıyan yer

ve su kuvvetlerine genel olarak **"Yer-Su"**lar (Gök-Türkler **'Yer-Sub'**, Uygurlar **'Yer-Suv'**) diyor ve bunları kutlu sayıyorlardı. Bunlar yurt varlıkları oldukları için de kutsaldılar. Gök-Türk kitabelerinde adı geçen **iduk** yani kutsal yerler **"İduk Ötüken"** ve **"Tamıg İduk baş"**, yani Tamıg suyunun kutsal başı (kaynağı) sayılıyor.

"Yer-Su"lar inanılan kutlu varlıklar, ruhlar idi ama, maddî değil manevî güç idiler. Onun için bunların da heykelleri, putları, tapınakları yapılamazdı.

● Atalar kültü

Eski Türklerin ikinci inanç sistemi **Atalar kültü** idi. Türkler atalarına derin saygı gösterir, onlar için büyük mezarlar yapar, anıtlar, yazılı taşlar dikerlerdi. İşte eski Türklerin bıraktıkları yapılar, anıtlar bu mezarlardır ve bunlar Orhun Âbideleri'nden ibaret değildir. Esik kurganındaki Altın Elbiseli Adamın mezarı gibi daha nicelerinin olduğu anlaşılmıştır ve kazılar devam etmektedir.

Fakat eski Türkler ölen büyüklerini bütün değerli eşyaları, altınları, mücevherleri, bindiği atların altın süslemeli koşumları ve hatta atları ile gömerler, bunları kutsal sayar, korurlardı. Mezarları açanın cezası ölümdü. Türk büyüklerinin mezarlarını soyan komşu devletlerle, meselâ Moğollar ve Çinlilerle savaşırlardı. **Bizans'ın Margos piskoposu Hun hükümdar ailesinin mezarını soymuş ve bu yüzden Attila Bizans'a savaş ilân etmişti.**

● Gök-Tanrı

Türklerin asıl dini, gerçekten taptıkları, **"Gök-Tanrı"** idi. Bütün eski Türklerin ana kültü bu idi. Eski Türkler için Güneş, Ay ve yıldızlar Tanrı değil, sadece birer aziz idiler. Tanrı ise bütün gökyüzü idi ve bu tanrı yere ve göklere hâkimdi. Yedinci yüzyılda yaşamış ve eser bırakmış Bizanslı tarihçi **Simokattes, "Eski Türkler yalnız, evrenin yaratıcısı olarak bildikleri ve tek ulu kudret olarak kabul ettikleri Gök Tanrı'ya tapmışlardır"** diyor.

Gök-Tanrı evrenseldir. Şafağı söktüren, bitkiye hayat veren, insanlara canlarını bağışlayan, dilediği zaman geri alan, cezalandıran, affeden odur. Yalvaranın ömrünü uzatır, atlarını çoğaltır, kuzunun yakarışını bile duyar. O her şeyi görür, bilir ve iradesine karşı gelinmez. Türk milletinin başına kağanı o tayin eder. Kağana güç veren de odur.

Gökyüzü bir bütün ve tam olduğu, tek ve mükemmel olduğu için, inandıkları Tanrı'ya da "Gök Tanrı" diyen eski Türkler, elbette onu belli boyutlar içinde tecessüm ettiremez, put gibi küçültemez, bütün gökyüzünü sığdıracakları tapınağı düşünemezlerdi. Onun içindir ki eski Türkler büyük tapınak yapmamış, günümüze böyle bir yapı bırakmamışlardır. Ve yine bütün bunlar içindir ki Türkler, İslâmiyetle karşılaşınca, onu kolayca ve coşku ile benimsemişler, bundan sonra en güzel ve muhteşem mâbedleri yapmışlardır.

Tabuların yanılgıları

Eski Türklerin medeniyetlerini yansıtan kurgan, atalar anıtı, şehir kalıntısı, demir ve altın işlemeler ve yazı örnekleri gibi en önemli belgelerin, bol olarak ancak son zamanlarda, son yirmi yıldan beri bulunduğunu, devam eden kazılarda her gün yeni bir eserin meydana çıkarıldığını söyledik. Türk tarihi hakkında tahminlere dayanan ama asla gerçeği yansıtmayan hükümleri alt-üst eden bu bulguların daha da çoğalacağının anlaşıldığını, gösterge niteliğindeki belgeleri ve yeni girişimleri hatırlatarak haber verdik.

Son zamanlardaki keşiflerden önce bazı yabancı müelliflerin "Eski Türklerden kalan büyük eserler yok, çünkü Türkler göçebe idiler, göçebe toplumlar medeniyet kuramazlar" şeklinde kestirme ve yanlış bir hükme saplandıklarını da söylemiştik.

Bu saplantı nerden ileri geliyor? Hemen söyleyelim ki bunun bir saplantı olduğunu nice zamandan beri tarihçilerimiz ispat etmiş, yabancı Türkologlar da Türk tarihçilerinin bu görüşüne katılmış bulunuyorlar. Doğruları daha başka doğrularla, örneklerle ve son buluşlarla güçlendirmek, o yanlışların etkisinde kalan kendi aramızdaki saplantılı ya da önyargılı kişilerin dikkatini çekmek gerekiyor. Yirminci yüzyılın ikinci yarısı Türk tarihinin ilk zamanlarını aydınlatan, uzağı gösteren güçlü bir projektör olmuştur. Bu projektörün aydınlattığı saha geniş kitleyi de ilgilendirecektir.

İlim dünyasında, ilmin her dalında, her zaman otoriteler bulunur. Onlar bu unvanı haketmişlerdir. Çünkü konularında uzmandırlar ve herkesten daha fazlasını bilirler. Bazen

açıklamalarıyla, bazen yeni buluşlarıyla bilim dünyasına, insanlığa hizmet ederler. Katkıları büyük olur. Onlara elbette hayranlık, saygı ve şükran duyarız. Fakat, ilme aykırı bir tutum olsa da, bazen bu otoriteler tabu mertebesine çıkartılır. Her söyledikleri, her yazdıkları mutlak doğru kabul edilir ve aksi görüşler ileri sürülemez. Ta uzun yıllar sonra yanlışları, yanılgıları apaçık ortaya çıkıncaya kadar, böyle sürüp gider.

● Batlamyus'un yanılgısı

Bu tabular başka ilimlerin uzmanları arasında olduğu gibi tarihçiler arasında da vardır. Bir-iki örnek vererek düşüncemizi daha iyi anlatabiliriz. Önce, milletler tarihi ile ilgili olmayan konulardan örnek verelim: M.S. 2. yüzyılda Mısır tahtına çıkan Klaudios Ptolemaios (Batlamyus) aynı zamanda büyük bir astronomi bilgini idi. Astronomi ile ilgili ünlü eserinin adı 'Almageste'dir. Batlamyus bu eserinde dünyayı evrenin merkezinde gösteriyordu. Dünya olduğu yerde sabit duruyor, Güneş, Ay, Merkür, Mars, Jüpiter Dünya'nın etrafında dönüyordu. Güneş, sabit duran Dünya'nın uydusu idi. İşte bu yanlışa insanlar, Avrupa'nın anlı şanlı astronomları, tam 14 asır inandılar. Batlamyus'un yanıldığını söylemeye cesaret bile edemediler (Batlamyus'tan daha iyi mi bileceklerdi!).

Astronominin eski çağlar için özel bir konu olduğu söylenebilir. Fakat şuna ne buyrulur: Aristo bir dâhidir. İlim deryası, akıl küpü, zekâ güneşidir. Hem yaşadığı devirde, hem de ölümünden yüzlerce yıl sonra onun her dediği mutlak doğru kabul edildi. Aristo, erkeklerde 32, kadınlarda 30 diş bulunduğunu yazmıştı. Tıpla uğraşanlar bile yüzlerce yıl bunu böyle kabul ettiler. Hiç kimse itiraz etmedi. İtiraz eden olsaydı belki ona, Hoca merhumun fıkrasında olduğu gibi "Sana mı inanacağız yoksa Aristo'ya mı?" derlerdi. Nice yüzyıl, Batlamyus ya da Aristo gibi düşünmeyen üniversiteliler sınıfta kaldılar!

● Romalı'nın kompleksi

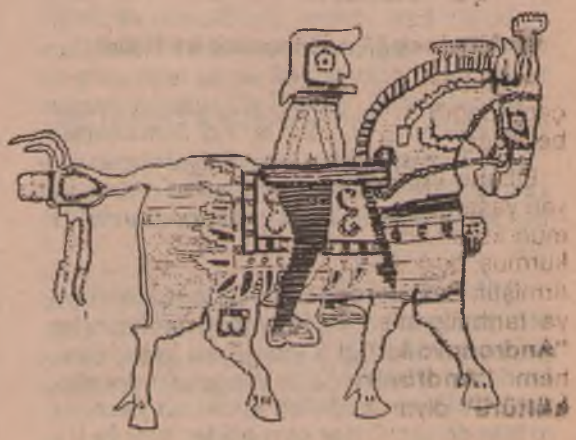
Konuyu dağıtmamak, girişi uzatmamak için, tarihçi tabuların yanılgılarını gösteren örneklere geçelim: Batılı müellifler yaklaşık 1500 yıldan beri Hun İmparatoru Attila ile Romalı kumandan Aetius'ün Catalaunum Ovası'nda 451 yılında yaptıkları savaşın galip ve mağlup belli olmadan sona erdiğini yazıyorlardı. Oysa son araştırmalar o savaşın Attila'nın kesin zaferi ile bittiğini göstermiştir. Bu gerçek, Papa VI. Paulus'un 1967'de İstanbul'u ziyaretinden sonra Batılı tarihçiler tarafından da kabul edilmiştir. Çünkü o tarihten sonra Vatikan'daki belgeleri bir defa daha gözden geçirme fırsatı ve müsaadesi verildi.

Son araştırmalardan sonra Hunların ve Attila'nın Türklüğünden şüphe eden yabancı müellif kalmadı. (Papa VI. Paulus o ziyaretinde Haçlıların İnebahtı savaşında ele geçirdikleri bir sancak-ı şerifi de iade etmişti. Bu konuya sırasında yer vereceğiz.)

1406 yılında ölen ünlü Islâm tarihçisi İbni Haldun da şüphesiz büyük bir otoritedir ve yüzlerce yıl tarih yazanları etkilemiştir. Fakat, araştırmadan ziyade hazırı, söylenmişi benimseme eğiliminde olan insanlar, onu da bir ölçüde tabulaştırmışlardır.

● İbni Haldun'un yanılgısı

İbni Haldun'un toplumları **"bedevî"** ve **"medenî"** olarak iki ana gruba ayırmasını, bedevîlerin medeniyet kuramadıklarını, târihsiz olduklarını, Türklerin de bedevî oldukları için medeniyet kuramadıklarını ve tarihsiz olduklarını söylemiş olması, birçok tarihçiyi yanılttı. Bu büyük yanılgıyı uzun süre gerçek saydılar. Oysa İbni Haldun, bir **"bozkır medeniyeti"**nin varlığından, Türk tarihinden habersizdi. Bozkır iklimi ile çöl iklimini, bozkırdaki göçebelikle Arabistan ya da Afrika çölündeki göçebeliği, hatta Afrika ormanlarına sıkışmış kabilelerin göçebeliğini bir saymıştı. Aradaki büyük farkı bilmiyordu. Yaygın ve gerçek anlamı ile göçebelik, bir toplumun toprağı işlemeden, zenaat ya da sanatla uğraşmadan, sadece hayvan besleyerek bir yerden başka yere sürekli göç etmesi, hay-

vancılıkla, avcılıkla, yenebilir otları ve meyveleri toplamakla **(la chasse et la cueillette)** geçinen toplumlardır. Bunlar gerçekten medeniyet kuramamışlardır.

Bozkırda yaşayan Türkler ise, besicilik yapmış, demiri, çeliği, altını işlemiş, toprağı ekmiş, bark yapmış, kurgan yapmış, anıt dikmiştir. Teşkilatçılığı sayesinde de birçok devletler kurmuştur. Gerçek göçebe toplumlarda bu özellikler yoktur. Onlarda ne bir **Esik** kurganı, ne **Pazırık** kurganları, ne bir **Altın Elbiseli Adam,** ne bir **Orhun Anıtı,** ne de cihangir hükümdarlar vardır.

● Radloff'un yanılgısı:

Ünlü türkologlardan biri olan **Radloff** da Türklerin göçebeliği meselesinde yanılmıştır. Radloff, geçen yüzyılın sonlarında yaptığı bir araştırmadan sonra Türklerin göçebe olduklarını söylemiş ve o söylediği için çok kişi böyle kabul etmişti. Ama onun göçebeliği tarifi İbni Haldun'un tarifinden çok farklıydı. Ayrıca o incelemesini, yüzyıllarca Moğolların sonra da Rusların egemenliğinde kaldıkları için kültür kavbına uğramış ve artık mahkûm ve bölük-pörçük bir durumda bulunan Türk toplumları arasında yapmıştı. Daha eskiye, daha ötelere gidememişti ve Türk tarihi ile ilgili belgeler de bugünkü kadar gün ışığına çıkmamıştı. Yanılgısı buradan ileri geliyordu.

Artık, tarih ilminin yalnız gerçek belgelere dayandırılacağını, tahmin ve duygularla hüküm verilemeyeceğini kabul etmeyen var mıdır?

Bozkır medeniyeti ve Türkler

● Yenisey (Andronovo) kültürü:

Peki, bozkır göçebeliği nedir? Türkler göçebe değiller miydi? Hangi anlamda göçebe idiler?

Elbette Türkler çok hareketli bir bozkır hayatı yaşamışlardır. Fakat başka hiçbir toplumun kuramadığı bozkır medeniyetini onlar kurmuş, bozkır kültürünü onlar meydana getirmiştir. Belgeler bulunduğu için bütün dünya tarihçilerinin kabul ettiği ve daha çok **"Andronovo kültürü"** dediği bu kültüre biz hem **"Andronovo"** hem de **"Yenisey kültürü"** diyoruz.

Konumuz **"Andronovo"** kültürü hakkında kısa bir bilgi vermemizi gerektiriyor.

Andronovo, Güney Sibirya'da, Altaylardan doğan Yenisey ırmağının kıyısında küçük bir köyün adıdır. Meşhur **Yenisey kitabeleri** ve başka arkeolojik eserler bu köyde bulunmuştur. Bu köy, en eski zamanlardan beri **Abakan Türkleri'**nin oturduğu **Abakan** bölgesindedir. Abakan, hem Yenisey'in kollarından birinin, hem de bu suyun Yenisey'le birleştiği yerde bulunan şehrin adıdır. Bu bölgede yaşayan Türkler **"Abakan Tatarları"** olarak anılıyordu. Daha sonra Ruslar bunlara **"Minusinsk Tatarları"** dediler. Minusinsk Abakan'ın yakınında, çok daha sonraki dönemde kurulan bir şehirdir. Özbeöz bir Türk kavmi olan Abakan Tatarları'nı oluşturan boylar şunlardır: **Kaş, Koybat, Sagay, Kamasin, Beltir, Şor, Kızılkaya, Aba Kızıl, Tuba, Küerik ve Hakas.** Şimdi Rusların bunlara verdiği resmî ad **'Hakas'**lardır.

Abakan Türkleri örf ve âdet bakımından Altaylı Türklerden farksızdırlar. Abakan kadınlarının giyimleri Anadolu yürüklerinin giyimlerine çok benzer. Kız isteme, düğün, cenaze, ölüyü anma gibi bazı gelenekleri ise, Anadolu'da İslâmi geleneklere adapte edilerek sürdürülmektedir.

Andronovo'da, Yenisey ırmağının kaynak bölgelerinde, yani eski Türklerin yerleşim bölgesinde kalan bu köyde elde edilen arkeolojik bulgular, **Türklerin atı evcilleştirdikten başka, demir ürettiklerini ve onu işleyerek silâh ve başka araçlar yaptıklarını ispatlıyor. Asalak göçebe toplumlarda buna imkân yoktur!**

At gibi hızlı bir vasıtaya, demir gibi güçlü bir silâha sahip olan savaşçı kavimlerin, daha geniş topraklar elde etmek için harekete geçmeleri, bulundukları yere yapışıp kalmamaları tabiidir. Tarih boyunca, hangi millet hızlı araçlara kavuştuktan sonra göç veya fetih maksadıyla uzak diyarlara gitmemiştir? Hele bulundukları yer çok verimli değilse, yılkılarını, yaklarını beslemek (besicilik yapmak) için, elbette mevsim mevsim verimli bölgelere göç edecek ve bu bölgeleri silâhla koruyacaklardır.

● Bereket ambarları yoktu

Nehir boyları, nehir araları gibi verimli topraklar üzerinde yaşayan Türkler buralarda uzun süre yerleşik kalmışlardır. Meselâ Yenisey boylarında, Maveraünnehir'de, yani Ceyhun (Amuderya) ve Seyhun (Sırderya) havzalarında sürekli yerleşik hayat yaşamışlardır. Fakat, geniş Türk illerinin her bölgesi aynı verimlilikte değildi. Ganj boyları, Nil boyları ve Mezopotamya gibi bereket ambarı sayılacak yerler pek çoktu. Putlara, ilahlara taptıkları için büyük tapınaklar yapan Yunanlılar gibi, dar bir bölgede kapanıp kalacak mizaçta da değillerdi. Bilindiği gibi küçük Yunan siteleri birbirlerine çok yakın oldukları halde, yakın tabiat engellerini aşıp birbirleriyle kaynaşmamış, birleşmemişlerdi. Bu yüzden dilleri ve gelenekleri ayrı idi.

● Tabiat âşığı, coşkun ruhlu idiler

Türkler ise tabiat âşığı idiler. Gür ormanlar, yalçın dağlar onlar için aşılmaz engel değil, kucaklanması gereken kutsal güzelliklerdi. Toprakları, kurganları (atalar mezarı) kutsaldı. Onları korumak için savaşır ve terketmezlerdi. Ama bir yerde saplanıp kalamayacak kadar da coşkulu idiler. Hayalleri, dağları, ufukları aşıyordu. Bu karakterleri destanlarında, sözlü-yazılı edebiyatlarında da görülmektedir. Meselâ Oğuz Kağan halkına şöyle hitap eder: **"Kargıları demirden bir ormanı andıran büyük ordumuzla zaferden zafere koşacağız. Başka denizlere, başka nehirlere ulaşacağız. Yurdumuz öyle büyüyecek ki, onun üzerine kuracağımız otağ ancak gök kubbesi, otağın tepesine dikeceğimiz tuğ ise ancak güneş olacaktır!"**

Bu mısraların aslını yeri geldiği zaman sunacağız. Burada o belgeyi, Türklerin ne denli coşkun ruhlu, geniş ufuklu ve uyuşukluğa tahammülsüz olduklarını belirttiği için, bir paragrafla hatırlatmış oluyoruz.

Bu karakterde, bu duyguda olan bir milletin, nüfusuna göre çok geniş alanlarda egemenlik kurmuş olması, milyonlarca hayvandan oluşan sürülerini otlatmak için, mevsimlere göre bir bölgeden bir bölgeye göç etmeleri tabiidir. Ama bu göçebelik, medeniyet kurmamış, tarihî anıtlar bırakmamış bazı çöl ve orman toplumlarının göçebeliği değildir. Türklerin besicilik ve çobanlık yapanları yılkı, sığır ve davarlarını otlatmak için diyar diyar dolaşırken, bir kısmı da asıl yurtlarında, büyük şehirlerde ve köylerde oturuyorlardı. Onun için, her göründükleri yerde bayındırlık eseri bırakmamış olmaları da tabiidir.

Türkler, yerleşik olarak yaşadıkları şehirlerde, köylerde taş evler, saraylar, anıtlar, ama en çok ahşap evler yapmışlardır. Çünkü tabiat âşığı idiler ve taştan ziyade ağacı seviyorlardı. Bozkır Türklerinin göründükleri ve bulundukları yerde tarihî anıtlar arayan ve bunları bulamadıkları için de "Çünkü Türkler göçebedir, göçebe milletler medeniyet kuramaz, onların tarihi yoktur" hükmüne varanların ne büyük bir yanılgıya düştüklerini, son zamanlarda, hele şu son çeyrek yüzyıl içinde, anlamayan kalmamıştır.

Araştırmaları takip etmedikleri için, bazı bulgular çok büyük yankılar uyandırmış olmasına rağmen bunlardan habersiz oldukları için, eski saplantılarından kurtulamayanlar da az değildir.

Görgü tanıkları ne diyor?

Bu **'giriş'** bölümünü bitirmeden önce, Türklerin medenî mi yoksa bedevî mi oldukları sorusuna cevap teşkil edecek çok ünlü görgü tanıklarının bir iki cümlesini vermek istiyoruz:

•Abbasî Halifesi **Muktedir-billah,** 920 yılında (h.308), Türkistan'a bir elçilik heyeti göndermişti. Bu heyette görev alan **İbn-i Fadlan,** henüz Müslüman olmayan Türk illerinde gördüklerini **"Er-Rıhle"** (Seyahatname) adlı risalesinde anlatmıştır. Bu seyahatnamede şöyle diyor: **(...Oğuzlar diye bilinen bir Türk kabilesinin bulunduğu yere ulaştık... Müslüman olmayan bu Türklerden biri zulme uğrar veya sevmediği bir şey görürse, ba-**

şını semaya kaldırıp "Bir Tengri" **der. Bu** "Bir Allah" **anlamına gelir. Çünkü Türkçe'de bir** "vahid", **Tengri ise** "Allah" **demektir.. Türk kadınları yerli ve yabancı erkeklerden kaçmazlar, vücutlarını gizlemezler, ama zina diye bir şey bilmezler, Türkler, böyle bir suç işleyeni ortaya çıkarırlarsa onu iki parçaya bölerler... Misafiri olduğum Türk, tercümanıma: "Bu Arab'a sor, Rablarının karısı var mıymış?" dedi. Onun bu sözünü büyük bir günah telâkki ederek tövbe ve istiğfarda bulundum. Bu hareketim hoşuna gitti. O da benim gibi tövbe etti ve "estağfurullah" dedi. Türk'ün âdeti böyledir... Bir Türk'ün yurdundan, tanımadığı bir kimse geçip, ona "Ben senin misafirinim, develerinden, hayvanlarından ve parandan şu miktara ihtiyacım var" derse, Türk istediklerini ona verir...)**

İbn-i Fadlan'ın bu tespitlerini Türkler'in İslâmiyetten önceki inançlarına, âdetlerine çok kısa bir örnek vermek, İslâmiyeti niçin baskısız, zorlamasız, istekle benimsemelerinin bir sebebini ve putçulukla ilgileri bulunmadığını göstermek için aktarıyoruz. Elbette İslâmiyeti bütün Türkler bir anda ve hiç direnmeden kabul etmediler. Ama, direnen boylara bu dini kabul ettiren ve öğretenler yine Türklerin kendileri oldu.

İbn-i Fadlan'ın şu tespitini de belirtmek istiyoruz: **"...Bundan sonra Peçeneklerin ülkesine vardık. Bunlar denize benzer, akmayan bir suyun (gölün) kıyısına konaklamışlar... Hepsi sakallarını tıraş etmişler... Oğuzların aksine fakir idiler. Zira Oğuzlardan on bin büyük baş hayvana, yüz bin baş koyuna sahip olanları gördüm..."**

Bu kadar çok hayvanı, bu kadar büyük sürüleri olanların, onları otlaktan otlağa ulaştırmak için yer değiştirmelerinden daha tabiî ne olabilir? Bozkırda yaşayan besiciler göç ediyor, şehirde oturanlar ise yerleşik hayat yaşıyorlardı.

•**İbn-i Fadlan** gibi, **Ebû Dülef** de 942 (h.331) yılında bir elçilik heyeti ile Türk illerini dolaşmış ve bir seyahatname yazmıştır. Şöyle diyor: **"...Oğuzların yanına vardık... Bu Oğuz şehrinde evler taştan, ağaçtan, bambudan yapılmış. İçinde put bulunmayan mâbedleri de var. Hindistan ve Çin'le ticaret yaparlar... Buğday, koyun ve keçi eti yerler... Keten kumaştan veya kürkten yapılmış elbiseler giyerler. Sof (yünlü kumaş) giymezler... Büyük bir hükümdarları var..."**

Ebu Dülef Oğuzların büyük bir şehri olduğunu böylece bildirmiş oluyor. Tabiî bu şehir yüzlerce yıldan beri vardı.

•Yine bir Arap seyyahı olan Şeref el-Zamarı el Mervezî, 1120 yılında (h.514) hem kendi görgülerine hem de daha eski kaynaklara dayanarak yazdığı **"Tabâî el-hayavân"** adlı kitabında şu bilgiyi veriyor: **"...Türkler kabilelere, oymaklara ayrılan büyük bir millettir. Bir kısmı şehirlerde ve köylerde, bir kısmı ise bozkırlarda ve çöllerde otururlar..."**

Türklerin, yaygın anlamındaki göçebelerle ilgileri olmadığını, engin tarihleri, büyük medeniyetleri bulunan bir millet olduklarını bildiren kaynaklar elbette pek çok. Bunları sırası geldikçe göreceğiz.

Atatürk'ün uyarı notası

Tabu haline getirilen bazı otoritelerin Türk tarihi ve Türkler hakkında nasıl yanlış bilgiler verdiklerini söylemiştik. Bu tabu bazen yanılmaz bir ansiklopedi görünümünde de ortaya çıkıyor. İşte bir örneği:

Fransızların **'Larousse'** ansiklopedisi dünya çapında büyük bir eserdir. Bu ansiklopedide **'empaler'** (kazığa oturtarak idam) maddesi açıklanırken **"Türkler hâlâ idam mahkûmlarını kazığa oturturlar..."** gibi bir cümle vardı. Bu yanlış, 150 yıldan fazla bir zaman sürüp gitti. Yenilenen baskılarda nice düzeltmeler yapıldığı halde bu madde düzeltilmiyordu. Fakat, tarihçi **Raşit Erer** (1)'in uyarısı ile gazeteci **Abidin Daver, Cumhuriyet** gazetesindeki köşesinde konuyu ele aldı . Bu affedilmez iftirayı, utanç verici hatayı açıkladı. Bu yazıyı okuyan **ATATÜRK,** dakika kaybetmeden Fransız büyükelçisini huzuruna çağırdı ve ona, ültimatom nitelikli şu sözlü notayı verdi: **"Bu büyük hatayı düzeltmez, buna benzer iftiralarınıza son vermezseniz, ülkemize bir tek Fransız yayını girmeyecektir. Fransız hocalar da gelmeyecektir!"**

Bunun üzerine Fransız hükûmeti **Larousse'**u yayınlayan yayınevine gerekli direktifi verdi ve **ATATÜRK'**ün istediği düzeltme yapıldı.

(1) Raşit Erer: Osmanlı İmparatorluğu'nun son maliye nazırlarından. Cumhuriyet döneminde Galatasaray Lisesi'nde tarih öğretmenliği yaptı.

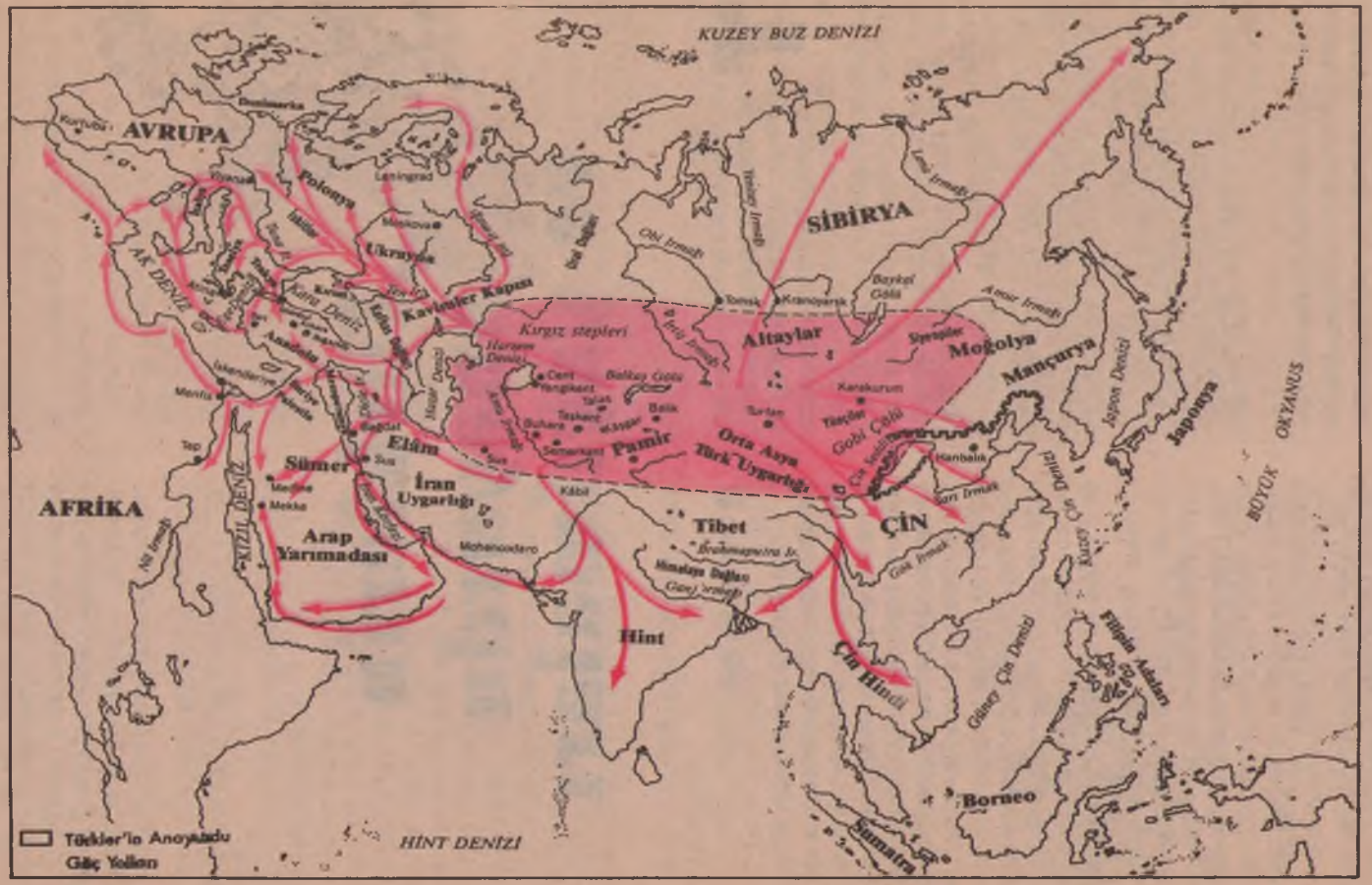
Cümle âlem bilir ki Türkler, İslâmiyetten önce de sonra da kazığa oturtma cezası vermemişlerdir. İdam cezalarında bu usulü uygulayanlar Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan bazı tâbi devletler, meselâ voyvodalıklar idi. Osmanlı devleti de bu cezayı uygulayan voyvodaları, voyvodalık rütbelerini alarak cezalandırıyordu.

Bazı Batılı müelliflerde şu kompleks var: Türk uyruğuna, Türk hizmetine girmiş Avrupa kökenli bir idareci ya da Türk imparatorluğuna tâbi bir devlet, örnek bir harekette bulunmuş, güzel bir iş, bir buluş yapmışsa, onun milliyetini Romen, Yunan, Macar, Sırp, Fransız, Alman vb. olduğunu söyler, Türklerden hiç söz etmezler. Buna karşılık aynı kişiler ve tâbi devletler kötü bir iş yapmış, insanlığa aykırı bir davranış içinde bulunmuşlarsa, onların milliyetinden asla söz etmezler, bunu yapanın Türkler olduğunu söylerler.

Larousse'un **'empaler'** maddesinde **Atatürk'**ün notası üzerine yapılan düzeltme ile ilgili bir hususu daha belirtelim: Fransızlar aleacele yaptıkları bu düzeltmede, maddenin altındaki satırı boş bırakmamak ve mizanpaj değişikliği yapmamak için **"Türkler hâlâ kazığa oturtma cezasını uygular"** cümlesini, **"Mısır'da öldürülen Fransız Generali Kleber'in katili, kazığa oturtulmak suretiyle idam edildi"** şeklinde değiştirmişlerdi. Oysa bu cezanın uygulandığı dönemde Mısır, Fransa'nın idaresinde ve o cezayı veren mahkeme Fransız genel valisinin denetiminde idi! Onun için, bu defa Fransızların itirazı ile, yeni baskılarda bu cümleyi de tamamen kaldırdılar.

Tabu haline gelmiş kişilerde veya kaynak eserlerde bilgi eksikliği yüzünden ya da kötüleme amaçlı bu türlü yanlışlar olursa, onları doğru kabul eden ve etkisi altında kalanlar da elbette bulunur. **"Larousse'tan daha iyi mi bileceksin?"** diyenler bile bulunabilir.

*

Türklerin anayurdu ve göç yolları

-I-

Türklerin anayurdu ve yayılmaları

Türkler M.Ö. 2000 yılından daha eski çağlarda, Orta Asya'da Sayan-Altay dağlarının kuzeybatı bölgesinde, Yenisey ırmağı boylarında yaşıyorlardı. M.Ö. 1500'lerde oturdukları geniş bölge Sayan dağlarından Altaylar'a ve Tanrı dağlarına kadar iniyor, batıda Urallar'a kadar uzanıyor, güneyde Balkaş gölünü, güneybatıda Aral gölünü, Hazar denizini ve kuzeydoğu bozkırlarını içine alıyordu.

M.Ö. 1100 yıllarından itibaren Türkler ilk yurtlarını boşaltarak Altaylar'a inmiş, Türkistan'a (Doğu ve Batı Türkistan) yerleşmişlerdi. M.Ö. yedinci yüzyılda, Ordos, Volga ve Kuzeybatı Asya olmak üzere üç yöne göç yapılmıştı: Yakut Türkleri Kuzeydoğu Sibirya'ya göç etmişti. Onlarla bir süre yaşayan Çuvaşlar ise batıya yönelerek Ural dağlarının güneyine indiler.

M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllarda Türkler hem batıda, hem doğuda yoğun olarak göründüler. İrtiş nehrinin batısında ve Hazar çevresinde yaşayanlara **Batı Türkleri;** doğuda, İç Asya'nın çeşitli yerlerinde ve kuzeybatı Çin'de yaşayanlara ve buralara hâkim olanlara **Doğu Türkleri** denildi.

Yayılma sebepleri

Türkler yaradılış olarak taşkın ruhlu, çok hareketlidirler. Fakat göçlerin asıl sebebi bu özellikleri değildir. Türk göçlerinin ilk sebebi ekonomiktir. Nüfusun artması, anayurt topraklarının büyük hayvan sürülerini otlatmaya yetmez hâle gelmesi ve kuraklıkların hüküm sürmesi asıl sebeptir. Bu yüzden, hem nüfusları az, hem de toprakları çok verimli olan komşu ülkelere doğru ilerlediler. Başlangıçta ele geçirdikleri yeni topraklar hemen hemen ıssızdı ve bunlara sahip görünenler de o verimli yerleri öylece bırakmışlardı.

Bazen Türkler de yabancıların baskısına uğruyor ve özellikle bozkır hayatı yaşayan boylar yurtlarını terketmek zorunda kalıyorlardı. Çünkü, yabancı bir devletin idaresinde olmak, bağımlı yaşamak onların katlanabileceği bir durum değildi ve hür ve bağımsız kalmak Türklerin asıl özelliği idi.

İlk büyük Türk İmparatorluğu'nu kuran Hunların, **Orhun-Selenga** ırmakları ile bu ırmakların batısındaki **Ötüken** ve daha aşağıda kalan **Ordos** çevresinde oturduklarını biliyoruz. Bu bölge, bugünkü Moğolistan'ı ve Kuzey Çin'i içine alır.

Milâttan önceki yüzyıllarda başlayan Hun yayılması, milâttan sonra da devam etti. **Türkler, çağ çağ çeşitli adlar verdikleri devletlerinin egemenlik sınırını doğuda Büyük Okyanus'a, batıda Avrupa içlerine, kuzeyde Sibirya buzullarına, güneyde Hindistan içlerine ulaştırdılar.** Bu yayılmanın ve göçlerin safhaları ana hatlarıyla şöyledir:

•M.S. 2. yüzyılda Hunlar Orhun bölgesinden Güney Kazakistan bozkırlarına ve Türkistan'a,

•M.S. 350 yıllarında Ak-Hunlar Afganistan ve Kuzey Hindistan'a,

•374'ten sonraki yıllarda Avrupa'ya,

•461-465 yıllarında Oğuzlar, Güneybatı Sibirya'dan Güney Rusya'ya ve aynı dönemde Sabar'lar Aral'ın kuzeyinden Kafkaslar'a,

•6. yüzyılın ortasında Avarlar, Orta Asya'dan Orta Avrupa'ya,

•669 yılından itibaren Bolgarlar, Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlar'a ve Volga nehri kıyılarına,

•830'dan itibaren Macarlar ve bazı Türk boyları Kafkaslar'ın kuzeyinden Orta Avrupa'ya,

•840'tan sonra Uygurlar Orhun bölgesinden İç Asya'ya,

•10. ve 11. yüzyıllar arasında Peçenek, Kuman (Kıpçak) ve Oğuzlar'ın bir kolu olan Uzlar, Doğu Avrupa'ya ve Balkanlar'a,

•10. yüzyılda Oğuzlar Orhun bölgesinden Seyhun nehri kıyılarına ve 11. yüzyılda Maveraünnehir üzerinden İran'a ve Anadolu'ya göç ettiler. Bilindiği gibi Maveraünnehir Ceyhun ve Seyhun (Amuderya ve Sırderya) havzalarını içine alır.

TÜRK adı, TÜRKİYE adı

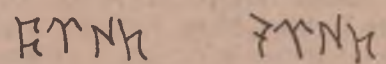
•**Türk adı:** "Türk" sözü, Türk soyundan olan toplumların genel adı olarak kullanılmadan önce, Türk dilinde bugünkü anlamından başka, **"güç-kuvvet"** anlamına da geliyordu. Eski Uygur metinlerinde **"Türk"** sözü bazen **"Erkler-Türkler"** şeklinde kullanılıyor ve bu söz cins isim olarak **"güç-kuvvet"**, sıfat halinde ise **"güçlü-kuvvetli"** anlamlarını taşıyordu.

Belgeler, 'Türk' sözünün Uygurlar ve Gök-Türk'lerden çok önce de var olduğunu gösteriyor. V. yüzyıla ait Pers yazılarında Turanlılardan, yani Türklerden, "Türk" diye söz edilir. VI. yüzyıla ait bir Bizans kaydında ise Hun Türklerine Hunların dilinden alınmış sıfatla **'Türk Hun'** (kuvvetli Hun) denilmiştir. VI. yüzyıla ait Çin kaynaklarında **"Türk"** sözü, Türk milletinin adı olarak geçmektedir.

Hunların devrinde "Türk" sözünün bugünkü anlamını karşılayan kelime **"Hun", (daha doğrusu Kun)** idi. Büyük Hun İmparatorluğu'nun egemenliği altında bulunan Türk boyları da bu adı, yani **Kun** adını almışlardı. Onlara da bir süre **Türk Kun** (kuvvetli Hun) denmiştir. 'Türk' sözü bazen **"olgun, bilgili"** anlamlarında da kullanılmıştır. Oğuz Destanının uygurca anlatımında Oğuz Han'ın danışmanından **"Uluğ Türk"** diye söz edilir.

"Türk" kelimesi Türk milletinin ve Türk devletinin resmî adı olarak ilk defa **Gök-Türk İmparatorluğu** tarafından kullanılmıştır. Daha sonra bu imparatorluğa bağlı ama kendi kabile adları ile anılan diğer Türklerin ortak adı olmuştur.

"Türk" kelimesi en eski zamanlarda **"Törük"** şeklinde söyleniyordu. Zamanla **"Türük"**, en sonunda **"Türk"** şeklini almıştır. Gök-Türk anıtlarında hem "Türük", hem de "Türk" şeklinde yazılmıştır.

KÜRÜT KRÜT

Türkiye adı: "Türkiye" adı, Türklerin yaşadığı ülkelerin ve Türk devletlerinin adı olarak, Cumhuriyet'ten bu yana değil, 1000 yıldan fazla bir zamandan beri kullanılmaktadır.

Türk devletlerinin ve egemen oldukları bölgelerin adları, kendi tarihlerimizde daha çok kurucu hanedanların, hükümdarların veya hâkim boyların adları ile anılmıştır. (Selçuk Devleti, Harezmşahlar Devleti, Timur Devleti, Babür Devleti, Osmanlı Devleti... gibi). Fakat bu devletlerin hükümdarları da, teba içinde aslî unsur olan toplum da, **"Türk"** adından, sıfatından asla kopmamış, Türklüklerini her zaman ve her vesile ile belirtmişlerdir. Büyük Selçuk İmparatorluğu'nun hükümdarı Sultan Alp Arslan **"Biz Türkler, temiz Müslümanlarız ve bid'at bilmeyiz. Bu sebeple Allah hâlis Türkleri aziz kıldı"** demiştir.

Osmanlı Sultanı **II. Murad Han,** 1441 yılında, **Timurlu** hanedanının ikinci hükümdarı ve ünlü devlet ve bilim adamı **Uluğ Beğ**'in babası **Şahruh Mırza**'ya yazdığı nâmede onu **"Kendisi gibi büyük Türk hakanı olarak tanıdığını ve tâbi olduğunu"** bildiriyordu. Timur'un kendisi de, İran seferinde **Şehname**'nin yazarı ünlü şair **Firdevsî**'nin mezarına giderek **"Kalk, kalk da hiç durmadan kötülediğin mağlup Türk'ü şimdi gör!"** demişti. Kendi adıyla anılan imparatorluğu kuran **Timur** kendisini şöyle tanıtıyordu: **"Biz ki Mülük-ü Turan, Emîr-i Türkistanız; biz ki Türk oğlu Türk'üz; biz ki milletlerin en eskisi ve en ulusu Türk'ün başbuğuyuz!.."**

Harezmşahlar Sultanı **Alâeddin Mehmed,** Abbasî halifesinin elçisine verdiği bir cevapta, **"Arapçaya hakkı ile tasarruf edemeyen bir Türk'üm, ancak söylediğiniz hâdisin mânasını anladım"** demek suretiyle kendisinin Türk, konuştuğu dilin Türkçe olduğunu bildirmiş oluyordu.

Yabancılar, Türklerin yoğun olarak bulundukları ve hâkim oldukları yerlere her zaman **Turkhia** (Türkiye) demişlerdir. VI. yüzyılda Bizanslılar bütün Orta Asya'ya **"Turkhia",** yani **"Türklerin ülkesi", "Türklerin yaşadığı yer"** diyorlardı. Türklerin Orta Asya'dan batıya doğru yayılmaları sonunda, gittikleri yeni yerlere de **"Türkiye"** denmiştir. IX. ve X. yüzyıllarda **İtil** (Volga) ırmağından Orta Avrupa'ya kadar olan bölgeye de Türkiye adı verilmiştir. **"Doğu Türkiye"** adı verilen bölgede **Hazar Türkleri, "Batı Türkiye"** denilen bölgede ise Hunlar'ın bir kolu olan **Macar Türkleri** yaşıyordu. XIII. yüzyılda Mısır'da bir Türk devleti kurulduğu zaman, özellikle **Kıpçak Türklerinden Baybars**'ın yönetiminde genişleyen devletin hâkim olduğu Mısır ve Suriye, yine **"Türkiye"** adı ile anılıyordu. Araplar, hem bu bölgeye, hem de Türklerin yoğun olduğu, egemen olduğu diğer bölgelere **"Arz-üt Türk"** diyorlardı.

"Türkiye" sözüne Latince metinlerde de çok rastlanır. Ünlü gezgin Marko Polo, anılarında Anadolu'dan **"Turcia Minor (Küçük Türkiye)",** Orta Asya'dan **"Turcia Major (Büyük Türkiye)"** diye söz eder.

Türklerin Anadolu'ya 1071 Malazgirt zaferinden sonra büyük topluluklar halinde yerleşmeye başlamalarından, yani XII. yüzyıldan itibaren, yabancılar Anadolu'ya hep **Turcia** (Türkiye) demişlerdir.

1299'da Anadolu'da kurulan Osmanlı Devleti kısa zamanda güçlenip büyüyünce, devletin hâkim olduğu bölgeler, devleti kuran Osman Gazi'nin adı ile anılır oldu. Fakat Osmanlı Türkleri'nin hâkim olduğu bölgelere yabancılar hem Osmanlı Devleti, hem Türkiye demeye devam ettiler. Osmanlılar'ın hâkim olduğu bölgelerin dışında kalan, ama yine Türkler'in yaygın olduğu yerlere, coğrafî bölge ve ülke adı olarak yine **Türkiye, Türk Eli, Batı Türk Eli** veya **Doğu Türk Eli, Doğu Türkistan, Batı Türkistan** denmiştir.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünden ve hanedanlığın kaldırılmasından sonra kurulan yeni Türk Devleti'nin adı elbette Türk Devleti, ülkesinin adı elbette yine Türkiye olacaktı ve Türklerin ülkesine **Türkiye** denecekti.

TÜRK DEVLETLERİ

Tarih boyunca her devirde en az bir bağımsız Türk Devleti olmuştur. Fakat bu devletler çok defa hanedanlarının adıyla anılır.

Tarih boyunca birçok Türk devleti kurulmuş, bunların bazıları süper güç olarak dünyaya hükmetmiştir. Fakat hemen belirtelim ki, **ayrı ayrı isimler taşıyan bu devletler, aslında bir tek devletin, Türk Devleti'nin devamı idiler.** Değişik adlarla anılmaları, kurucularının, hanedanlarının, beylerinin adlarını devlet adıyla bir tutmalarından ileri geliyordu. Bazen aynı dönemde birkaç Türk devletinin bulunduğunu, hatta bunların birbirleriyle üstünlük kurma savaşı yaptıklarını da görüyoruz. Bu durum başka milletlerin tarihlerinde de görülür. Şu farkla ki, bu milletler zaman zaman varlıklarını devlet olarak koruyamadıkları halde, tarih boyunca en az bir bağımsız Türk devleti daima bulunmuştur.

"Türk devletleri" deyimi için bu kısa açıklamadan sonra şu hususu da belirtmek isteriz: Türk devletlerinin sayısı Cumhurbaşkanlığı forsunda 16 yıldızla simgelenen devletlerden ibaret değildir. Cumhurbaşkanlığı forsunda simgelenen Türk devletleri, belki Türk tarihinin en parlak yıldızları idi, ama tarihimizin parlak yıldızları bunlardan ibaret değildir. Bu yıldızların ilki olarak gösterilen Asya Hun İmparatorluğu da şüphesiz ilk Türk devleti değildi. Fakat yakın zamanlara kadar yazılı belgeler bize Türk tarihini ancak Hun Türkleri'nden başlatacak kadar bilgi veriyordu.

Gerek İslâm öncesi, gerek zamanımıza kadar devam eden İslâmî devirde, değişik adlarla tarihte yer alan Türk devletlerinin sayısı 110'dan fazladır. Bunların 15'i büyük hakanlık (imparatorluk), 38'i imparatorluk olmayan devlet, 34'ü beylik, 4'ü atabeylik, 17'si hanlıktır. Ayrıca 1918'den bu yana kurulan Türk cumhuriyetlerini de sayıyoruz ki, bunların sonuncusu **Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti**[2] dir.

Hakanlık, beylik, atabeylik gibi devlet şekilleri başka milletlerde pek görülmez. Başka milletlerin de buna benzer siyasî kuruluşları elbette vardır ama birçok bakımdan farklılık gösterirler.

Türklerin birçok devleti ve çeşitli kavimleri hâkimiyetleri altına alarak kurdukları büyük devletlere **Hakanlık** ya da kısaca **İl** veya **El** denirdi. İmparatorluk halini almamış devletler de bazen yine **"İl"** veya **"El"** genel adıyla anılırdı.

İmparatorluk haline gelmiş Türk devleti, meselâ Hun İmparatorluğu, geniş coğrafî bölgeleri ve çeşitli toplulukları daha iyi yönetmek için **"Doğu Hakanlığı"** ve **"Batı Hakanlığı"** olarak ikiye ayrılırdı. Teorik olarak en büyük hükümdar **Doğu Türk Eli'nin Hakanı** idi ve **Batı Türk Eli**'nin hakanı ona tâbi olurdu. Her iki hakanlığın yönetiminde Türk olmayan milletler de vardı. Bu idarî bölünme Gök-Türk'lerde de görülür. M.Ö. 2. yüzyılda Asya Hun İmparatorluğu'nda Türk hâkimiyetine giren yabancı devletlerin sayısı **26, Attila** zamanında (M.S. 5. yüzyıl) Batı Hunlara bağlı çeşitli yabancı milletlerin sayısı ise **35** kadardı.

•**"BEYLİK"**ler, hakana tâbi idiler ama, sınırları belli bir araziye sahiptiler ve aslî unsuru Türkler oluştururdu. Kendi sınırları içinde tam bağımsız idiler. Yalnız savaşlarda hakana yardım ederler, diğer zamanlarda da vergi verirlerdi: **Karluk Beyliği, Tolunlular Beyliği, Saltuklu Beyliği, Karamanoğulları Beyliği, Aydınoğulları Beyliği... vb.**

Bazen beylikler çok büyür, gelişir ve hakanlık zayıflayıp çöktüğü zaman onun yerini alırdı. Meselâ bir Selçuk Bey, bir Osman Bey çıkar, kendi adları ile anılan beylikleri yine kendi adları ile anılan imparatorluklar haline getirirlerdi.

•**"ATABEYLİK"** de başka milletlerin tarihinde pek görülmez. **Atabey,** hükümdarların çocuklarını, küçük tiginleri, yani küçük prensleri eğiten, uzak bölgelere tecrübe kazanmaları için gönderilen bu hükümdar çocuklarına öğretmenlik, naiplik yapan bilge kişilere verilen bir ünvandı. Bunlardan bazıları, özellikle merkeze uzak yerde olanlar, devlet zayıfladığı zaman bulundukları yerin idaresini kendi ellerine alır, bağımsızlıklarını ilân ederlerdi. Meselâ **Tuğteginliler** ve **Böriler** Suriye Atabeyliği'ni, **İl-Denizliler Azerbaycan Atabeyliği'**ni kurmuşlardı.

•**"HANLIK"**lar daha çok **Altın-Ordu** devletinin dağılmasından sonra meydana çıkmış siyasî kuruluşlardı. Timur, Özbekistan'ı aldıktan sonra **Altın Ordu** devleti dağılmış ve Kıpçak bozkırlarında yaşayan, hanedana mensup yöneticiler arasında taht mücadelesi, hükümdarlık mücadelesi başlamış, mücadeleyi yapanlar ya da kazananlar, kendilerine, eski Türk devletinin hakanlarını temsil etmek için **"Han"** veya **"Kağan";** kurdukları devlete de **"Hanlık"** demişlerdir: **Peçenek Hanlığı, Uz Hanlığı, Özbek Hanlığı, Kırım Hanlığı, Buhara Hanlığı, Kaşgar-Turfan Hanlığı...** gibi.

Hun İmparatorluğu'ndan önce de Türk devletlerinin bulunduğunu, ama belge ve kaynak yetersizliğinden, bunların yaşayışını ancak Asya Hun İmparatorluğu'ndan itibaren takip edebildiğimizi söylemiştik. Şimdi, Hun İmparatorluğu'ndan bugüne kadar kurulan Türk devletlerinin adlarını verelim:

İMPARATORLUKLAR (HAKANLIKLAR)

1-Asya Hun İmparatorluğu (M.Ö.4.yüzyıl-m.s.48)
2-Avrupa (Batı) Hun İmparatorluğu (374-469)
3-Ak Hun İmparatorluğu (4. yüzyıl sonları-557)
4-I. Gök-Türk İmparatorluğu (552-582)
5-Doğu Gök-Türk İmparatorluğu (582-630)
6-Batı Gök-Türk İmparatorluğu (582-630)
7-II. Gök-Türk İmparatorluğu (681-744)
8-Uygur İmparatorluğu (744-840)
9-Avrupa Avar İmparatorluğu (6. yüzyıl-805)
10-Hazar İmparatorluğu (7. yüzyıl-965)
11-Büyük Selçuklu İmparatorluğu (1040-1157)
12-Harezmşahlar İmparatorluğu (1097-1231)
13-Timur İmparatorluğu (1370-1405)
14-Babür (Hint-Türk) İmparatorluğu (1526-1858)
15-Osmanlı İmparatorluğu (1299-1922)

DEVLETLER

16-Kuzey Hun Devleti (M.S.48-156)
17-Güney Hun Devleti (M.S.48-216)
18-1. Chao Hun Devleti (304-329)
19-2. Chao Hun Devleti (328-352)
20-Hsia Hun Devleti (407-431)
21-Kuzey Liang Hun Devleti (401-439)
22-Lou-lan Hun Devleti (442-460)
23-Tabgaç Devleti (386-557)
24-Doğu Tabgaç Devleti (534-557)
25-Batı Tabgaç Devleti (534-557)
26-Doğu Türkistan (Turfan) Uygur Devleti (911-1368)
27-Şato Türk Devleti (907-923)
28-Tang Şato Türk Devleti (923-936)
29-Tsin Şato Türk Devleti (937-946)
30-Kan-çou Uygur Devleti (905-1226)
31-Türgiş Devleti (717-766)
32-Karluk Devleti (766-1215)
33-Kırgız Devleti (840-1207)
34-Sabar Devleti (5. yüzyıl-7. yüzyıl arası)
35-On-Ogur Devleti (5. yüzyıl sonu-6. yüzyıl ortaları)
36-Tukurgur (9 Ogur) Devleti (5. yy sonu-6. yy sonları)
37-Uturgur (30 Ogur) Devleti (5. yy sonu-6. yy sonları)
38-Basaraba Türk Devleti (Basarabya, Romen Devleti'nin başlangıcı, 1330)
39-Karahanlı (Kara Hanlı) Devleti (840-1042)
40-Doğu Kara Hanlı Devleti (1042-1211)
41-Batı Kara Hanlı Devleti (1042-1212)
42-Oğuz Yabgu Devleti (10. yy başları-1000)
43-Gazneli Devleti (1969-1187)
44-Suriye Selçuklu Devleti (1092-1117)
45-Kirman Selçuklu Devleti (1092-1187)
46-Anadolu Selçuklu Devleti (1092-1307)
47-Irak Selçuklu Devleti (1157-1194)
48-Eyyûbî'ler Devleti (1171-1348)
49-Hindistan Türk Devleti (Delhi Türk Sultanlığı) (1206-1413)
50-Mısır Türk Devleti (1250-1383)
51-Kara Koyunlu Devleti (1380-1469)
52-Ak Koyunlu Devleti (1350-1502)
53-Timurlular Devleti (1405-1507)

BEYLİKLER

54-Uygur Beyliği (8. yüzyıl başları)
55-Karluk Beyliği (13. yüzyıl başları)
56-Tolunlular Beyliği (868-1417)
57-Akşidliler Beyliği (935-969)
58-İzmir Beyliği "Çaka Beyliği" (1081-1097)
59-Dilmaçoğulları Beyliği (1085-1192)
60-Danişmendli Beyliği (1092-1178)
61-Saltuklu Beyliği (1092-1202)
62-Ahlat-Şahları Beyliği "Sökmenliler Beyliği" (1100-1207)
63-Artuklu Beyliği (1101-1409)

64-İnallı Beyliği (1103-1183)
65-Mengücüklü Beyliği (1118-1250)
66-Erbil Beyliği "Beğ Teginliler" (1146-1232)
67-Çobanoğulları Beyliği (1227-1309)
68-Karamanoğulları Beyliği (1256-1483)
69-İnanç Oğulları Beyliği (1261-1368)
70-Sahip Ata Oğulları Beyliği (1275-1341)
71-Pervane Oğulları Beyliği (1277-1322)
72-Menteşe Oğulları Beyliği (1280-1424)
73-Candaroğulları (İsfendiyaroğulları) Beyliği (1292-1462)
74-Karesioğulları Beyliği (1297-1360)
75-Germiyan Oğulları Beyliği (1300-1429)
76-Hamid Oğulları Beyliği (1301-1423)
77-Saruhan Oğulları Beyliği (1302-1410)
78-Aydın Oğulları Beyliği (1308-1426)
79-Teke Oğulları Beyliği (1321-1390)
80-Ertana Oğulları Beyliği (1335-1381)
81-Dulkadir Oğulları Beyliği (1339-1521)
82-Ramazan Oğulları Beyliği (1352-1608)
83-Dobruca Türk Beyliği (1354-1417)
84-Kadı Burhaneddin Ahmed Beyliği (1381-1398)
85-Eşrefoğulları Beyliği (1300-1326)
86-Berçem Oğulları Beyliği (12. yüzyıl)
87-Yaruklular Beyliği (12. yüzyıl)

ATABEYLİKLER

88-Şam (Suriye) Atabeyliği (Tuğteginliler, Böriler) (1117-1154)
89-Musul-Halep Atabeyliği (Zengîliler) (1127-1259)
90-Azerbaycan Atabeyliği (İl-Denizliler) (1146-1225)
91-Fars Atabeyliği (Salgurlular) (1147-1284)

HANLIKLAR

92-Büyük Bulgarya Hanlığı (630-665)
93-İtil (Volga) Bulgar Hanlığı (665-1391)
94-Tuna Bulgar Hanlığı (681-864)
95-Peçenek Hanlığı (860-1091)
96-Uz Hanlığı (860-1068)
97-Kuman-Kıpçak Hanlığı (9. yy-13. yy)
98-Özbek Hanlığı (1428-1599)
99-Kazan Hanlığı (1437-1552)
100-Kırım Hanlığı (1440-1475)
101-Kasım Hanlığı (1445-1552)
102-Hive Hanlığı (1512-1920)
103-Sibir Hanlığı (1556-1600)
104-Buhara Hanlığı (1599-1785)
105-Kaşgar-Turfan Hanlığı (15. yy. başları-1877)
106-Hokand Hanlığı (1710-1876)
107-Türkmenistan Hanlığı (1860-1885)

CUMHURİYETLER

108-Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920)
109-Batı Trakya Türk Cumhuriyeti (1. kuruluş: 31 Ağustos 1913; 2. kuruluş: 1915-1917; 3. kuruluş: 1920-1923)
110-Türkiye Cumhuriyeti (1923)
111-Hatay Cumhuriyeti (1938-1939)
112-Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti (1983).

-II-

Türkler destan yaratmaktan destan yazmaya fazla zaman bulamadılar

Tarihçilerin, Türk devletlerinin tarihini, Türklükleri her bakımdan ispatlanmış olan Büyük Hun İmparatorluğu ile başlattıklarını söylemiştik. Türkler elbette daha önceki yüzyıllarda sivil ve askerî teşkilata sahiptiler, güçlü devletleri vardı. Kökenlerini, dünyanın, evrenin yaradılışına kadar uzatan destanları da vardı. Bunları savaştıkları devletlerin tarihlerinden, yıllıklarından öğreniyoruz. Ne yazık ki o erken dönemlerde yaşamış Türk devletlerinin tarihini kronolojik ve çok boyutlu olarak anlatan Türkçe belgelere henüz sahip değiliz. Çünkü erken dönemlere ait Türklerle ilgili yazılar ve belgeler ancak şu son yıllarda bulunmaya ve yeni yeni okunmaya başlandı.

Bazı tarihçiler Mezopotamya'da yüksek medeniyet kurmuş Sümerlerin Türk kökenli olduğunu iddia etmekte, dayanak olarak da Sümer dil yapısının Türk dil yapısına uyduğunu ve Sümer yazılarındaki bazı kelimelerin eski Türk dilinde de bulunduğunu göstermektedirler. Fakat kesin hüküm için, bu, yeterli bir delil sayılmıyor.

M.Ö. 11. yüzyılda bazı Türk kavimlerinin Çin'e akın ettikleri ve Çin'e hâkim olarak burada Çu (Chou) hanedanını kurduklarını Çin yıllıklarından öğreniyoruz. Ama verilen bilgi bundan ibarettir.

İran metinlerinde, İranlılar'ın Anadolu ve Balkanlar'a yaptıkları seferlerden önce **Turanlılarla,** yani **Türklerle** savaştıkları anlatılmıştır. İran şairi **Firdevsî "Şehname"** adıyla anılan, ünlü edebî eserinde, İran hükümdarı **Keyhüsrev**'in ünlü **Turan hükümdarı Alp Er Tunga**'yı yendiğini yazmış, yani M.Ö. 7. yüzyılda kıtanın en büyük devleti olan İran'ın, güçlü Turan devletini yendiğini anlatmıştır. Demek ki Hunlar'dan önce güçlü bir Türk devleti vardı ve daha sonra onların yerini **Hunlar** almıştı. Bu devletin **Saka Türk Devleti** olduğunu söyleyenler çoğalıyor.

1970 yılında **Esik** kurganında bulunan ve Türk tarihi için en büyük hazinelerden biri sayılan belgeler de M.Ö. 5. yüzyılda güçlü bir Türk devletinin hüküm sürdüğünü gösteriyor. İşte bu Türk devletinin hükümdarı (ya da veliahtı) öldüğü zaman, altın elbisesi, silâhları ve diğer değerli eşyaları ile gömülmüştür. 1970 yılında işte onun mezarı ve altın elbisesi bulundu. Onun bir Türk tigini (prensi) olduğunu, orada bulunan iki satırlık yazıdan anlıyor, ama adını bilemiyoruz. Bu Türk hükümdarını şimdilik **"Altın Elbiseli Adam"** olarak anıyoruz.

M.Ö. 4. yüzyılda , Makedonyalı Büyük İskender'in Orta Asya seferinde Türklerle de savaştığını ve sonra bir Türk hakanı ile an-

laşma yaptığını belirten metinler vardır. Bu olayı Türkler destanlaştırmış ve böylece **"ŞU"** destanı meydana gelmiştir. **"Şu"** destanı, Saka Türklerini anlatan ve yarı tarih sayılan bir destandır.

Türk destanlarının en önemlisi herhalde **Oğuz Kağan** destanıdır. İlk söylenişi ile Hun Türkleri, hatta Saka Türkleri zamanında doğmuş, Hunlardan önceki ve ilk büyük Hun hükümdarlarının savaşlarını, kahramanlıklarını, idaresini anlatan bu destan, İslâmiyetten sonra da söylenmiş, yazılmış ve ilham kaynağı olmaya devam etmiştir. Çünkü, araştırmacıların kesin olarak tespit ettikleri gibi, Hunların cihangirlik macerası M.Ö. 3. yüzyıldan M.S. 13. yüzyıla ve bundan sonra da zamanımıza kadar sürmüştür. Hunlardan başka **Selçuklular, Osmanlılar** gibi, **Horasan, İran, Azerbaycan, Irak, Şam, Anadolu, Balkanlar, Kırım, Ukrayna, Arabistan ve Kuzey Afrika** topraklarında büyük devlet kuran Türkler, aynı **Hun-Oğuz** birliğinin torunları idiler. **Hun-Oğuz** birliğinin sivil-askerî teşkilâtı ve geleneği, bir ölçüde Selçuk ve Osmanlı Türklerinde de devam etmiştir.

Asya Hunlarından önceki Türk tarihini kısmen destanlar ışığında özetlemeye çalışacağız. Önce **Alp Er Tunga** ve **Altın Elbiseli Adam Efsanesini,** sonra **"Şu"** destanını anlatarak, Asya Hunlarına geçeceğiz. **Oğuz Destanını** da Asya Hunlarının tarihinden sonra vereceğiz. Çünkü bu destan Hun Türkleri çağına daha uygun düşüyor. Öteki destanlarımızı da yine kendi çağları içinde sunacağız.

Alp Er Tunga

İnsan kalbi ettir, çürür, bozulur gider.
Ey insan, onu iyi kolla!

-Alp Er Tunga-

Alp Er Tunga derler bir kağan vardı,
Ona yeryüzü dar, gökyüzü dardı.
Tuğ yapmıştı gökyüzüne güneşi,
Bilgelikte dahi yoktu bir eşi.
Gök-Türk, Uygur, Karluk ve Karahanlı,
Daha nice Türkler, adları şanlı,
Onu özlerine ata saydılar
Utkusunu dört bucağa yaydılar

●●●●●●

Uçmağa varınca ol ulu kağan,
Yıkıldı üstlerine gök kurıkan...
Ança kanlı yaş döküp yoğladılar...
Çığrışıp ağladılar.. ağladılar...

(R.Ö. 'Alp Er Tunga Destanı'ndan)

Alp Er Tunga'nın M.Ö. 7. yüzyılda yaşamış, çok sevilen, kahraman bir Türk hükümdarı olduğunu biliyoruz. Belgeler onun **"Türk beğleri içinde adı ve kut'u ile tanınmış, bilgili, erdemli, büyük illeri elinde tutan, birçok kavme hükmeden..."** bir hakan olduğunu söylüyor.

Bu Alp hükümdarın idaresindeki devletin de **Saka Türk İmparatorluğu** olduğunu söyleyen tarihçiler çoğalmıştır. Bu devletin adı belki onun adıyla ya da babası **Peşeng Kağan** adıyla söyleniyordu. İranlılar Peşeng'e **Turanlıların hükümdarı** (yani Türklerin hükümdarı), **Alp Er Tunga**'ya da **Afrâsyâb** diyorlardı. Afrâsyâb'ın Alp Er Tunga olduğunu hem **Kutatgu-Bilig,** hem de **Divan-û Lûgat-it Türk** bildiriyor. Afrâsyâb, eski İranlıların kötülük ilahlarına verdikleri isimdir. Belki Alp Er Tunga onları çok yıldırdığı için ona bu ismi verdiler.

Alp Er Tunga, İran (Med) hükümdarı **Keyhüsrev** tarafından bir ziyafete çağrılarak hile ile öldürülmüştü. Bu olay M.Ö. 624 (veya 625, 626) yılında meydana geldi. Asur kaynaklarında **Maduva,** Heredot'ta **Madyes** olarak geçen kahramanın da **Alp Er Tunga**'dan başkası olmadığı anlaşılıyor. Cüveynî ona **Buku Han, Mercanî** ise **Buku Han bin Pişing** (Peşeng) diyor.

Türklerin onu destanlaştırdıkları şüphesizdir. Fakat bu destan zamanımıza ulaşmamış, yalnız, destanın son bölümü olduğu anlaşılan sagu (ağıt) dan bazı mısralar **Divan-û Lugat-it Türk**'te verilmiş bulunuyor.

Alp Er Tunga'nın adından ve kahramanlığından çeşitli milletlerin tarihinde söz edilmesine rağmen, bu bilgiler onun başında bulunduğu devlet hakkında (şimdilik) yeterli bilgi veremiyor.

Firdevsî'nin **Şehnamesi'**nde uzunca bir yer verilen **Afrâsyâb'**ın aslında **Alp Er Tunga** olduğunu, Kutatgu Bilig'in şu mısralarından anlıyoruz:

Bu Türk beğlerinde adı belgülüg
Tunga Al Er irdi kutı belgülüg
Bedük bilgi birle öküş erdemi
Biliglig ukuşlug budun ködremi
Tajikler ayur ânı Afrâsyâb
Bu Afrâsyâb tutdı iller talab
Tajikler bitimiş bitigde munı
Bitigde yok erse kim ukgay ânı?

(Bu Türk beğleri içinde adı belli, kut'u belli Alp Er Tunga, büyük ve erdemli bir hükümdardır. Çok bilgili, meziyetli bir büyüktür. Tajikler (İranlılar) ona Afrâsyâb diyorlar. Bu Afrâsyâb, baskın ve yağmalarla illeri (dünyayı) tuttu. Tajikler bunu kitapta yazmışlar.Kitapta yok olsaydı bunu kim anlardı?

Alp Er Tunga'nın öğüdü dinlenilecek bir bilge hükümdar olduğunu yine **Kutatgu Bilig'** teki şu mısralar çok iyi anlatıyor:

"Negü der eşitgil Tunga Alp Erig
Bilip sözlemiş kör bu öt sav erig
Et ol bu kişi kangü artar yıdır
Ânı ked küdezgü ay kıldı kader"

(Tunga Alp Er Kağan ne diyor işit. Bak, gör, bilip söylemiş o bu öğüdü. İnsan kalbi ettir, bozulur gider. Ey insan, onu çok iyi kolla.)

İslâmiyet öncesinde de, İslâmiyetten sonra da Türkler (Gök-Türkler, Uygurlar, Karluklar, Karahanlılar, Selçuklular) Alp Er Tunga'yı ata olarak kabul etmiş ve onun soyundan olmakla övünmüşlerdir. Bu **'ata'**yı bazen **Alp Er Tunga,** bazen de **Tunga Alp Er** olarak anarlar.

Bu Alp Türk hükümdarı ile ilgili en geniş bilgi **Firdevsî'**nin Şehnamesi'nde verildiği için Alp Er Tunga destanını da ancak onun mısralarından çıkarıyoruz. Tabiî bu, asıl destan değildir. Alp Er Tunga'nın, milliyetçi bir İran şairinin görüşüyle anlatılmasıdır.

İran şairi **Firdevsî,** İran'a **Gaznelilerin,** yani Türklerin hâkim olduğu bir dönemde 934-1020 yılları arasında yaşadı. 1010 yılında tamamladığı Şehnamesi'ni **Gazne Sultanı Mahmud'**a sundu. 60.000 beyitlik bu eserinde İran tarihini destan üslubunda anlatır. Eserinde, kendi yaşadığı dönemde Türklerin hâkimiyetinde olan İran'ın parlak geçmişini özlem duyarak ve coşku ile dile getirir. İran'ın Turanlılarla (Türklerle) yaptığı savaşları, en güçlü Türk hükümdarı olarak bildirilen Alp Er Tunga'ya karşı kazanılan İran zaferini anlatırken **"Şimdi hâkim olan sizsiniz ama, vaktiyle Zâloğlu Rüstem ve Keyhüsrev sizin en büyük devletinizi yenmiş, yıkmıştı..."** dercesine İranlılarda bağımsızlık duygusunu uyandırmaya, güçlendirmeye çalışır.

Alp Er Tunga Destanı

Başta Şehname olmak üzere çeşitli kaynaklardan derlenen Alp Er Tunga destanının özeti şöyledir:

Turan ile İran birbirine komşu ve düşman iki devlet idi. İran ülkesinin tahtında **Minuçehr,** Turan ülkesinin tahtında ise **Alp Er Tunga'**nın babası **Peşeng Kağan** vardı.

İran hükümdarı Minuçehr ölünce, Kağan Peşeng oğlu Alp Er Tunga'ya şöyle dedi: **"Bu İranlıların bize yapmadığı kötülük yoktur. Şimdi Türk'ün öç alma zamanı gelmiştir!"**

Alp Er Tunga da bunu istiyordu. **"Arslanlarla bile çarpışacak güçteyim ve İran'dan öç alacağım"** dedi. Peşeng'in öbür oğlu **Alp Arız,** İranlılarla savaşmak yanlısı değildi. Fakat karar verildi ve Alp Er Tunga savaş hazırlığına başladı.

Alp Er Tunga arslan yeleli, servi boylu idi. Saldırırken timsah kadar cesur, av avlarken erkek arslan gibi çevik, vuruşmada savaş fili kadar kuvvetliydi. Yürüdüğü zaman yeri sarsıyor, ard arda attığı oklar vınlayarak göğü inletiyordu. O, hiddetlenip savaşa girecek olsa, ayak basıp toz kaldırdığı yerde ova, kandan bir ırmağa dönerdi. Dostlarına umut veren, kut veren dili, düşmanları için keskin bir kılıç idi. Bilgelikte de ondan üstünü yoktu. Yüreği derya kadar geniş, eli ise yağmur yağdıran bulut kadar cömertti. Babasının adı Peşeng, üçüncü göbekten atasının soyu gibi adı da 'Türk' idi.

Alp Er Tunga'nın oğulları ve kızları da vardı. Kızlarından birine, kaz (kuğu) kadar güzel olduğu için **Kaz** adını vermişlerdi. Babası ona, **"İle Suyu"**na akan büyük bir çayın kenarında bir kale-saray yaptırmıştı. Kaz, burada oynar-yüzerdi. Onun için Türkler bu suya

"Kaz Suyu" dediler. Daha sonra Kaz'ın oturduğu, oynaya oynaya büyüdüğü yer büyük bir şehir oldu. Bu şehre de **Kaz Oynı (Kaz Oyunu)** adı verildi. (Bugünkü **Kazvin** şehri)...

Alp Er Tunga ordusu ile İran üzerine yürüdü, iki ordu Dehistan bölgesinde karşılaştılar. Türk ordusundan **Barman** adlı bir yiğit, atını öne sürerek, teke tek dövüşmek için İranlılardan er diledi. **Barman'**ın karşısına İran kumandanının kardeşi **Kubad** çıktı. İki savaşçı sabahtan akşama kadar vuruştular. Sonunda Barman kargısı ile Kubad'ı devirdi ve Alp Er Tunga'nın yanına zaferle döndü.

Bundan sonra iki ordu birbirine girdi ve o güne kadar görülmemiş derecede şiddetli bir savaş oldu. Bu savaşı Alp Er Tunga kazandı. Meydan, ölen İranlılarla doldu ve İran padişahı geri çekilip Dehistan kalesine sığındı. Fakat Alp Er Tunga kaleyi kuşattı ve sonunda İran padişahını tutsak etti.

Bundan sonra, İran'a bağlı **Kâbil** ülkesinin, kahramanlığı ile ünlü padişahı Zâl, İranlıların yardımına geldi, ani bir hücumla Türk ordusunu dağıttı. Buna pek kızan **Alp Er Tunga** tutsak İran padişahını öldürttü. Öbür tutsakları da öldürmesine kardeşi **Alp Arız** engel oldu. Tutsakları **'Sarı'** şehrine gönderdiler. Daha sonra bu tutsakların kaçmasına engel olamadığı veya göz yumduğu için hiddetlenen Alp Er Tunga kardeşi Alp Arız'ı da öldürttü.

Alp Er Tunga yine galipti ve **Rey** şehrine giderek İran tacını da giymişti. İranlılar ise öldürülen padişahlarının yerine **Zev'**i getirmişti. İki ordu tekrar savaştılar. Savaş sırasında büyük bir kıtlık oldu. Bunun üzerine **"savaş ve kıtlık insanlığı bitirmesin"** diye, barış yaptılar. İran'ın kuzey eyaletleri Turan'ın oldu.

İran padişahı **Zev** ölünce barış yine bozuldu ve Alp Er Tunga tekrar saldırıya geçti. İranlılar Zâl'den yardım istediler. Zâl artık kocadığı için kahramanlıkta kendisini aşan oğlu **Rüstem'**i gönderdi. **Zâloğlu Rüstem** ordusunun başında ilerleyerek Türkleri bozguna uğrattı ve İran tahtına **Keykubad'**ı çıkardı.

Rüstem, bir hücumda 1160 Türk kahramanını öldürdüğü için Türkler çekildiler ve barış imzalamak zorunda kaldılar.

Daha sonra İran tahtına **Keykâvus** geçti. O sırada İran'ın egemenliğinde olan Araplar isyan ettiler. Bu kargaşalıktan yararlanan Alp Er Tunga İran içlerine daldı ve pek çok tutsak aldı. Fakat Kâbil padişahı tekrar İran'ın yardımına geldi ve Türkler yenildi.

Bu savaştan sonra Zâloğlu Rüstem birliğini alıp Türklere ait avlakta dolaşmaya başladı. Bunun üzerine Alp Er Tunga ordusunu tekrar harekete geçirdi. Fakat, kötü bir rüya görmüştü. Bunu yorumlattı ve beylerin de fikirlerini alarak İran'la barış imzaladı. Bu anlaşma ile Buhara, Semerkand ve Çac şehirlerini İranlılar'a bırakıyordu.

Bu barışı istemeyen **Keykavus, Rüstem'**e ve oğlu **Siyavuş'**a kötü muamelede bulunarak onları küstürdü. Rüstem kendi ülkesine çekildi. Siyavuş ise Türklerin o zamanki başkenti **Gang** şehrine giderek Alp Er Tunga'ya sığındı.

Siyavuş kendini Türklere çok sevdirdi. Başlangıçta bir Türk gibi hareket ediyordu. Burada Türk kahramanlarından biri olan **Piran'**ın kızı ile evlendi. Bu evlilikten bir oğlu oldu ve ona **Keyhüsrev** adını verdiler. Siyavuş, bir süre sonra Alp Er Tunga'nın güzel kızı **Ferengis** ile de evlendi. Ama, bir süre sonra Türk töresine uymamaya ve bazı siyasî teşebbüslere başlayınca Alp Er Tunga onu öldürttü.

Siyavuş'un ölümünden sonra **Rüstem** bir ordu toplayarak tekrar saldırıya geçti ve bu defa Türkler ağır bir yenilgiye uğradılar. Vuruşmalarda Alp Er Tunga'nın oğullarından **Sarka** da ölmüş, Turan'ın birçok şehri yakılmıştı.

Alp Er Tunga, Turan için kan ağladı ve öç almak için and içti. İran içlerine girerek ekinleri yaktı ve pek çok tutsak aldı. İranlılar yedi yıl süren kıtlıktan kırıldılar.

Artık, Alp Er Tunga ile Rüstem arasında savaş durup durup başlıyor, bazen Türkler, bazen İranlılar galip geliyordu. Bu savaşlardan birinde, ordusuyla **Alp Er Tunga'**nın emrine giren Çin hakanını da esir almışlardı. Alp Er Tunga son savaşta yenilerek çekildi.

Bu sırada İran tahtında, Turan'dan kaçırarak getirdikleri **Keyhüsrev** vardı. Türklerin yenilmesiyle dünya **Keyhüsrev'**e kalmış bulunuyordu. Fakat Türkler öç için fırsat buldukça akın ediyorlardı. Bunun üzerine **Keyhüsrev** İran'ın ünlü kahramanlarından **Bijen'**i Turan'a gönderdi. **Bijen,** Turan sınırından içeri girince, ormanda, neşe içinde eğlenen kızlar gördü. Bu kızlar Alp Er Tunga'nın güzel kızı **Menije'**yi eğlendiriyorlardı. **Bijen, Menije'**yi görür görmez âşık oldu. **Menije** de onu sevdi ve Turan'a, kendi sarayına götürdü. Bunu öğrenen Alp Er Tunga çok kızdı. **Bijen'**i bir zindana hapsetti, kızını da kovdu.

İran padişahı geri gelmeyen kumandanını bulup getirme görevini Rüstem'e verdi. Rüstem, tüccar kılığında Alp Er Tunga'nın sarayına kadar giderek hem Bijen'i kurtardı hem de Menije'yi kaçırıp İran'a gönderdi.

Rüstem bir defa daha galip gelmişti. Karluğa çekilen Alp Er Tunga beğlerini toplayıp şöyle dedi:

"Ben dünyaya hükmeden kağanınızdım. Bugüne kadar İran Turan'a denk olmamıştı. Ama bugün İranlılar sarayıma kadar gelebiliyor. Bin kere bin kişiden oluşacak Türk ve Çin askerleriyle İran'a yürümeli, öcümü almalıyım!"

Alp Er Tunga, bin kere bin ordusunun üçte ikisini toplamıştı. **Beykent** şehrindeki karargâhında, altınlı ve mücevherli tahtında oturuyordu. Fakat artık iyice yaşlanmıştı. İleriye gönderdiği ordunun yenildiğini öğrenince çok üzüldü. Hele teke tek bir dövüşte gencecik oğlu **Şide'**nin de ölmesi, gönlünde onulmaz yaralar açtı. Emrindeki kuvvetleri alıp yürüdü. Kükremiş arslanlar gibi saldırıyordu. Çok kocamış olmasına rağmen İran'ın en ünlü pehlivanlarından birkaçını teke tek vuruşmada öldürdü. Nihayet Keyhüsrev ile Alp Er Tunga karşı karşıya geldiler. Alp Er Tunga Keyhüsrev'le teke tek dövüş isteğiyle atını ileri sürdü. Fakat Turan pehlivanları onun İran padişahı ile dövüşmesini istemediler ve atının dizginini tutup geri getirdiler. Keyhüsrev en güçlü çağında olmasına rağmen Alp Er Tunga'dan çekinmiş, kocamış ve yaralı bir arslan olan Alp Er Tunga'nın vuruşmasına da beğleri izin vermemişti.

Bu durum Alp Er Tunga'ya pek ağır geldi. Ordusunu alıp Ceyhun ırmağının ötesine geçti. Burada **Kara Han'**ın ordusu ile birleşip **Buhara'**ya, daha sonra da başkent **Gang'**a geldi.

Gang cennet gibi bir şehirdi. Toprağı mis kokulu, tuğlaları altındandı. Kalesi o kadar yüksekti ki üzerinden kartal bile uçamazdı. Her köşesinde pınarlar, havuzlar vardı. Ambarları yiyecek dolu idi. Havuzların eni ve boyu bir ok atımı kadar büyüktü. Burada oturup Çin hakanına mektup yazdı ve yardım bekledi.

Keyhüsrev ve Rüstem önce geri çekilir gibi yapmış, sonra derlenip Turan içlerine girmiş, Gang şehrini kuşatmışlardı. Kalenin çevresinde hendekler kazdılar. Buraya odun yığıp katran döktüler ve ateşe verdiler. Alp Er Tunga 200 beği ile gizli yoldan çıkarak kurtuldu ve Çin hakanının yanına gitti. Çin hakanı büyük bir ordu hazırlamıştı. Bunu duyan Türkler de Alp Er Tunga'nın yanına gitmek için yollara düştüler.

Alp Er Tunga tekrar toparlandı ama Çin hakanı sözünde durmadı ve Keyhüsrev'le anlaşma imzaladı. Bunun üzerine **Alp Er Tunga Keyhüsrev'**e bir mektup yazarak, insanlardan uzakta ve kendisinin beğeneceği bir yerde teke tek dövüş teklif etti. Fakat en güçlü çağında olan Keyhüsrev, ihtiyar arslan Alp Er Tunga ile teke tek dövüşe cesaret edemedi.

Ordusuz kalan Alp Er Tunga perişan bir halde **Zere** denizine geldi. Bu derin denizi geçerek **Gangidizi** şehrine ulaştı. Keyhüsrev büyük ordusu ile onu takip ediyordu. Alp Er Tunga yapayalnız kalmıştı. Yiyeceği, içeceği yoktu. Bir kaya dağında, bu dağın tepesindeki bir mağarada oturuyor, kara talihi için dövünüyor, Tanrı'dan güç kuvvet istiyordu. Onun yakarışını duyan **Hûm** adında biri, Alp Er Tunga olduğunu anlamıştı. Çünkü bu Türkçe sözleri, böyle bir yakarışı ondan başkası söyleyemezdi. Hemen saldırdı ve onu tutsak etti. Fakat Alp Er Tunga onun elinden kurtularak kendini suya attı. Su başında bulunanlar onu kurtarmak istediklerini söyleyerek hile yaptılar ve sudan çıkar çıkmaz öldürdüler. (Tarih Keyhüsrev'in Alp Er Tunga'yı şölene davet edip hile ile öldürdüğünü söylüyor.)

Bu olay kısa zamanda her tarafta duyuldu ve Turan'ı mateme boğdu. Bütün Türkler kanlı gözyaşı dökerek, bağrışıp yakalarını yırtarak, sagular söyleyip yoğladılar.. yoğladılar. Yoğ töreninde kopuz çalan ozanlar şu saguyu söylüyorlardı:

ALP ER TUNGA

	Bugünkü dille
Alp Er Tunga öldi mü	Alp Er Tunga öldü mü,
Issız ajun kaldı mu	Kötü dünya kaldı mı,
Ödlek öcün aldı mu	Felek öcünü aldı mı,
Emdi yürek yırtılur!	Şimdi yürek yırtılır!
Ödlek yırag közetti	Zaman fırsat gözetti
Ogrı tuzak uzattı	Gizli tuzak uzattı
Begler begin azıttı	Beyler beyini şaşırttı
Kaçsa kalı kurtulur?	Kaçsa nasıl kurtulur?
Ulşıp eren börleyü	Erler kurt gibi uluşur
Yırtın yaka urlayu	Yaka yırtıp bağrışır
Sıkrıp üni yurlayu	Yırlayıcı gibi inilder, ünler
Sıgtap közi örtülür	Ağlamaktan gözü örtülür.
Begler atın argurup	Beğler atlarını yordu
Kadgu ânı turgurup	Kaygı onları durdurdu
Mengzi yüzi sargarup	Benizleri, yüzleri sarardı
Körküm angar türtülür.	Sanki safran dürtülür.
Ödlek arıg kevredi	Zaman fena gevşedi
Yunçıg yavuz tavradı	Zayıf kötü davrandı
Erdem yeme savradı	Erdemlik yine savıldı
Ajun begi çertilür.	Dünya beği yok olur.
Ödlek küni tavratur	Zaman günü davrandırır
Yalnguk küçin kevretir	İnsanın gücünü gevşetir
Erdin ajun sevritür	Dünyanın erlerini azaltır
Kaçsa takı ertilür	Kaçsa dahi ölüm erişir.
Bilge bögü yunçıdı	Bilge, akıllı kötüleşti
Ajun eti yençidi	Dünya onların etini de ısırdı
Erdem eti tınçıdı	Erdemlik eti çürüdü
Yerge tegip sürtülür	Yere düşüp sürtülür.
Ögreyüki mındag ok	Zamanın göreneği böyle işte
Mında adın tıldag ok	Bunda başka sebep de var
Atsa ajun ograp ok	Dünya gelip ok atsa
Taglar başı kertilür	Dağlar başı kertilir.
Könglüm içün örtedi	Gönlüm ta içten yandı
Yatmış başıg kartadı	Onulmuş yarayı kaşıdı
Keçmiş ödük irtedi	Geçmiş günleri aradı
Tün kün geçip irtelür.	Tün, gün geçer o aranır.

Altın Elbiseli Adam

- Türklerin geçmişine uzanan zaman tünelini aydınlatan ışık
- Bir tabağın üzerinde bulunan iki satırlık yazı Türkçe idi ve günümüzden 2500 yıl önce yazılmıştı.

Türk tarihinin parlak geçmişine belge ve anıtlarla, atalar yadigârı kurganlarla ışık tutan coğrafî bölgelerden biri **Isık Göl** civarıdır. Kuzeydoğusunda Aladağlar'ın, güneydoğusunda Tanrı Dağları'nın uzandığı bu göl, bugünkü Kazakistan Muhtar Cumhuriyeti'nin başkenti Alma-Ata ile, Kırgızistan Muhtar Cemiyeti'nin başkenti Frunze (Pişpek)nin yakınında, bu şehirlerin güneyinde yer alır. Yüzölçümü 6200 kilometre karedir. Bu bölge, **Karakurum** gibi, **Ötüken** gibi, yüzlerce, binlerce yıldan beri Türklerin kutlu merkezlerinden biridir.

Bugüne kadar bu bölgede birçok belge bulundu. Bunlar Çiğil Türklerine, Karluk Türklerine ait 10. ve 11. yüzyıldan kalma kitabeler ve evlerde kullanılan eşyalardır. Fakat, geçmişe uzanan zaman tünelinin durak noktaları, istasyonları sayabileceğimiz bu kurganlar, bizi milâttan önceki çağlara henüz ulaştırmamıştı.

1970 yılında, Esik kasabasında açılan bir kurganda, tarih için, özellikle Türk tarihi için, son derece önemli belgeler bulundu. Bunlar, Türk kültür tarihinin milâttan önceki yüzyıllarını aydınlatan, yeni boyutlar kazandıran eşsiz bulgulardır.

Esik, Alma-Ata'nın 50 km. yakınında bulunan küçük bir kasabadır. Bu kasabada bulunan bir höyüğün garaj yapımı için düzelmesi gerekiyordu. Bu amaçla buldozerler çalışmaya başladı. Toprağın üst tabakası alındıktan sonra buldozerin kepçesi büyük bir kayaya çarptı. Bu kaya az daha dinamitle uçurulacaktı. Fakat, kayanın yontulmuş, işlenmiş olduğunu görünce bundan vazgeçtiler. Durum Alma-Ata Müzesi Müdürlüğü'ne bildirildi ve uzmanlar çalışma mahalline geldiler.

İşlenmiş kaya höyüğün aşağı kısmında idi ve tepeye doğru yükselen duvarın köşe taşını oluşturuyordu. Duvarın etrafı açılınca burasının bir kurgan (Türk hükümdar aileleri için yapılan mezar) olduğu hemen anlaşıldı. Çünkü mezarın çatısı da ortaya çıkmıştı ve başka Türk kurganlarında olduğu gibi bu çatı da Tiyan-Şan ormanlarından kesilmiş yüzlerce, belki binlerce yıllık kalın köknar kerestesinden yapılmıştı. Daha başka arkeologlara da haber verildi ve kazıya devam edilerek mezar açıldı.

Altın elbise: Mezarın içinde bulunan eşyalar göz kamaştırıyordu. Her şeyden önce göze çarpan, ışıl ışıl parlayan bir altın elbise idi. Ama bu, herhangi bir altın elbise değildi: **Taçlı başlığında tuğlar ve oklar vardı. Belindeki kemerinin solunda bir kama, sağında bir kılıç asılıydı. Başlığın alın hizasında koç, geyik ve at kabartmaları bulunuyordu. Bu kabartmalara kemerde, kama kılıfında ve öteki eşyalarda da rastlanıyordu. Çizmesinden başlığına, çorabından kemerine ve silahlarına kadar her şey**

saf altın idi! Ceket, yüzlerce üçgen altının yine altın tellerle birleştirilmesinden meydana getirilmişti. Çorabın çizme ile diz kemiği arasında kalan kısmında yine üçgen parçalar, çizmede ise dörtgen parçalar vardı. Altınları saydılar: **Tam 4800 parça!** Bugüne kadar Mısır firavunu Tutankamon'un mezarından sonra en çok altın bulunan bir mezar idi bu.

Bu mezar kimindi! Altın elbise kimindi? Bu sorulara cevap bulmak için öbür eşyaları incelemeye başladılar. Altın elbiseden başka tabaklar, vazolar, kepçeler, ayna ve tarak kılıfları, gümüş kaşıklar ve tabiî Altın Elbiseli Adam'ın kemikleri de vardı.

Bütün bu eşyalar ilk bakışta kurganın pek eski devirlere ait olmadığını, bir Türk tiginine ait olamayacağını düşündürüyordu. Ama bu, şartlanma sonucu yürütülen bir tahmindi.

ALTINLARI GÖLGEDE BIRAKAN KARARMIŞ BİR TABAK

Eşyaları incelemeye devam ederken, arkeoloğun birden gözleri parladı. Gördüğü şeye elini uzatırken parmakları titriyordu. Gördüğü şey, ışıl ışıl altınların yanında en son farkedilen, yarısı iyice kararmış bir gümüş tabak idi. Geniş ağızlı bir kâse, hatta bir bardak da denilebilirdi. Kazak tarihçi bu gümüş eşyanın bütün o altınlarla, o altın elbise ile karşılaştırılamayacak kadar değerli olduğunu hissediyordu. **Çünkü gördüğü şeyin üzerinde yazı vardı! 26 harften oluşan iki satırlık yazı!**

Haberi Sovyet ve dünya kamuoyuna ilk defa duyuran **"Komsomolskaya-Pravda"**nın deyimi ile, bu iki satırlık yazı, **"sağır-dilsiz olan eski çağı dile getiriyordu."**

26 harflik ve iki satırlık yazı, bir süre sonra, kurganda bulunan bütün altınları gölge-

***ALTIN ELBİSE**-Isık Göl'de, bir Türk prensinin mezarından çıkarılan altın elbise. Adı bilinemeyen Türk Tigini, bu altın zırhından dolayı **"Altın Elbiseli Adam"** olarak anılıyor. Onun bir Türk Prensi olduğunu aynı mezarda bulunan bir kabın üzerindeki yazılardan anlıyoruz.*

İLK TÜRK YAZISI- *Altın Elbiseli Adam'ın mezarında bulunan gümüş kabın üzerindeki bu iki satırlık yazı, bilinen* ***ilk Türk yazısıdır.*** *Orhun anıtlarında gördüğümüz harflerle yazılmıştır ve M.Ö. V. yüzyıla aittir (Anlamı: Tigin 23'ünde öldü, Isık halkının başı sağ olsun.).*

de bırakarak, tarihçinin gözünde bir ışık gibi parladı, Türk tarihinin milâttan önceki yüzyıllarını aydınlattı.

Yazı, Orhun alfabesinin harfleriyle yazılmıştı. Rünik yazı idi. Yani, fırça ile yazılan Çin yazısı değil, çelik kalemle ağaca, taşa, madene kazılarak yazılan Türk yazısı. Eski Türk damgalarında görülen şekillerden çıkma bir yazı! Gök-Türklerden mi kalmıştı? Hayır. Sovyet Türkologları yazıyı okumakta gecikmediler. Bu iki satırın anlamı şu idi: **"Han'ın oğlu 23'ünde öldü, Esik halkının başı sağ olsun."**

Yazıyı okumaya çalışan tarihçi önce ve kolaylıkla **"üç utız (yirmi üç)"** sayısını, sonra **"Khan uya (Han oğlu)"** kelimelerini söktü. Yazı gibi lisan da Gök-Türkçe'ye benziyordu. Bu tespiti yaptıktan sonra bütün kelimeler bir anda çözülüverdi.

Başka eşyaların üzerinde yazı yoktu. Tabağın ya da yayvan kâsenin dibindeki bu iki satır yazı ise eski Türklerin inancına ve âdet-

lerine çok uygun düşüyordu. Eski Türkler Gök-Tanrı'ya taparlar ve su içtikleri, çorba içtikleri bardak ya da kâseyi göğün sembolü sayarlar, onun koruyuculuğuna inanırlardı. Onun için de ölünün mezarındaki su kabında ya bu anlamda bir motif, ya da sagu (ağıt) niteliğinde birkaç söz bulunurdu.

Peki, bu genç ölü hangi kağanın oğlu idi? Kimdi bu tigin? Ne zaman yaşamıştı?

Bu uzay çağında bilim adamları lazerle yalnız yıldızlararası mesafeleri ölçmüyor, milyonlarca yıl öncesinden kalan fosillerin yaşını bile tam olarak anlayabiliyorlar. **Lazerle radyo-karbonik analiz yapıldı ve kurganın da, kurgandaki eşyaların da M.Ö. 5. yüzyıla ait oldukları anlaşıldı.**

M.S. 8. yüzyıl başlarında (720-735 yıllarında) dikilen Orhun anıtlarındaki kitabeler hem yazı, hem konuşma dili olarak çok işlekti. Yüzlerce yıldan beri işlenegeldiği anlaşılıyordu, ama daha eskilere ait Orhun hurufatlı yazılar, metinler pek bulunamıyor ve en eski Türk yazısı olarak, Orhun, Yenisey kitabelerindeki yazıyı buluyor ve orada kalıyorduk.

Hun Türklerinden kalan bazı eşyalardaki yazılar da maalesef henüz okunamadı. Altın Elbiseli Adam'ın mezarında bulunan iki satırlık yazı, Orhun yazısının **en az 2500 yıl önce de kullanılan bir Türk yazısı** olduğunu ortaya çıkarmış bulunuyor.

Esik'te kazılar, araştırmalar devam ediyor. Civarda, son zamanlarda ve daha önce açılan bazı mezarların bomboş olduğu görüldü. Altın Elbiseli Adam'ın mezarından çıkan hazineyi gördükten sonra, o mezarların niçin bomboş olduğunu anlamak zor değildir.

Altın Elbiseli Adam'ın mezarı ortaya çıkınca, Asya ve Avrupa'daki birçok Türkolog ve tabiî kendi bilim adamlarımız, Alma-Ata'ya gittiler ve o eşsiz belgeleri yerinde incelediler. M.Ö. 5. yüzyılda yaşayan bu tiginin kimliğini tespit edemediler ama, bunun bir Türk prensi olduğunda, Türk kökenli Saka'ların hükümdarı olduğunda birleşmiş bulunuyorlar.

Japon ve Çin bilim adamları, kendi ülkelerinin televizyon kurumları ile işbirliği yaparak **"İPEK YOLU"** adıyla bir belgesel hazırlamışlardı. İki yıl kadar önce Türkiye'de de büyük bir ilgiyle seyredilen bu dizide, her bölümün başında, Altın Elbiseli Adam'ın altın elbisesi baş görüntü olarak sunuluyordu.

Tarihçiler, Altın Elbiseli Adam'ın adını elbette bir gün öğreneceklerdir. O zamana kadar onu **"ALTIN ELBİSELİ ADAM"** olarak anmaya devam edeceğiz.

TAC- "Altın Elbiseli Adam"ın tacı.

DESEN VE MOTİFLER- *''Altın Elbiseli Adam''ın tacında ve elbisesindeki desen ve motiflerin yakından görünüşü.*

Şu(Saka) Destanı

Büyük İskender'i durduran bir Türk boyunun destanı

*ŞU destanını da **Kaşgarlı Mahmud'** un ünlü eseri **Divan-ü Lûgati't Türk'** ten öğreniyoruz. **Şu,** bir Saka Türk hükümdarıdır. M.Ö. 4. yüzyılda hüküm sürmüştür. Alp Er Tunga destanı gibi **Şu** destanı da 11. yüzyıla kadar Türkler arasında dilden dile söylenegelmiş, besbelli kopuz çalan ozanların başlıca konularından biri olmuş ve 11. yüzyılda Kaşgarlı Mahmud'un kalemiyle yazılı edebiyata geçirilmiştir.*

*Kaşgarlı Mahmud bu destanı, eserinin **'Türkmen'** maddesinde bu Türk boyuna niçin bu adın verildiğini açıklamak için anlatıyor. Arapça olarak yazdığı bu destan parçasında **Büyük İskender'**in adı, Arapların dediği gibi, **"Zülkarneyn"** olarak geçmektedir.*

***ŞU,** genç ama kudretli bir hükümdardı. Başkent Balasagun'daki muhteşem sarayında oturur, dört bucaktan gelen elçileri, değerli armağanları kabul eder, ülkesini güçlü ordusu ile korur, bilge danışmanları ile yönetirdi. Sarayının önünde ordu beğleri için günde 360 növbet vurulurdu. Başkentin yakınındaki büyük **Şu Kalesi'**ni o yaptırmıştı.*

*Şu destanı İskender'in ordusu ile Semerkand'ı geçip Türk illerine yöneldiği zaman bazı Türk boylarının doğuya çekildiğini, bazılarının ise İskender'e karşı koyduğunu ve İskender'in onlarla barış yapmak zorunda kaldığını anlatıyor. Ayrıca, **Kalaç, Türkmen** gibi bazı Türk boylarının bu adları nasıl aldıklarını bildiriyor.*

***Divan-ü Lûgat-it Türk'te yer alan Şu Destanı'**nın özeti aşağıdadır.*

İskender Semerkand'ı geçmiş, Türklerin illerini almaya geliyordu. **Hakan Şu,** Balasagun yakınındaki kalesinde bir şey yapmadan oturuyor, kimseye bir şey söylemiyordu. Bazı küçük devletler gibi doğuya çekilmemişti. Savaşa da hazır görünmüyordu.

Beğler hakanın huzuruna çıkıp sordular:

"-İskender yaklaştı, onunla savaşacak mıyız, buyruğun nedir?"

Beğlerin bildiğini hakan bilmesin olmazdı. Ama hakanın bildiğini beğler bilmiyordu. O, 40 kumandanını öncü olarak **Hücend Irmağı** kıyılarına göndermişti bile. Bunlar gizlice gittikleri için beğlerin haberi olmamıştı. Hakan asıl haberi bunlardan bekliyordu. Onun için gönlü rahattı ve beğlerinin sorusunu anlamazlıktan geldi. O şimdi gümüş havuzunda yüzen kazları, ördekleri seyrediyordu. Bu seyyar gümüş havuzu her gittiği yere götürür, konakladığı yerde su ile doldurur, kuğuları, ördekleri yüzdürürdü. Beğlerinin yüzüne bakmadan, havuzdaki kazları, ördekleri gösterdi ve:

"-Şunlara bakın, ne güzel yüzüyor, ne güzel dalıyorlar değil mi?" dedi.

Beğler şaşakaldılar. Yüreklerine od düştü.

Hakanın savaşmak yahut çekilmek için tedbir almadığını sanarak çok üzüldüler.

O sırada İskender Hücend suyunu geçmişti. Hakan Şu'nun adamları hızlı bir haberci ile durumu bildirdiler. Bunun üzerine Şu, davullar çaldırarak hareket edileceğini duyurdu. Bu da şaşkınlık yarattı. Çabuk hareket edilmesi emredildiği için herkes bulabildiği ata bindi, alabildiği eşyayı aldı ve gece yarısı yola koyuldular.

Şu, sabah olunca, uygun gördüğü bir düzlükte **"Dur!"** emrini verdi. Oraya çadırlar kuruldu ve ordu düzene sokuldu.

Şu ve ordusu geceleyin doğuya hareket ettiği zaman 22 kişi binek bulamadıkları için oldukları yerde, aileleriyle birlikte kalmışlardı. Bunlar arasında **Kınık, Yıva, Eymür...** ve başkaları vardı ki, **Oğuz** boyları bunlardan doğacaktı.

Kalaçlar ve Türkmenler

22 kişi "Kalalım mı yahut gidelim mi?" diye düşünürlerken, yanlarına iki kişi daha geldi ve böylece 24 kişi (aile) oldular. Bunlar biraz uzaktan geliyorlardı. Eşyalarını sırtlarında taşıdıkları için yorgun idiler. Kalıp kalmamak konusunu onlarla da konuştular.

İskender'in gelip geçici olduğu, buradan gelip geçeceği, ama kendilerinin yurtlarında kalacakları fikri benimsendi. 22'ler yeni gelenlere:

"-Kalaç!" dediler.

Bu, (kalın, bekleyin) anlamında bir söz idi. Bundan sonra onlara hep **"Kalaç"** denildi. **"Kalacı"** olarak anılan iki kabile de onların soyundandır.

İskender geldi. O, 22 kişiyi görünce bunların uzun saçlı, Türk kıyafetli olduklarını görünce, kimseden bilgi almadan:

"-Türk mânend" dedi.

Bu sözün anlamı **"Türk'e benziyor"** idi. O günden sonra bunlara **Türk mânend,** Türkçe'deki söylenişiyle **Türkmen** denildi. Türkmenler aslında 24 boydur. Fakat **Kalaç** boyu olan iki boy bazı şeylerle bunlardan ayrılmışlardır. Bu iki boy bunlardan sayılmaz. İşte Türkmenler'in aslı budur.

İskender, 24'lerin düşündüğü gibi gelip geçici idi. Türkmenler yurtlarında kalmış oluyorlardı. Ama Hakan Şu, ordusunu alıp Çin'e doğru ilerledi ve İskender'i peşinden sürükledi. Uygur sınırına yaklaşınca, Şu, yer ve zamanın uygun olduğuna karar vererek, ordusunun bir kısmını ayırdı ve bunları İskender'in öncü birlikleriyle vuruşmaya gönderdi.

Kanlı altınlar

İskender'in ordusuyla vuruşmak için ayrılanların hepsi gençti. Bunu gören vezir hakana şöyle dedi:

"-Kağanım, İskender'le savaşmak için hep gençleri ayırdın. Onların yanında savaş tecrübesi olan yaşlı biri de bulunsa iyi olur."

Hakan 'çok yaşlı' anlamına gelen:
"-Üge?" dedi.
"Evet" diye cevap verdi vezir.

Gençlerle bir yaşlı adam da gönderildi.
İskender de bir öncü birliği göndermişti. Türkler bir gece baskını yaparak İskender'in bu birliğini bozguna uğrattılar. Bu vuruşmada bir Türk genci İskender'in erlerinden birini kılıçla ikiye bölmüştü. Ölen askerin belinde altın dolu bir kemer vardı. Kemer kılıç darbesiyle parçalanınca altınlar kana bulanarak döküldü. Ertesi gün Türk askerleri kanlı altınları görünce **"Altın, kan!"** dediler. Sonra bu sözler orada bulunan büyük bir dağa ad olarak verildi. Bugün o dağın adı **Altın Han'**dır.

Bu savaştan sonra İskender Türk hükümdarı ile barıştı. Uygur şehirlerini o yaptı ve bir süre oralarda kaldı.

İskender çekilip gidince **Şu** döndü. Balasagun'a gelip, şimdi **"Şu"** denilen şehri yaptı. Oraya bir de tılsım koydurdu ki, bu tılsım yüzünden onu kimse aşıp gidemez. Leylekler bile şehrin karşısına kadar gelir ve onu geçemezler. Bu tılsım bugüne kadar sürüp gitmiştir.

-III-

Büyük Hun İmparatorluğu

Binlerce kilometre uzunlukta bir kale-duvar olan Çin Seddi, Hun akınlarını durduramadı.

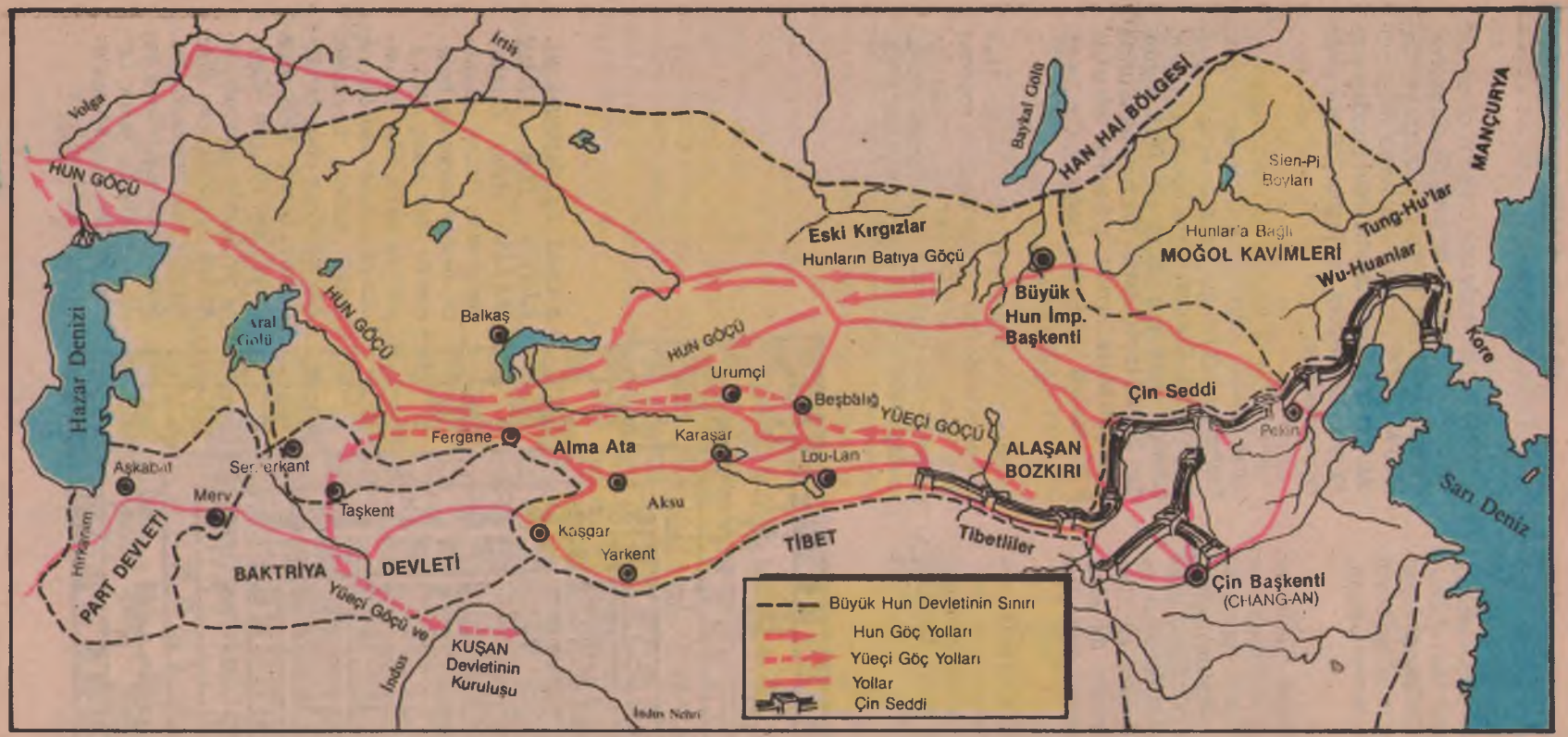

Bir ayağı okyanusta
Öbür ayağı Hazar'da olan dev,
Mete Han'ın ta kendisiydi.
Çin duvarında yankılanan ses
Onun askerinin sesiydi:

Üze tengri temür çıda, oklar birle bir bulut,
Başbuğumuz Tanrıkut'tur Tanrıkut'tur Tanrıkut !

İlk büyük Türk İmparatorluğu'nu, Türk Cihan Devleti'ni, Hun Türkleri kurmuştur. Elbette daha önce de güçlü Türk devletleri vardı. M.Ö. 220 yılında büyük bir imparatorluk haline gelen Hun Devleti'nin, daha önce M.Ö. 318 yılında Çinlilerle bir anlaşma yaptıklarını öğrenmiş bulunuyoruz. Hun Devleti hakkında ilk tarihî belge işte bu anlaşmadır. Hun Devleti'nin bu tarihten çok önce kurulmuş olduğunu bu belge kesin olarak belli etmektedir. Fakat, o eski devir Türk devletlerinin tarihini anlatan başka belgelere bugüne kadar rastlamadık. Yalnız **Alp Er Tunga Destanı, Altın Elbiseli Adam** belgesi, **Şu destanı, Oğuz Han destanı** gibi yarı tarih sayılan destanlardan, Hunlar'a kadar birçok Türk devletinin var olduğunu anlıyoruz.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun bilinen ilk hükümdarı **Tuman** (Teoman)dır. **Tuman,** M.Ö.

BÜYÜK HUN İMPARATORLUĞU

220-209 yılları arasında hüküm sürmüş, ayrı yaşayan Türk kavimlerinl kendi bayrağı altında toplamış, Çin'in bazı bölgelerini ve diğer komşu ülkeleri de hâkimiyeti altına almıştır. Çinliler, ardı arkası kesilmeyen Hun akınlarını durdurmak için, bugün **Çin Seddi** olarak anılan binlerce kilometre uzunluktaki büyük kale-duvarı yapmaya işte o zaman başladılar.

Fakat **Tuman Tanhu (Yabgu),** hükümdarlığının sonlarına doğru çok sevdiği eşlerinden birinin etkisinde kalmaya başladı. Bu eşi, Tuman'ın büyük oğlu **Mete'**nin **(Motun'**un) üvey anası idi ve veliahdlığa kendi oğlunu getirmek, **Tuman Tanhu'**dan sonra tahta onu çıkarmak istiyordu. Bu, törelere aykırı idi. **"Tanhu da olsa, bu tanhu babam da olsa, Türk'ün töresini değiştiremez"** diyen **Mete** ile babasının arası açıldı.

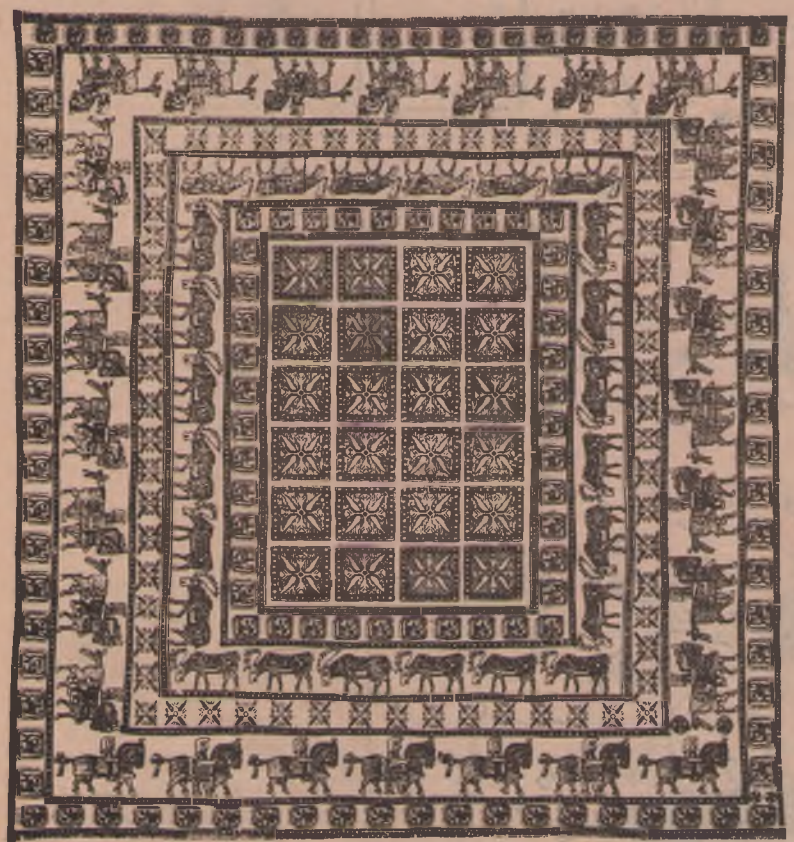
Tanhu, Hun dilinde **"yücelik, ululuk"** anlamına geliyor ve bugünkü 'imparator' deyimini karşılıyordu. **Tanhu** zamanla **'Yabgu'** şeklinde söylendi ve daha sonra **'kağan', 'hakan'** şeklinde söylenir oldu.

● Mete, hakan oluyor:

Mete'nin emrinde çok disiplinli on bin atlı vardı. Bu kuvvetlerle katıldığı bir sürek avında babası Tuman Tanhu'yu öldürdü ve böylece M.Ö. 209 yılında Tanhu (veya Yabgu) oldu. Asya'da Türk hükümdarları bundan sonra altı yüz yıl süre ile Tanhu (Yabgu) unvanını kullandılar.

Mete tahta çıkınca devleti yeni baştan düzene soktu. Kendisinden toprak isteyen Moğol-Tunguz birliğini yendi ve egemenlikleri altına aldı. Bundan sonra her tarafta sınırlarını genişletmeye devam etti. **Türk soyundan bütün toplulukları tek bayrak altında toplayan Mete, ayrıca, İç Asya'da irili ufaklı 26 devleti kendisine bağladı.** Çin Seddi onu durduramamıştı.

Mete'nin hükümdarlığı 35 yıl sürdü. M.Ö. 174 yılında öldüğü zaman devletin merkezi Orta Asya, başkenti **Ötüken** idi. Sınırları kuzeyde Sibirya buzullarına, güneyde Himalaya dağlarına, doğuda Büyük Okyanus'a, ba-

SANAT TARİHİNDE BİLİNEN İLK TÜRK HALISI- *Altay Dağları eteklerinde, Pazırık vadisinde, beşinci kurganda bulunan bu Hun halısı, M.Ö. 3. yüzyıla aittir. Her bakımdan bir şaheser olan bu çok renkli halının boyutları 1,89×2 metre olup, bir desimetre karede 3600 ilme bulunuyor. Bu gün Manisa'nın Gördes ilçesinde dokunan halılarda aynı ilme tekniği kullanılmaktadır. Sanat tarihinde bilinen bu ilk Türk halısı halen Leningrad Ermitage Müzesi'nde teşhir edilmektedir.*

tıda Hazar Denizi ve Ural dağlarına kadar uzanıyordu.

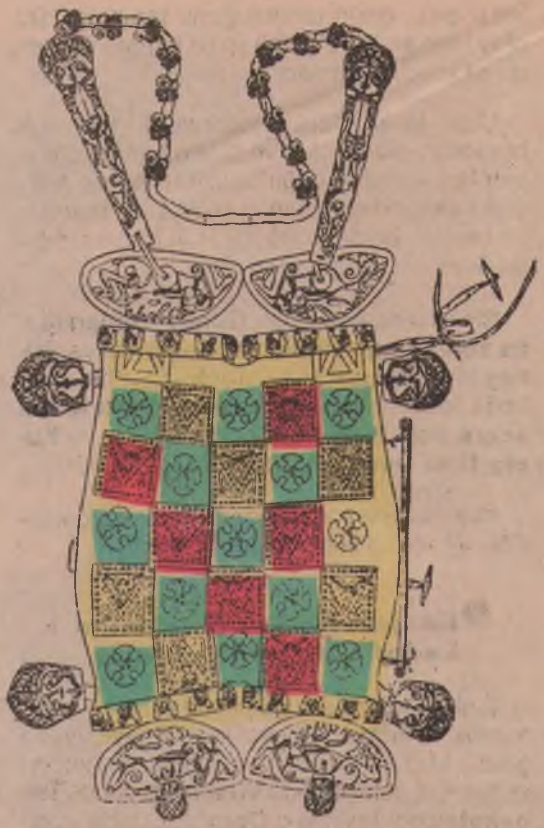
Mete'den sonra 14 yıl hükümdarlık yapan oğlu **Kiok,** 36 yıl hükümdarlık yapan torunu **Kün Tanhu** bu sınırları korudular.

Hunlar çağında bütün Türklerin başı olan **Tanhu** (yabgu, kağan, hakan) eski Türklerin taptığı Gök-Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi kabul edilirdi. Gök-Tanrı gibi kutsal sayılır, **'Tanrıkut'** unvanıyla anılırdı. Çin kaynakları Mete'den söz ederken, Türkçe deyimle ona **"Tanrı kut'u"** derler. Bu deyim **"Tanrıkut"** şeklinde söylendi. **"Tanrı kut", Tanrı'nın yeryüzünde siyasî iktidarla donattığı kişi idi.**

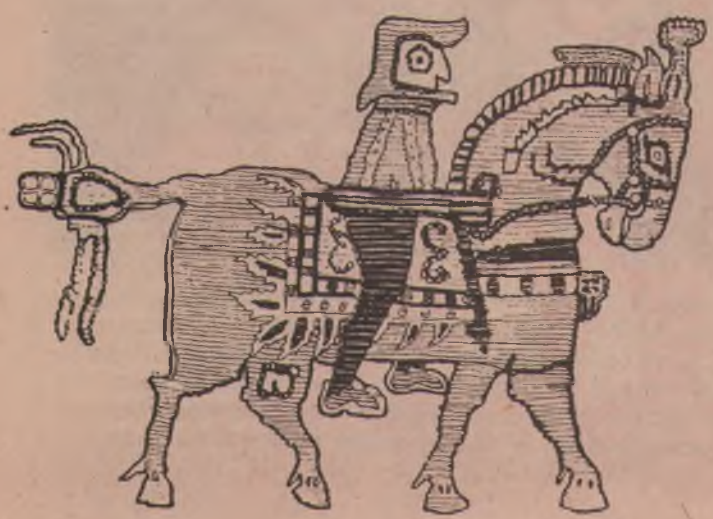
● Künçin, Çin prensesi ile evlenince imparatorluk çöküyor

Kiok'tan sonra tanhu olan **Kün Tanhu (Künçin),** hakanlık sınırını korumuştu ama, onun zamanında çözülme, bozulma başlamış bulunuyordu. Çünkü **Künçin (Kün Yabgu)** bir Çin prensesi ile evlenmiş, Çin sarayına damat olmuştu. Çin subayları kılık değiştirerek Türk topraklarına daha kolay girmeye başladılar. Bunlar, bir yandan Türklerin savaş taktiğini öğrenirken, bir yandan da Hun prensleri arasında anlaşmazlık çıkarmak için ellerinden geleni yapıyorlardı. Türklere vergi vermekten de vazgeçtiler. Bu, ekonomiyi olumsuz şekilde etkiledi.

Künçin'den sonra onun oğlu **Hohanyeh,** M.S. 58 yılında tanhu (imparator) oldu. Çinli anneden doğma Hohanyeh Çinlilerden yardım istemekle kalmadı, onun himayesini de istedi. Bu bir felâket getirecekti. Bunu anlayan ve Türk anadan olan **Çiçi, Hohanyeh**'e

HUN EYERİ- *Altay eteklerinde, Birinci Pazırık kurganından çıkarılan süslü bir Hun eyeri.*

BİR DETAY- *Hun halısının kenarlarını süsleyen Hun atlılarından bir detay. Hunlar savaşlarda, törenlerde atlarının kuyruklarını düğümlüyorlardı. Kurganlardan çıkan kurban edilmiş atların kuyrukları da düğümlüdür. Bazılarının kuyruk ve yeleleri matem işareti olarak kesilmiş bulunuyor.*

karşı çıktı, onun tanhuluğunu tanımadı. Bu olay Hunları ikiye böldü ve iki kardeş arasında mücadele başladı.

Çiçi, taraftarlarını toplayarak tanhuluk merkezini ele geçirdi ve tanhu oldu. Hohanyeh ise, kendine bağlı birlikleri alarak, kendisini destekleyen Çin'in kuzeybatı sınırlarına çekildi. Böylece Büyük Hun İmparatorluğu ikiye bölünmüş oldu.

Çin sınırına çekilenler **Güney Hunları (daha sonra Doğu Hunları)** olarak anıldı ve **Güney Hun Devleti'**ni oluşturdu. Çiçi'nin etrafında toplananlar ise **Kuzey Hunları (daha sonra Batı Hunları)** olarak anıldılar ve **Kuzey Hun Devleti'**ni meydana getirdiler.

Böylece koskoca imparatorluk parçalanmış, iki ayrı devlet haline gelmişti.

●Kanlarının son damlasına kadar vuruşarak öldüler

Tanhu Çiçi, devleti güçlendirmek için, egemenlik sınırlarını batıya kaydırmayı uygun gördü. M.Ö. 51 yılında, Tanrı dağlarının kuzeyi ile Isık Göl dolaylarında **Vusun'**ları yendi. **Tarbagatay** bölgesindeki **Ogur'**ları, daha yukarıdaki **Kırgızları** ve İrtiş boylarındaki **Tingling'**leri kendisine bağladı. İki yıl içinde Batı Hunlarını tekrar imparatorluk haline getirdi. Türkistan bölgesine Türk topluluklarını yerleştirdi.

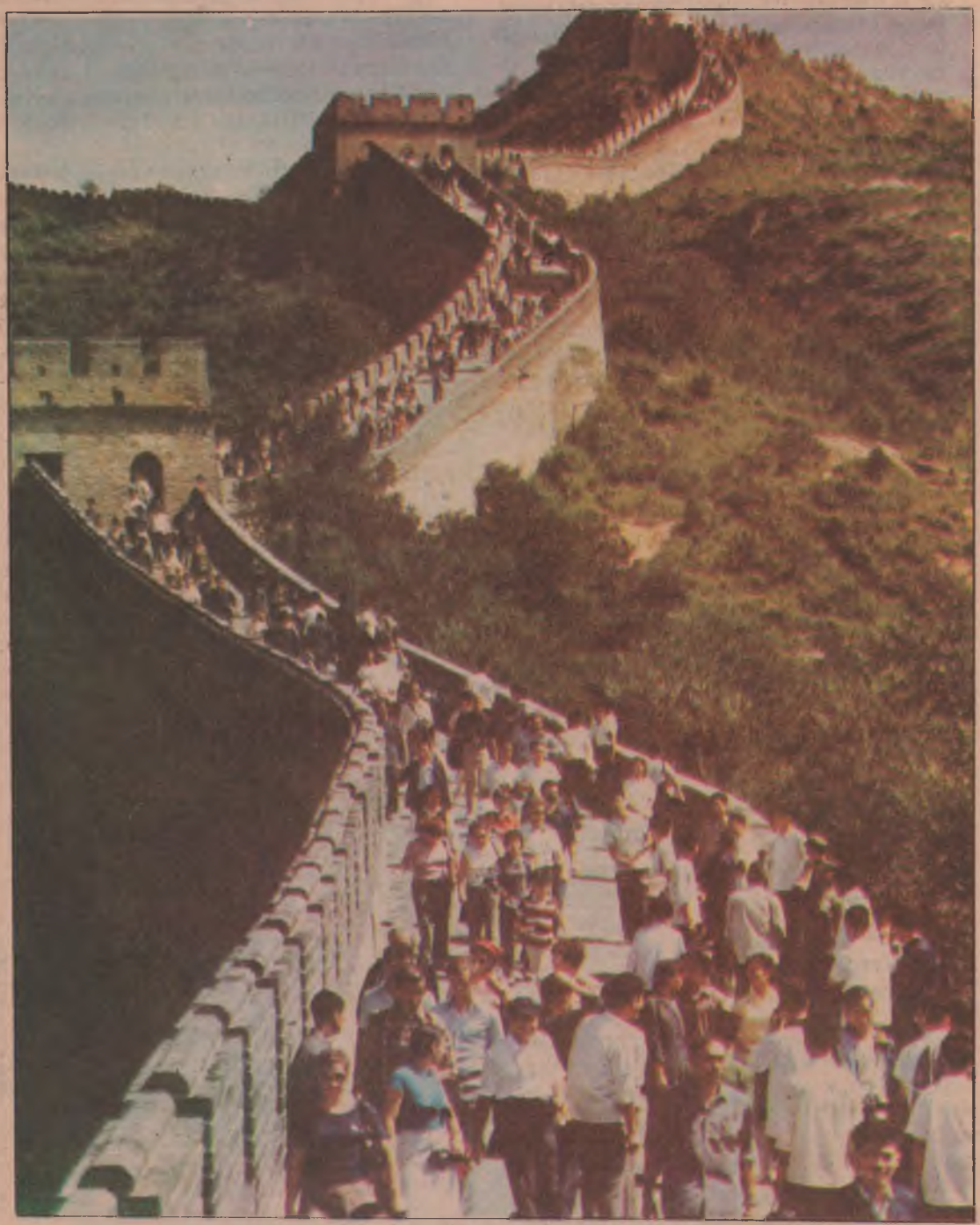
Fakat Çinliler, Hunların yeniden kuvvetlenmesini önlemek için saldırıya geçmekte gecikmediler. 70.000 kişilik kendi ordusuna, Hunlardan intikam almak isteyen öteki devletlerin ordularını da katan Çinliler Talas Irmağı'na kadar geldiler. Burada **Çiçi'**nin yeni kurduğu başkente saldırdılar. **Çiçi** ve yanındakiler başkent sokaklarında adım adım, sonra tanhuluk sarayında oda oda vuruştular. **Başta Tanhu Çiçi, velîaht oğlu ve hatunları olmak üzere, saray mensubu 1518 kişi, kanlarının son damlasına kadar vuruşarak bağımsızlık uğruna can verdiler.**

Bu yenilgiden sonra tekrar toparlanmaları uzun sürmeyecekti. Ama artık onlar doğudaki soydaşlarını (Doğu Hunlarını) kurtaramayacaklardı.

Kuzey (Batı) Hunları'nın toparlandığını gören Çin, kalabalık ordusunu tekrar harekete geçirdi. Böylece, 30 yıl sürecek yeni bir savaş başladı. Bu savaşlar sonunda, **İpek Yolu** üzerindeki 50'ye yakın Türk şehrini ele geçirdiler. Bu zengin şehirler arasında **Kaşgar, Hami, Yarkent, Hoten** gibi büyük şehirler de vardı. Bu yüzden Hun Türkleri ekonomik ve askerî güç bakımından büyük bir sıkıntıya düştüler. Hunların bu şekilde zayıflamasını

***ARSLAN SÜSÜ-** Birinci Tüketa kurganından çıkarılan, deriden kesilerek yapılmış boynuzlu arslan süsü.*

ÇİN SEDDİ- *Hun Türklerini durdurmak için yapılan Çin Seddi, dağlar, ovalar aşarak 3000 km uzanır. Seddin yüksekliği 7-10 metre arasında değişir. Üzerinde atların, arabaların ve piyade askerlerinin rahatça yürüyebileceği kadar geniştir. Uzaydan dünyaya bakıldığı zaman görülebilen insan eliyle yapılmış tek eser budur. Resimde görülen restore edilmiş bölümünü her yıl yüzbinlerce turist ziyaret eder.*

fırsat bilen başka bir Türk boyu olan **Sienpi'** ler, iktidarı ele geçirmek için harekete geçtiler ve böylece yıkılışı hızlandırdılar. **Sienpi'** lerin saldırısından sonra toparlanamayan Kuzey Hunları, Hazar Gölü'nün doğusuna, Güney Kazakistan bozkırlarına doğru göç ettiler.

Kuzey Hunları'nı yıkan Sienpi'ler, Güney Hunları'nı da egemenlikleri altına almak için saldırıya geçti. Bunun üzerine Güney Hunları'nın tanhusu tamamen Çin'e teslim olmaya karar verdi. Fakat bu kararından dolayı Hunlar tarafından, yani kendi adamları tarafından öldürüldü. İsyan eden Hun kabileleri Çin'in tayin ettiği öteki tanhuları da tanımadılar. Bu kabileler artık devletten kopmuş bulunuyorlardı. Sonunda Çinliler 216 yılında son tanhuyu yakalayıp kendi başkentlerine götürdüler ve hapsettiler.

Böylece, Doğu Hun Devleti de yıkılmış oluyordu.

Çin idaresine böyle bir zorlanmadan sonra giren Hunlar yine de varlıklarını koruduular. Çin'de iç karışıklık başgösterince, Hun kabileleri birleşti ve kendi bağımsız devletlerini kurmakla kalmayıp, Kuzey Çin'i de egemenlikleri altına aldılar. Bu başarıyı sağlayan 19 Hun kabilesi idi. Bu 19 kabileden biri **Tabgaç,** biri de büyük **Tanhu Mete'**nin (Motun' un) kabilesi olan **Tuku** idi. Tuku kabilesinin başbuğu yavaş yavaş devleti büyütecekti. Kabilelerden bazen biri, bazen öteki iktidarı alacak ve daha ileride göreceğimiz büyük hakanlıklara kadar Türk devletini yaşatacaklardı.

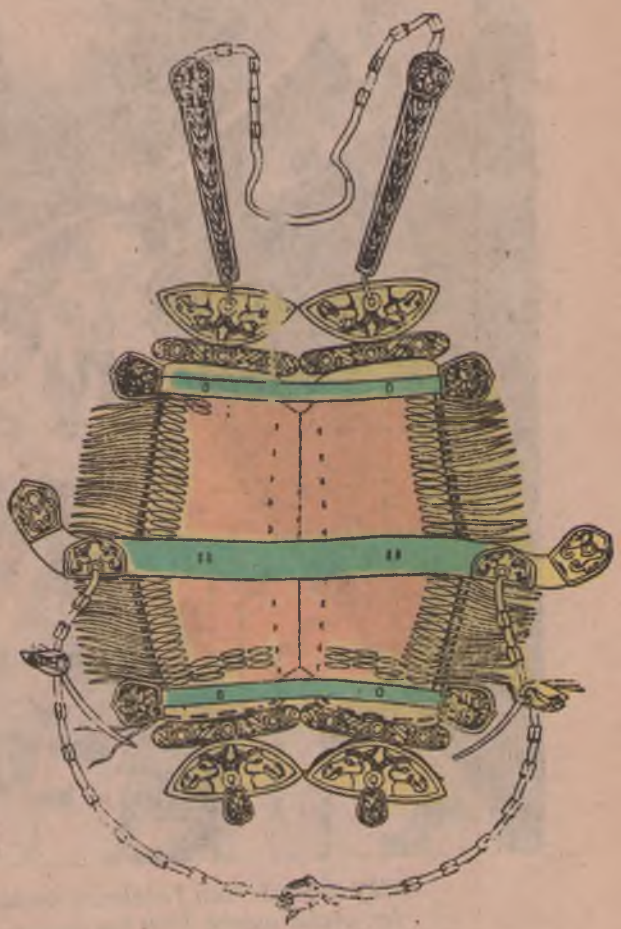
Yurt yitirme acısı

Çağının en büyük, en güçlü imparatorluğunu kuran ve yüzyıllarca hüküm süren Hun Türklerinin elbette yüksek bir medeniyetleri, kendilerine özgü kültür ve sanatları, sözlü-yazılı edebiyatları vardı. Hun sanatının, âdetlerinin göstergesi olan nice belgeler, bugün dünyanın çeşitli müzelerinde, en çok Leninggrad'daki Ermitage (Ermitaj) Müzesi'nde bulunmaktadır. Çünkü Hunlar'a ait en önemli eserler, bugün Sovyet Rusya sınırları içinde kalan Doğu Altay'da, Balıkgöl yakınındaki Pazırık vadisinde bulunmuştur.

Pazırık Vadisi'nde ve daha başka yerlerdeki Hun kurganlarında (hükümdar ailesine özgü büyük mezarlarda) bulunan tarihî eserler Ermitaj Müzesi'nde toplanmış bulunuyor. (Daha aşağıda bunlardan söz edeceğiz). Bunlardan önce Hun destanlarından söz etmemiz gerekiyor. Destanlar bir milletin en eski geçmişine ışık tutan edebî örneklerdir.

Hunların, Gök-Türk yazısının başlangıcı sayabileceğimiz kendilerine özgü bir yazıları olduğu anlaşılıyor. Fakat bu yazı ile yazılmış uzun metinler henüz ele geçmedi. Sözlü edebiyat (destanlar) daha sonraki devirlerde ve daha sonraki Türk yazısı ve diliyle anlatılmıştır.

Hun İmparatoru Mete'nin, M.Ö. 2. yüzyılda Çin hakanına mektuplar yazdığı, Çin ka-

***HUN EYERİ-** Pazırık'ta, beşinci kurgandan çıkarılan başka bir Hun eyeri.*

yıtlarında belirtiliyor. Bu mektupların bir gün bulunacağını ümit ediyoruz. Yine Çin kaynaklarında, M.Ö. 119 yılında, Türkçe'den tercüme edilmiş bir sagu (ağıt) yahut türkü dörtlüğü vardır ki, bu Altın Elbiseli Adam'ın mezarından çıkan iki satırlık yazıdan sonra, **Türk edebiyatının en eski örneği** sayılabilir. Hun Türkleri bu saguyu, Çinlilerle yaptıkları savaşta toprak kaybettikleri zaman ağlayarak söylüyorlarmış.

DOĞU KAPISI- Çin Seddi'nin üzerinde, belli aralıklarla, valiler ve kumandanlar için saraylar da yapılmıştı. Resimde, restore edilmiş Doğu Kapısı Sarayı görülüyor.

Yukarıdaki bölümde, Hun Türklerinin Çin yenilgisinden sonra nasıl büyük bir üzüntü duyduklarını da gösterdiği için o sagu'nun Çince'ye tercüme edilmiş parçasını buraya alıyoruz. Şüphesiz bu, Hun ozanlarının kopuzla çaldıkları uzun bir ağıtın sadece dört mısraı idi. Türkler savaş sonrasında ve yoğ törenlerinde bunu söyleyerek ağlıyorlardı. Toprak yitirme acısını duyuran o sagunun Çince'ye ve oradan Türkçe'ye çevrilen parçası şöyledir:

Yen-çi-şan dağını yitirdik,
Kadınlarımızın güzelliğini aldılar,
Silan-şan yaylalarını yitirdik
Hayvanlarımızın otlağını aldılar.

Pazırık

M.Ö. IV. ve III. yüzyıllarda yaşamış Hun büyüklerine ait mezarların bulunduğu ve Hun sanatından bazı örnekleri zamanımıza ulaştıran kutlu vadi.

Pazırık, Doğu Altay'da, Balıklıgöl yakınında, Yan Ulağan ırmağının kıyısında küçük bir vadidir. Burada bugün de Hun Türklerinin torunları yaşıyor.

Pazırık vadisinde bulunan kurganlar (Hun büyüklerine ait mezarlar), M.Ö. 4. ve 3. yüzyıllara aittir ve Hun sanatını yansıtan örneklerle, âdetlerini gösteren belgelerle doludur. Bu vadiden başka Berel, Tüketa, Noin-Ula, Başadar, Şibe, Katanda bölgelerinde de bugüne kadar bulunan kurganların sayısı 40'tan fazladır. Ne yazık ki bunların çoğu soyulmuş bulunuyor. Çünkü eski Türkler öteki dünyada hayatın devam ettiğine inanır ve ölen kişi sonraki hayatında faydalansın diye elbisesi, gerekli eşyaları, silâhları, binek atı, at koşumları, kadın hizmetkârları ile birlikte gömülürdü. Ölü, mumyalanırdı.

Kurganlar buzlar altında kaldığı için bozulmadan çıkarılan cesetler de vardır. Ahşap ve deri eşya çoktur. Madenî eşyaların hemen hemen hepsi bronzdandır. Altın eşyalar da bulunmuştur.

Aralıklı olarak devam eden kazılarda çıkarılan kurganlar, daha çok üzerlerine taş yığılarak yapılmış tepeler ya da höyükler halindedir. Asıl mezar bu tepenin altında, büyük bir odanın içindedir. Buralardan çıkarılan eşyaların çoğu Leningrad'daki Ermitaj müzesindedir ve yalnız bunların sayılması ve resimlenmesi bir cildi doldurur.

Oğuz Kağan

“ Madem ki ben kağanınız oldum, ordumuzun kargıları demirden bir orman, gökyüzü otağımız ve güneş tuğumuz olacaktır.. ”

Oğuz Kağan Destanı, Hun Türklerinin destanıdır. Fakat bu destanın bugün elimizde bulunan parçası, İslâmiyet'ten sonra, 13. yüzyılda, Uygur Türkçesiyle yazıya geçirilmiştir. Aslında destan çok uzundu. Bugün **"Dede Korkut Hikâyeleri"** diye bildiğimiz yazılar, o destanın İslâmî geleneğe adapte edilmiş bölümlerinden başka bir şey değildir. Aşağıda bugünkü Türkçe ile sunacağımız ve apayrı bir bölüm olarak yazıya geçmiş parça, İslâmiyet'ten sonra yazılmış olmasına rağmen, orijinalliğini oldukça korumuştur. Oğuz Destanı'nın bu ayrı bölümünün bugün tek bir yazma nüshası vardır, o da Paris'teki "Bibliothèque Naionale"dedir. Bu kütüphanenin "Türkçe Eserler" seksiyonunda 1001 numara ile kayıtlı bulunuyor.

Bu yazma günümüz Türkçesine **Reşid Rahmeti Arat** tarafından çevrildi ve 1936'da yayınlandı. Daha sonra 1970 yılında Millî Eğitim Bakanlığı'nın "1000 Temel Eser" dizisinde, Muharrem Ergin'in açıklayıcı önsözü ile, Uygurca metin de eklenerek tekrar yayınlandı.

Destanın kahramanı **Oğuz Kağan'**ın, Asya Hunlarının en büyük, en ünlü kağanı olan **Mete** (Motun) olduğunda birçok tarihçi birleşiyor. Belki bu destan **Mete'**den evvel de vardı. Mete'nin ünü, kahramanlıkları ve hayatının Oğuz Kağan'ın hayatına benzemesi, **Oğuz Kağan'**ın aslında **Mete** olacağını düşündürmüştür.

Türkler, İslâmiyetten önce de, sonra da Oğuz Kağan'ı ata saymışlardır. Tarih, Hunlar'dan Osmanlılara kadar bütün Türklerin, Horasan, Azerbaycan, Irak, Anadolu, Balkanlar, Kırım, Ukrayna, Kuzey Afrika'da devlet kurmuş Türk topluluklarının hep aynı Hun-Oğuz birliğinin torunları olduğunu gösteriyor.

Oğuz Kağan'ın annesi Ay Kağan idi. Destan, Ay Kağan'ın Oğuz'u doğurduğu günden başlıyor ve Oğuz Kağan'ın yaşlanıp büyük

Türk ilini oğullarına paylaştırması ile sona eriyor. Fakat tekrar edelim: Bu destanın sadece bir bölümüdür. Başından, ortasından ve sonundan eksiklikler çoktur. Umarız bir gün tam metin bulunur.

Oğuz Kağan Destanı

...Günlerden bir gün, Ay Kağan'ın gözü parladı, doğum sancıları başladı ve bir erkek çocuk doğurdu. Bu çocuğun yüzü gök gibi parlaktı. Ağzı ateş kızılı, gözleri elâ, saçları ve kaşları kara idi. Perilerden daha güzeldi.

Bu çocuk anasının göğsünden bir defa süt içti, bir daha içmedi. Çiğ et, aş ve şarap istedi. Dile gelmeye başladı. Kırk gün sonra büyüdü, yürüdü, oynadı. Ayağı öküz ayağı gibi (kuvvetli), beli kurt beli gibi (ince), omuzları samur omuzu gibi, göğsü ayı vücudu gibi (kuvvetli) ve bütün vücudu tüylü idi. Yılkı güder, ata biner, av avlardı. Günlerden, gecelerden sonra yiğit (delikanlı) oldu.

O çağda, o yerde bir ulu orman vardı. Bu ormanda dereler, gözeler çoktu. Buraya gelen avlar, uçan kuşlar da çoktu. Ormanın içinde bir de büyük bir canavar vardı: Yılkıları, insanları yiyen, çok büyük yaman bir canavar! (metinde gergedan olarak geçiyor). Bu canavar, halkı ağır bir eziyetle ezmiş, sindirmişti.

Oğuz Kağan çok cesur yiğitti. Bu canavarı avlamak istedi ve günlerden bir gün ava çıktı. Kargı, yay, ok, kılıç, kalkanla atlandı (ve canavarı bulmak için ormana gitti).

(Önce) bir geyik yakaladı. Onu söğüt çubukları ile bir ağaca bağlayarak bırakıp gitti. Sabahleyin tan ağarırken yine geldi. Gördü ki canavar geyiği kapmış.

(Oğuz Kağan bu defa) bir ayı yakaladı. Onu, altın kemeri ile ağaca bağladı ve gitti. Ertesi sabah, tan ağaran çağda yine geldi. Gördü ki canavar ayıyı da almış, götürmüş.

MİNYATÜRDEKİ OĞUZ
Türk Milleti'nin ilk ve büyük hakanı ***OĞUZ HAN'ı*** *gösteren bir minyatür*

(Bu defa) o ağacın dibinde kendisi durdu. Canavar gelip başı ile Oğuz'un kalkanına vurdu. Oğuz kargı ile canavarın başına vurarak onu öldürdü. Kılıçla başını keserek, alıp gitti.

Tekrar (aynı yere) geldiği zaman gördü ki bir sungur (aladoğan) canavarın içerisini (iç organlarını) yemektedir. Yay ile, ok ile sunguru öldürdü, başını kesti. Ondan sonra dedi ki: Canavar geyiği yedi, ayıyı yedi, kargım onu öldürdü. Çünkü kargım demirdendi. Canavarı sungur yedi, yay ve okum onu öldürdü. Çünkü okum bakırdandı.

Gene günlerden bir gün, Oğuz Kağan bir yerde Tanrı'ya yalvarmakta idi. Karanlık bastı ve gökten bir gök (mavi) ışık düştü. Güneşten, aydan daha parlak bir ışıktı. Oğuz Kağan (bu ışığa doğru) yürüdü. Gördü ki, ışığın ortasında bir kız oturuyor. Çok güzel bir kız. Başında ateşli ve parlak bir beni vardı. Altın kazık (demir kazık yıldızı) gibiydi. Öyle güzel bir kızdı ki, gülse mavi gök gülüyor, ağlasa mavi gök de ağlıyordu.

Oğuz Kağan onu görünce usu (aklı) gitti. Onu sevdi ve aldı. Onunla yattı ve dileği oldu. Kız hamile kaldı.

Günlerden gecelerden sonra (kızın gözleri) parladı. Üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine **Gün,** ikincisine **Ay,** üçüncüsüne de **Yıldız** adını koydular.

Gene bir gün Oğuz Kağan ava gitti. Önünde, bir göl ortasında bir ağaç gördü. Ağacın kovuğunda bir kız vardı. Yalnız oturuyordu. Çok görümlü (güzel) kızdı. Gözü gökten daha gök (mavi) idi. Saçları dere gibi dalgalı, dişleri inci gibiydi. O kadar güzeldi ki, yeryüzü insanları onu görse **"Ay ay, ah ah, ölüyoruz!"** diye sütten kımız olurlardı.

Oğuz Kağan onu gördükte usu (aklı) gitti, yüreğine od düştü. Onu sevdi, aldı. Onunla yattı, dileği oldu. Kız döl-boğa (hamile) kaldı.

Günler ve gecelerden sonra (bu hatunun da) gözleri parladı ve üç erkek çocuk doğurdu. Birincisine **Gök,** ikincisine **Dağ,** üçüncüsüne **Deniz** adını koydular.

Ondan sonra Oğuz Kağan büyük bir toy verdi. Halka yarlıg gönderdi. Çağırılan halk, birbirine danıştı ve geldi. Oğuz Kağan kırk masa ve kırk sıra yaptırdı. Türlü yemekler, türlü şaraplar, tatlılar, kımızlar yediler ve içtiler.

Toydan sonra Oğuz Kağan beğlere ve halka yarlıg verdi. Dedi ki:

Ben sizlere oldum kağan,
Alalım yay ile kalkan,
Nişan olsun bize buyan (1)
Bozkurt olsun bize uran (2)
Demir kargı olsun orman,
Av yerinde yürüsün kulan,
Daha deniz, daha müren (3)
Güneş tuğ olsun, gök kurıkan (4)

Gene ondan sonra, Oğuz Kağan dört yöne yarlıg yolladı. Bildiriler bildirdi ve elçilerine verip gönderdi. Bu bildiriler şöyle yazılmıştı:

"Ben Uygurlar'ın kağanıyım, yerin dört bucağının kağanı olsam gerektir. Sizlerden baş eğmenizi istiyorum. Kim benim ağzıma bakarsa (ağzımdan çıkan emirlere uyarsa), hediyelerini kabul eder, onu dost bilirim. Kim baş eğmezse, gazaba gelirim, onu düşman tutar, çeri çıkarıp baskın yapar ve astırırım, yok ederim!"

Gene o çağda, sağ yanda, **Altın Kağan** denen bir kağan vardı. Bu **Altın Kağan Oğuz Kağan**'a elçi gönderdi. Pek çok altın, gümüş, yakut taşlar, pek çok mücevher yollayarak bunları Oğuz Kağan'a saygı ile sundu. Onun emirlerini dinledi ve iyi vergilerle dostluğunu sağladı.

Sol yanda **Urum** denen bir kağan vardı. Bu kağanın çerileri çok çok, balıgları (şehirleri) çok çok idi. Bu **Urum kağanı Oğuz Kağan**'ın yarlıgını (buyruğunu) dinlemezdi. **"Ben onun sözünü tutmam"** derdi.

Oğuz Kağan gazaba gelerek onun üzerine yürümek istedi. Tuğlarını kaldırıp askeriyle onun üzerine yürüdü.

1.buyan: uğur, 2.uran: savaş nârası; 3.müren: deniz; 4.kurıkan: çadır.

Kırk gün sonra **Muz Dağ** (Buz Dağ) denen dağın eteğine geldi. Burada çadırını kurdurdu ve uyudu.

Ertesi gün, tan ağarırken, Oğuz Kağan'ın çadırına güneş gibi bir ışık girdi. O ışıktan gök tüylü, gök yeleli, büyük bir erkek kurt çıktı. O kurt, Oğuz Kağan'a dedi ki, **"Ey, ey Oğuz! Sen Urum üzerine yürümek istiyorsun, ey ey Oğuz, ben de senin önünde yürümek istiyorum!"**

Ondan sonra Oğuz Kağan çadırını dürdürdü ve gitti. Gördü ki çerinin önünde gök tüylü, gök yeleli büyük bir erkek kurt yürümekte ve kurdun ardı sıra ordu ilerlemektedir.

Gök tüylü, gök yeleli bu büyük kurt, bir nice gün gittikten sonra durdu. Oğuz dahi çerisi ile durdu. Burada **İtil Müren** denen bir deniz vardı. Bu İtil Müren'in yanında, bir kara dağ önünde vuruşgu (vuruşma, çarpışma) oldu. Okla, kargı ile, kılıçla vuruştular.

Çerilerin arasında vurulan çok oldu. Halkın gönüllerinde kaygı çok oldu. Tutuşma ve vuruşma öyle yaman oldu ki, İtil Müren'in suyu zencefre gibi kıpkızıl oldu. Oğuz Kağan yendi. Urum Kağan kaçtı.

Oğuz Kağan, Urum Kağan'ın kağanlığını ve halkını aldı. Ordusuna canlı cansız pek çok ganimet düştü.

Urum Kağan'ın bir kardeşi vardı. Adı **Uruz Beğ** idi. Bu Uruz Beğ, oğlunu dağ başında, derin ırmak arasında, iyi tahkim edilmiş bir şehre yolladı. Dedi ki: **"Şehri korumak gerek, sen şehri iyi sakla (koru), vuruşgulardan sonra bize gel."**

Oğuz Kağan bu şehre yürüdü. Uruz Beğ'in oğlu ona çok çok altın, gümüş yolladı. Dedi ki: **"Ey Oğuz Kağan, sen benim kağanımsın. Babam bana bu şehri verdi ve 'şehri korumak gerek, şehri benim için sakla ve vuruşgulardan sonra gel' dedi. "Babam sana kızdı ise bu benim suçum olur mu? Ben senin buyruğunu yerine getirmeye hazırım. Bizim kut'umuz (devletimiz, mutluluğumuz) senin kut'un olmuş. Bizim uruğumuz (soyumuz) senin ağacının yemişindendir. Tanrı sana yer verip buyurmuştur. Ben sana başımı, kut'umu (devletimi) veriyorum. Sana vergi verir, dostluktan çıkmam"** dedi.

Oğuz Kağan yiğidin sözlerini güzel gördü, sevindi ve: **"Bana çok altın yollamışsın, şehri iyi saklamışsın (korumuşsun)"** dedi. Onun için ona **Saklap** adını koydu ve dostluk gösterdi.

Ondan sonra Oğuz Kağan çeri ile gene İtil denen ırmağa geldi. İtil büyük ırmaktır. Oğuz Kağan onu gördü ve **"İtil suyunu nasıl geçeriz?"** dedi.

Çeri arasında iyi bir beğ vardı. Adı **Uluğ Ordu Beğ"** idi. Akıllı bir erdi. Gördü ki bu yerde çok çok ağaç var. O ağaçları kesti, üzerlerine yatıp geçti.

Oğuz Kağan sevindi, güldü ve:
"Sen burada beğ ol, senin adın Kıpçak (oyulmuş ağaç) olsun" dedi.

Yine ilerlediler. Ondan sonra Oğuz Kağan, gök tüylü, gök yeleli erkek kurdu tekrar gördü. Gök Kurt Oğuz Kağan'a dedi ki:

"Şimdi sen çeri ile burada atlan, atianıp halkı ve beğlerini götür, ben önden yürüyüp sana yol göstereceğim."

Tan ağardığında Oğuz Kağan gördü ki erkek kurt çerinin önünde yürümektedir. Sevindi. İlerledi.

Oğuz Kağan bir alaca aygır ata binerdi. Bu aygır atı çok severdi. Yolda bu aygır gözden yitip kaçtı. Burada büyük bir dağ vardı. Bu dağın üstünde de don ve buz vardı. Dağın başı soğuktan ap-aktı. Onun için adı **"Buz Dağ"**dır. Oğuz Kağan'ın atı işte bu Buz Dağ'ın içine kaçtı. Oğuz Kağan çok üzüldü.

Çeri arasında, kahraman bir er beğ vardı. Ne Tanrı'dan ne şeytandan korkardı. Yürüyüşe, soğuğa dayanıklı bir erdi. O beğ dağa girdi, yürüdü. Dokuz gün sonra Oğuz Kağan'a aygır atı getirdi. Buz Dağ çok soğuk olduğundan, o beğin vücudu karla kaplanmıştı. Ap aktı. Oğuz Kağan sevinçle güldü. Dedi ki: **"Sen buradaki beğlere baş ol, senin adın ebediyen Karluk olsun."**

Böyle dedi ve ileri gitti.
Yolda giderken büyük bir ev gördü. Bu evin (sarayın) duvarları altından, pencereleri gümüşten, çatısı demirdendi. Kapalı idi ve açkısı (anahtarı) yoktu.

Çeride pek becerikli bir er vardı. Adı **Tömürdü Kagul** idi. Oğuz Kağan ona yarlığ

(emir) verdi: **"Sen burada kal ve çatıyı aç, (Kal, aç), açtıktan sonra orduya gel"** dedi. Bundan dolayı ona **Kalaç, (Kal, aç)** adını koydu ve ilerledi.

Gene bir gün, gök tüylü, gök yeleli erkek kurt, yürümedi, durdu. Oğuz Kağan da durdu ve çadırını kurdu. Burası tarlasız, çorak bir yerdi. Buraya **"Çürçet"** diyorlardı. Büyük bir yurt idi. Atları çok, öküzleri ve buzağıları çok, altın ve gümüşleri çok, cevahirleri çok çoktu.

Burada, Çürçet Kağan'la halkı Oğuz Kağan'a karşı geldiler. Vuruş-tokuş (vuruşmaçarpışma) başladı. Oklarla, kılıçlarla vuruştular. Oğuz Kağan üstün geldi ve Çürçet kağanını öldürdü, başını kesti ve Çürçet halkını kendisine bağladı. Vuruşgudan sonra Oğuz Kağan'ın çerisine, nökerlerine (maiyetine) ve halkına öyle çok ganimet düştü ki, yüklemek ve götürmek için at, katır ve öküz az geldi.

Oğuz Kağan'ın çerisinde, akıllı, iyi, becerikli bir er vardı. Adı **Barmaklıg Çosun Billig** idi. Bu becerikli kişi bir kağnı yaptı. Kağnı üzerine cansız malları yükledi, baş tarafına canlı malları koştu. Çektiler, gittiler. Oğuz Kağan'ın nökerleri ve halkı, hepsi, bunu gördüler ve şaştılar. Onlar da kağnı yaptılar. Bunlar, kağnı yürümekte iken **kanga! kanga!** diye bağırıyorlardı. Onun için onlara **Kanga** adını koydular.

Oğuz Kağan kağnıları gördü, güldü ve (o becerikli erine): **"Kanga kanga ile cansızı canlı yürütsün, Kangaluğ sana ad olsun, bunu da kağnı belirtsin"** dedi, gitti.

Ondan sonra gene bu gök tüylü, gök yeleli kurt ile Sindu (Sind, Hind), **Tangut,** dahi **Şam** yönlerine atlanıp gitti. Çok vuruşgudan, çok tokuşlardan (vuruşma ve çarpışmalardan) sonra oraları aldı ve kendi yurduna kattı. Hepsini yendi, bastı.

Yine, söz dışında kalmasın ve belli olsun ki, güneyde **Barkan** denen bir yer vardır. Ulu, varlıklı bir yurttur. Çok sıcak bir yerdir. Burada çok avlar, çok kuşlar vardır. Altını, gümüşü, mücevherleri çoktur. Halkının yüzleri kapkaradır.

İşte bu yerin kağanı **Masar** denen bir kağandı. Oğuz Kağan onun üstüne atlandı, çok yaman bir vuruşgu oldu. Oğuz Kağan yendi, Masar Kağan kaçtı. Oğuz onu hükmü altına aldı, yurdunu ele geçirdi, gitti. Oğuz Kağan'ın dostları çok sevindiler, düşmanları çok kaygılandılar. Oğuz Kağan sayılamayacak çok nesneler, yılkılar aldı. (Sonra) yurdunun, evinin yoluna düştü, döndü.

Gene, söylenmeden kalmasın ve belli olsun ki, Oğuz Kağan'ın yanında ak sakallı, ak saçlı, uzun akıllı (tecrübeli), yaşlı bir kişi vardı. Anlayışlı, doğru bir insandı. Oğuz Kağan'ın tüşimeli (veziri, danışmanı) idi. Adı (unvanı) **Uluğ Türk (Ulu Türk)** idi.

(İşte bu **Ulu Türk),** günlerden bir gün, düşünde bir altın yay ve üç gümüş ok gördü. Bu, altın yay gündoğusundan ta günbatısına dek uzanmıştı. Üç gümüş ok da güneye doğru gidiyordu. Uykudan sonra düşte gördüğünü Oğuz Kağan'a anlattı ve dedi ki: **"Ey kağanım, senin ömrün hoş olsun, ey kağanım, sana dirlik hoş olsun, Gök Tanrı düşümde ne verdiyse gerçek olsun. Tanrı bütün dünyayı senin uruğuna (nesline, soyuna) bağışlasın!"**

Oğuz Kağan Ulu Türk'ün sözünü beğendi. Onun öğüdünü dinledi ve öğüdüne uydu.

Ondan sonra, ertesi gün, büyük ve küçük oğullarını çağırttı ve dedi ki:

"Ey oğullarım, benim gönlüm av diliyor, (ama) kocamış olduğum için cesaretim yoktur,

Gün, Ay, Yıldız! Tan yönüne sizler varın!
Gök, Dağ, Deniz! Tün yönüne sizler varın!

Ondan sonra (oğulların) üçü tan (doğu) tarafına, üçü de tün (batı) tarafına vardılar. **Gün, Ay, Yıldız,** çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda bir altın yay buldular. Bunu alıp babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü, yayı üçe böldü ve dedi ki:

"Ey büyük oğullarım, yay sizlerin olsun, yay gibi okları göğe kadar atın!

Gök, Dağ, Deniz de, çok avlar, çok kuşlar avladıktan sonra yolda üç gümüş ok buldular. Bunları aldılar ve babalarına verdiler. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve okları üçe böldü. Dedi ki:

"Ey küçük oğullarım, oklar sizin olsun. Yay oku attı. Sizler oklar gibi olun!"

Gene ondan sonra Oğuz Kağan ulu kurultay topladı. Yarlıglar gönderip nökerlerini, halkını çağırdı. (Hepsi) gelip, birbirleriyle danışıp oturdular.

Oğuz Kağan büyük ordugâhın sağ yanına kırk kulaç ağaç (direk) diktirdi. Onun başına bir altın tavuk koydu. Ayağına (dibine) bir (Ak Koyun) bağladı. Sol yanına kırk kulaç ağaç diktirdi. Onun başına da bir gümüş tavuk bağladı, ayağına (dibine) bir Kara Koyun bağladı. Sağ yanda **Bozoklar** oturdu, sol yanda **Üçoklar** oturdu. Kırk gün, kırk geçe yediler, içtiler, sevindiler. Ondan sonra Oğuz Kağan oğullarına yurdunu üleştirip verdi. Dahi dedi ki:

"Ey oğullarım, ben çok aştım (yaşadım), çok vuruşgular gördüm. Çok kargı ve çok ok attım. Aygır ile çok yürüdüm. Düşmanlarımı ağlattım, dostlarımı güldürdüm. Ben Gök Tanrı'ya (borcumu) ödedim. Sizlere yurdumu veriyorum."

Uygur Türkçesi

13. yüzyılda Uygur yazısı ve Uygur Türkçesi'yle yazıya geçirilmiş olan Oğuz Kağan destanını daha önce de belirttiğimiz gibi, Reşid Rahmeti Arat, bugünkü Türkçe'ye aynı anlatışla, kelime eksiltmeden ve katmadan çevirmişti. Daha sonra bu destan, Muharrem Ergin ve Nihat Sami Banarlı'nın çok güzel önsöz ve açıklamalarıyla da yayınlanmıştır.

Bu destanın hem üslûbu, hem de 13. yüzyıl Uygurca'sı hakkında bir fikir vermek için, son bölümünü aşağıya aynen alıyoruz. Öyle sanıyoruz ki, orijinal ifadesini ilk defa görenler de 13. yüzyıl Türkçesi'ni fazla zorlanmadan anlayabileceklerdir:

...Ong yakıda kırık kulaç ıgaçnı tiktürdi. Anung başıda bir altun taguk koydı; adagıda bir koyun bagladı. Çong yakıda kırık kulaç ıgaçnı tiktürdi. Anung başıda bir kümüş taguk koydı; adagıda bir kara koyunnı bagladı. Ong yakda buzuklar oltırdı. Çong yakda üç oklar olturdı. Kırık kün, kırık kece aşadılar, içdiler; sevinç tapdılar.

Andın song Oguz Kagan ogullarıga yurtın eliştürüp birdi. Takı tedi kim:

Ay ogullar, köp men aşdum,
Uruşgular köp men kördüm;
Çıda birle ok köp atdum,
Aygır birle köp yürüdüm;
Düşmanlarnı ıglagurdum,
Dostlarumnı men küldürdüm,
Kök Tengrige men ötedim;
Senlerge bire men yurdum,

Batı Hun İmparatorluğu

Doğu ve Batı Roma imparatorluklarına baş eğdiren, vergiye bağlayan başbuğlar

Büyük Hun İmparatorluğu **"Kuzey Hunları"** ve **"Güney Hunları"** olarak ikiye bölünmüştü. Güney Hunları (Doğu Hunları), Çin'e yenildikten ve yıkılışlarından kısa bir süre sonra tekrar bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Bunu, **"Tabgaç Devleti"** bölümünde de göreceğiz.

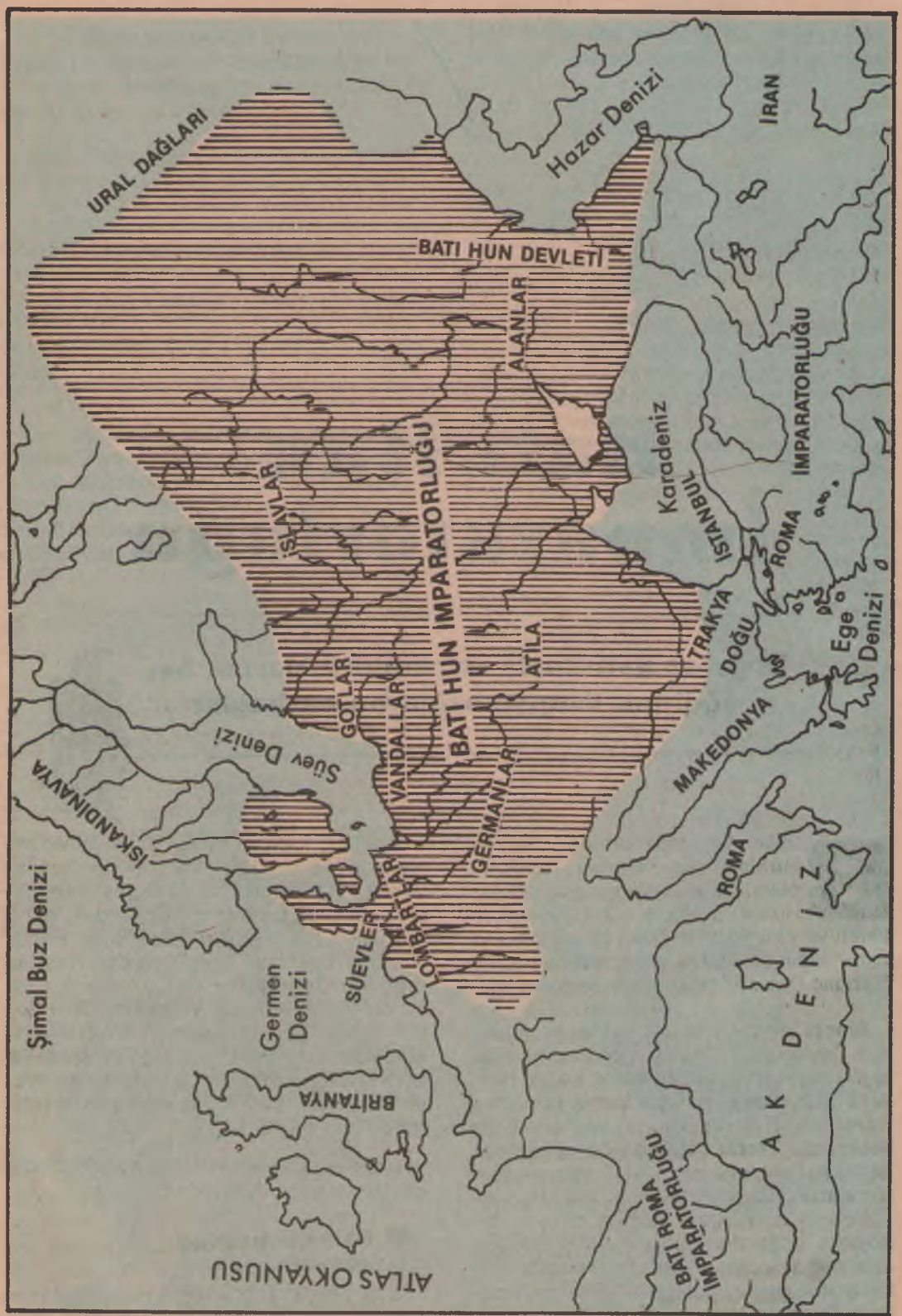
Sienpi'lerin saldırısından sonra Kuzey Hun Devleti de, 147-156 yılında bağımsızlığını yitirmişti. İşte bundan sonra Kuzey Hunları büyük kütleler halinde batıya çekildiler. Hazar Denizi'nin doğusunda ve Kazakistan bozkırında, **Tanhu Çiçi'**nin yine bu bölgede toplanan hanlarına katıldılar. 1. yüzyılın sonlarından 2. yüzyılın ortalarına kadar Hun kabilelerinin bu bölgeye göçleri devam etti. Böylece çoğalmış, güçlerini arttırmışlardı. Artık güçlü bir devlet idiler. Aral ile Hazar gölleri arasındaki Alan ülkesini de ele geçirmişlerdi. Önce İtil (Volga) boylarına, sonra batıya doğru yayılmaya devam ettiler.

Asya Hunları'nın tanhuları ve hanedana mensup prensler tarafından böylece kurulan yeni Hun Devleti'nin batıya taşmasını engelleyen set, Karadeniz'in kuzeyindeki geniş düzlükleri tutmuş olan **"Got"**lardı. Bunlar Germen kavmiydi. Don-Dinyeper ırmakları arasında **Ostrogotlar** (Doğu Gotları), onların daha batısında ise **Vizigotlar** (Batı Gotları) vardı. Daha da batıda, Transilvanya'da **Gepidler,** bugünkü Macaristan'da **Vandallar** bulunuyordu ve bunlar da Germen asıllıydılar. Bunlardan başka bölgede **İranlı** ve **Islav** topluluklar da vardı.

Şimdi Türkler, kendilerine bu setleri aştıracak başbuğu bekliyorlardı.

● Balamir başbuğ oluyor

374 yılında, Büyük Asya Hun İmparatorluğu'na mensup prenslerden biri olan **Balamir,** Volga (Batı) Hun Devleti'nin başbuğu ol-

BATI HUN İMPARATORLUĞU

du. **Balamir, Mete'**nin 15., **Tanhu Çiçi'**nin 9. kuşaktan torunu idi.

Balamir, bütün kuvvetlerini toplayarak, büyük bir hızla batıya ilerledi ve **Ostrogot** (Doğu Gotları) devletini yıktı. Bu ağır yenilgiye dayanamayan Ostrogot Kralı **Ermanarikh** intihar etti. **Balamir** onun yerine **Hunimund'**u kral yaptı. "Hunimund" Hun ağızlı, **(yani Hunların ağzından çıkan emirlere göre hareket eden)** anlamına geliyordu ve bu isim ona Got kralı olduktan sonra Batılılar tarafından verilmiş, tarihe bu isimle geçmişti.

Balamir, karşı durulmaz süvarileriyle o çağın yıldırım savaşını yaparak 375 yılında Vizigotlar'a (Batı Gotları'na) da saldırdı ve Dinyeper kenarında bu devleti yıktı. Vizigot Kralı **Atanarikh** ve tebası, büyük kütleler halinde Orta ve Kuzey Avrupa'ya kaçtılar.

Hunların baskısıyla böylece başlayan kavimler göçü, Roma İmparatorluğu'nun kuzey sınırlarını çizen Rhin ve Tuna nehirlerini aşarak, bu imparatorluğun kuzey eyaletlerinde kargaşalığın, isyanların artmasına sebep oldu. Romalıların ve batılı bütün tarihçilerin **"Barbarlar"** dedikleri kavimler, Hun baskısından kaçan işte bu **Germen kavimleri** ve onlarla birlikte **Vandallar, Alanlar, Gepidler, Franklar** ve yine Germen asıllı olan **Herüller'**dir.

Bu kavimlerin boşalttığı yerleri Hun Türkleri dolduruyor ve sınırlarına katılıyorlardı. Kaçamadan kalanlar yeniden düzene sokuluyor ve Hun kuvvetlerine yardımcı olarak orduya alınıyorlardı.

Hun akıncıları batıya çekilen kavimlerin derlenip, toparlanmalarına, Roma'nın bunlar üzerinde hâkimiyet kurmalarına engel olmak için akınlarını devam ettirdiler. Beklenmedik bir zamanda ve beklenmedik yerlerde görülüyor, ağır bir darbe indirerek çekiliyorlardı. 378 yılında, egemenlikleri altına aldıkları ve yeni bir düzene soktukları Germen kuvvetlerini de kendi öncü birliklerine katarak, ilkbahar aylarında, Tuna'nın taştığı bir mevsimde, bu nehri geçtiler, Roma topraklarına girdiler ve Trakya'ya kadar ilerlediler.

● Hunlar Anadolu'da

Roma İmparatoru Theodosios 395 yılında öldü. Aynı yıl Hunlar Roma topraklarına iki koldan girdiler. Bir yandan Balkanlar'a sarkarak Trakya'ya kadar inerken, öte yandan daha büyük kuvvetlerle Kafkaslar üzerinden **Anadolu içlerine akın başlattılar.** Bu akınlar Hun Devleti'nin doğu kanadı, yani Don nehri bölgesindeki kuvvetleri tarafından **Basık** ve **Kursık** adlı iki başbuğun yönetiminde yapıldı.

Hun atlıları Karasu, Fırat boyunca ilerleyerek Çukurova'ya ulaştılar. Urfa ve Antakya kalelerini bir süre kuşatma altında tuttuktan sonra Suriye'de **Sur** şehrini aldılar ve şaşırtıcı bir hızla **Kudüs'**e yöneldiler. Fakat, yaz mevsimi sona eriyordu ve daha fazla ilerledikleri takdirde, kış, dönüşlerini güçleştirebilirdi. Onun için sonbahara doğru kuzeye dönerek, **Kayseri** ve **Ankara** dolaylarında da bazı yerleri vurduktan sonra Azerbaycan'a, oradan da merkezlerine döndüler.

Türklerin Anadolu'ya fetih amaçlı ilk gelişleri, Hunlar zamanında işte bu şekilde olmuştur. Bundan sonra bu güzel topraklara sahip olmak ülküsünden vazgeçmeyeceklerdi. Ama bu ülkü, yaklaşık yedi yüz yıl sonra **Selçuk Türkleri** tarafından gerçekleştirilecekti.

● Güneşin battığı yere kadar her ülkeyi zaptedebilirim!

Balamir 400 yılında öldü ve yerine oğlu **Uldız (Yıldız) Han** geçti. **Basık** ve **Kursık** adlı başbuğların Anadolu'ya yaptıkları akınlardan sonra, yukarıda da söylediğimiz gibi, Anadolu'nun sahibi olmak bir ülkü haline gelmişti. Onun için Hunlar, Batı Roma ile iyi ilişkiler kurarak Doğu Roma, yani Bizans üzerinde baskılarını arttırdılar.

Uldız Han, 404, 405 ve 409 yıllarında Tuna'yı geçerek Bizans üzerinde tehditlerini sürdürdü. Bu baskılar karşısında Bizans İmparatoru Trakya genel valisini Uldız Han'a barış teklifi için elçi olarak gönderdi. Uldız Han'ın bu elçiye verdiği kısa cevap şu oldu: "Güneşin battığı yere kadar her ülkeyi zaptedebilirim!"

Fakat Uldız Han 410 yılında öldü ve yerine oğlu **Karaton (Kara elbise giyen)** geçti. **Karaton** daha çok devletin doğu sınırları ile meşgul oldu. Çünkü devletin Asya'daki sınırları Balkaş Gölü'ne kadar uzanıyordu ve doğudan gelecek tehlikelere karşı da hazırlıklı olmak gerekiyordu.

Hunlar 422 yılına kadar doğuda ve batıda büyük seferlere girişmediler. 415 yılında Karaton ölünce onun yerine oğlu **Muncuk (Boncuk)** geçmişti. **Muncuk,** en büyük Türk başbuğlarından biri olan Attila'nın babasıdır. Muncuk'un kardeşleri **Rua, Aybars** ve **Oktar** idi.

Muncuk da çok yaşamadı. O öldüğü zaman oğlu Attila henüz çok gençti. Onun için hakanlığa Attila'nın amcası (Muncuk'un kardeşi) **Rua** geçti. **Rua, Attila'**yı yetiştirmek için yanına aldı ve ona önemli görevler verdi. Diğer kardeşler (Attila'nın amcaları) **Aybars** ve **Oktar** kanat eligleri olarak **Rua'**ya yardımcı oldular.

● Bizans vergiye bağlanıyor.

Rua dedesi **Uldız'**ın (Yıldız'ın) siyasetini takip ederek dikkatlerini tekrar Roma'ya, özellikle Bizans'a çevirdi. Bizans savaşla Hunların üstesinden gelemeyeceğini anladığı için Hun topraklarında büyük bir casusluk şebekesi kurdu ve Hun egemenliğinde olan kavimleri isyana teşvik etti. Bunun üzerine Rua, 422 yılında Bizans üzerine yürüdü. Fakat Bizans direniş göstermeyerek yıllık vergi vermeyi kabul etti. Bu verginin miktarı **350 libre altın** olarak belirlendi.

***MİĞFER-** Attila döneminden kalma bir Hun miğferi.*

Bizans, Hunlarla böyle bir anlaşma yaparak tehlikeyi önledikten sonra, Batı Roma'ya da hâkim olmak için İtalya'ya sefer açtı. **II. Theodosios'**un bu seferi karşısında Batı Roma İmparatoru,ünlü kumandanı **Aetiüs'**ü **Rua'**ya göndererek yardım istedi. Bizans'ın güçlenmesini istemeyen **Rua** bunu olumlu karşıladı ve 60.000 kişilik bir kuvvetle, Theodosios'u karşılamak üzere İtalya'ya yöneldi. Bu durum karşısında savaştan vazgeçen Bizans, Hun İmparatorluğu'na ağır bir tazminat ödemeyi de kabul etti.

Genç kumandan **Aetiüs,** Hun desteğini sağladığı için genel valilikten konsüllüğe yükseldi. Daha sonra Vandal Kralı **Geiserikh** ile yaptığı bir savaşı kaybeden bu kumandan (Aetiüs), canını **Rua'**ya sığınarak kurtardı. Hunların yanında uzunca bir süre kalan bu genç kumandan onların savaş taktikleri, silâhları hakkında çok şey öğrendi.

Fakat Bizans, casusları aracılığı ile kışkırtmalardan, altınlar dökerek Hun ileri gelenlerinden bazılarını ayartmaktan vazgeçmiyordu. Hun ileri gelenlerinden Mama ile Atakan da Bizans'a sığınmışlardı. Onun için Rua tekrar sefer hazırlığına başladı. Theodosios anlaşma teklifi ile bir elçilik heyetini acele Hun başkentine gönderdi. Bu heyet Hun sınırını geçtiği zaman Hun Başbuğu Rua ölmüştü (434).

Theodosios, Rua'nın ölümü ile Bizans'ın üzerinden büyük bir tehlikenin kalktığına inanıyordu. Fakat Rua'nın yerine hakan olan **Attila,** amcasını gölgede bırakacak, yalnız Bisans'a değil, batıda bütün devletlere baş eğdirecekti.

●

Batılılar, Attila'nın, kendilerini cezalandırmak için Tanrı tarafından gönderildiğine inanıyor ve ona "Tanrı'nın kırbacı" diyorlardı

Batı Hun İmparatorluğu'nun Hakanı **Rua,** 434 yılında ölünce, Hunların başına **Muncuk'**un oğulları **Attila** ile **Buda (Bleda)** geçtiler. İki kardeş, babaları öldüğü zaman, hakan olacak yaşta ve durumda değillerdi. Hakanlığa, kendi gücü ve beğlerin desteği ile **Rua** gelmişti. İkinci amcaları **Aybars,** Doğu Kanadı Eligi (il beyi, kralı), üçüncü amcaları **Oktar** ise Batı Kanadı Eligi olmuşlardı. **Attila** ve **Buda,** bu üç amcalarının yanında ve himayesinde yetiştiler.

Rua'nın ölümünden sonra hakan olan **Attila** 39-40 yaşlarında idi. O, amcası Rua'nın yıllarca sağ kolu olarak görev yaptığı için, devlet idaresini, Hunlar'ın iç ve dış siyasetini çok iyi öğrenmişti. Hakan amcası ile bütün seferlere katılmış, hâkimiyet altında bulunan çeşitli kavimleri yakından tanımıştı. Bu tecrübelerinden ve ciddi devlet adamı niteliğinden dolayı, kanat eligleri ve beğlerin de onayı ile **Atilla** Hakan, ağabeyi **Buda** ise ona yardımcı oldu.

Buda, eğlenceden çok hoşlanıyordu, enerjisi ve cesareti sınırlıydı ve Hakanlığı kardeşi **Attila'**ya isteyerek bırakmıştı. Bazı Batılı müelliflerin dedikleri gibi aralarında bir taht mücadelesi olmadı ve **Buda'**nın 11 yıl Attila'ya yardımcı olarak çalıştıktan sonra 445 yılında eceliyle ölünceye kadar, **Attila** tarafından himaye edildiği artık ispatlanmış bulunuyor,

Yukarıdaki bölümde Bizans elçilik heyetinin **Hakan Rua** ile görüşmek üzere Hun ülkesine gidince, karşılarında yeni **Hakan Attila'**yı bulduklarını söylemiştik.

● Bizans barış şartlarını kabul ediyor:

Attila, 434 yılında Hun sınırına gelen elçileri, Tuna ile Morova ırmaklarının birleştiği yerde, Bizans'ın Margos Kalesi'nin karşısında bulunan **Konstantia** surları önünde, at üzerinde karşıladı. Onların niçin gel-

Batı Hun İmparatorluğu'nun büyük hakanı Attila.

diklerini biliyor, kararını da vermiş bulunuyordu. Kararını, daha doğrusu barış şartlarını dikte ettirdi ve Bizans bu şartları olduğu gibi kabul etti. Böylece sağlanan barışa **Konstantia Barışı (bazı kayıtlarda Margos Barışı)** denilmektedir.

Bu barışın şartları şunlardı:

1.Bizans, Hunlara bağlı, Hun hâkimiyet sınırları içinde kalan kavimlerle (bunların çoğu Germen kavimleri idi) görüşme ve anlaşma yapmayacaktır;
2.Esir alınmış Bizans tebası da dahil olmak üzere Hunlardan kaçanlara sığınma hakkı verilmeyecektir;
3.Bizans, o güne kadar Hunlardan kaçıp sığınanları iade edecektir;
4.Sığınanlar Grek asıllı ise, Bizans bunlara karşılık fidye ödeyebilecektir;
5.Ticarî ilişkiler belirli sınır kasabalarında devam edecektir;
6.Bizans'ın Hunlara ödediği yıllık vergi 350 libre altın, bundan böyle bir kat fazlasıyla 700 libre (50.400 solidus altını) olarak ödenecektir.

Bizans bu şartları kabul etti ve hemen uygulamaya koyuldu. Fakat Hunlara iade edilen kaçakları Attila, daha Bizans sınırından çıkmalarına fırsat vermeden, Karsus (Bulgaristan'da bugünkü Hırsovo) kalesinde astırdı. Bu olay, hem Hunlar arasında, hem de Bizans, Roma ve öteki kavimler arasında korku veren bir otorite haline gelmesini sağladı.

Bundan sonra Attila, hakanlığının doğu bölgesinde aylar süren bir teftiş gezisi yaptı. Bu sırada Ak-Ogur'ların İtil kıyılarındaki ayaklanmalarını bastırdı. Böylece doğu sınırlarında güvenliği pekiştirmiş oluyordu.

Hakanlığın (imparatorluğun) doğudaki ağırlık merkezi Dinyeper dolayları, batıdaki ağırlık merkezi ise Tuna boyları idi. Hakanlığın egemenliği altında bulunan kavimlerin başlıcaları şunlardı:

1.Germen kavimleri: Doğu Gotları, Gepid'ler, Turciling'ler. Suebi'ler, Markoman'lar. Kuad'lar, Herül'ler, Rugi'ler, Skir'ler.

2.Islav kavimleri: Veneda'lar, Ant'lar, Sklaven'ler.

3.İran kavimleri: Alan'lar, Sarmat'lar, Baştarna'lar, Neur'lar, Roksolan'lar.

4.Fin-Ogur kavimleri: Çeremis'ler, Mordvin'ler, Merya'lar, Veşi'ler, Çud'lar, Est'ler, Vidivari'ler.

5.Türk boyları: İmparatorluğun her tarafına dağılmış olan **Hunlar;** Karadeniz'in kuzeyinde ve Volga dolaylarında **Beş-Ogur'lar, Altı-Ogur'lar, On-Ogur'lar, Şara (Sarı) Ogur'lar;** Azak batısında **Akarit'ler;** Volga'nın doğusunda **Sabar'lar** ve daha başka **Türk boyları.**

Hun Hakanlığı'nın hâkimiyeti altında bulunan kavimlerin sayısı 45 kadardı.

Çeşitli ırktan ve ayrı dilleri konuşan kavimler, reisleri veya kralları aracılığı ile devlete bağlanmışlardı. Bunlar vergi veriyor, ordularını Attila'nın emrinde bulunduruyorlardı. Attila'nın sarayında temsilcileri vardı ve Türkçe bilmeyen kavimlere buyruklar kendi dillerinde veriliyordu.

Bu muazzam imparatorlukta güven, barış, huzur tamdı. Bir ara Akarit'lerin başkaldırmasından başka hiçbir isyan hareketi olmadı. Akarit'lerin isyan teşebbüsünü de **Attila'**nın büyük oğlu **İlek** ve Hun orduları başkumandanı **Oniki** (Batılılar Onegesios diyor) bastırdılar.

Hun İmparatorluğu'nda asayiş hüküm sürerken, Roma İmparatorluğu'nda hoşnutsuzluk ve isyanlar artıyordu. Romalılar Aetiüs vasıtasıyla Attila'dan yardım istediler ve bu yardım yapılarak isyanlar bastırıldı. Attila, kendi orduları önünden batıya kaçan kavimlerin Romalılar tarafından organize duruma getirilmelerine fırsat verilmemesini çıkarlarına uygun buluyor, Doğu Roma'nın da zayıflayacak Batı Roma'ya hâkim olarak güçlenmesine fırsat vermek istemiyordu.

Fakat, Roma'da isyanların sonu gelmiyordu. Bugünkü Belçika'nın bulunduğu bölgede yaşayan **Burgond'**ların kralı **Gundikar** oldukça güçlü ordusu ile başkaldırdı. Bunun üzerine **Attila,** buraya amcası **Oktar'**ın kumandasında bir ordu göndererek isyanı bastırdı. Çok kanlı bir savaştan sonra **Burgond** kralı öldürüldü ve ülkesi Hun topraklarına katıldı.

Bu savaştan sonra bütün Germanya Hun egemenliğine alınmış bulunuyordu. Almanların meşhur **'Nibelungen Destanı'**nın konusu işte bu savaşlardır.

Şimdi Batı Hun İmparatorluğu'nun hâkimiyet sınırları batıda Kuzey Denizi ve Manş kı-

yılarına kadar uzanmış bulunuyordu. Aşağı Ren bölgesindeki **Frank'**lar, **Türing'**ler ve **Longobard'**lar da Türk idaresine alınmıştı. Bunu, olaylar çağında yaşamış olan Bizans tarihçisi **Priskos** ayrıntılı olarak anlatıyor.

● Margos piskoposu Hun mezarını soyunca...

Bizans, 434 Konstantia barışında kabul ettiği şartlara uymamaya başlamıştı. Hun hâkimiyeti altında bulunan kavimlerle gizli görüşmeler yaparak onları isyana kışkırtıyor, Hunlar'dan kaçanların bir kısmını iade etmiyordu. Bunlardan başka, Attila'yı çok kızdıran bir suç daha işlediler: **Margos piskoposu, Konstantia yakınında bulunan Hun büyüklerinin mezarını soymuş, mezardaki değerli eşyaları, mücevherleri ve silahları çalmıştı.** Hunlar ölen büyüklerini, onun hayatta iken kullandığı silâhları, altın, elmas gibi değerli eşyaları ile gömüyorlardı.

İşte bu sebeplerden dolayı Attila, 440 yılında Bizans üzerine yürümeye karar verdi. 441 yılında Belgrad ve Niş üzerinden Trakya'ya girdi. Fakat bu defa Batı Roma telaşa kapıldı. Roma orduları kumandanı **Aetiüs** araya girerek teminat verdi. Bizans'ın anlaşma şartlarına uyacağını temin ediyor, kendi **oğlunu da rehine olarak Hun sarayına gönderiyordu.**

Attila, Tuna boyundaki kaleleri idaresine almakla ve daha gerideki kaleleri de yıkmakla yetindi. Artık ne Doğu ne de Batı Roma onunla savaşacak güçte değillerdi ve şimdi o **"dünya hâkimi"** sayılıyordu.

O günlerde, Romalıların savaş tanrısı **Ares'**e ait olduğu sanılan ama kaybolan bir kılıç, bir Hun çobanı tarafından bulunup Attila'ya verildi. Bunun psikolojik etkisi büyük oldu. Çünkü o çağın inanışına göre, bu kutlu kılıç kimin elinde olursa, dünyaya o hükmederdi. Demek ki yeryüzüne hükmetme Tanrı tarafından Attila'ya verilmiş bulunuyordu.

● Attila Büyük Çekmece'de

Bir süre sonra Bizans barış şartlarını tekrar bozdu. Yıllık vergiyi eksik ödüyor ve geciktiriyor, kaçakları himaye ediyordu.

447 yılında Attila ikinci Balkan seferini başlattı. Tuna'yı birkaç noktadan geçerek Trakya'da ilerlemeye başladı. Yolu üzerindeki bütün şehirleri zaptetti ve ta **İstanbul'un burnundaki Büyük Çekmece'ye geldi.** Burada kuşatma hazırlıklarını yapabilirdi. Bizans İmparatoru Theodosios alelacele en yüksek rütbeli elçiyi, **Anatolios'**u, Attila'ya gönderdi, barış şartlarını kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi.

Hedefi şehri yıkmak değil itaat altına almak olan Attila, İstanbul'u almamak için şartlarını bildirdi ve bu şartlar hemen kabul edildi.

"Anatolios Barışı" olarak adlandırılan bu barışın şartları şunlardı:

1.Bizans harp tazminatı olarak 6000 libre altın ödeyecek;
2.Bizans, Tuna'nın güneyinde, Tuna'ya beş günlük mesafede asker bulundurmayacak;
3.İki ülke arasındaki ortak pazar, artık Hun şehri haline gelen Niş'te kurulacak;
4.Bizans, ödemekte olduğu yıllık vergiyi **üç katına çıkaracak,** yani 2100 libre (150.000 solidus) altın ödeyecek;
5.Bizans, önceki anlaşmadaki şartlara, yani kaçakları himaye etmemek, Hun hâkimiyetindeki kavimlerle görüşme yapmamak şartlarına kesin olarak uyacak.

● Attila'ya suikast teşebbüsü

Barış şartları Bizans için çok ağırdı. Her yıl bu kadar çok altın bulup vermesi imparatorluğu iflas ettirebilirdi. Fakat başka çareleri de yoktu. Tek umutları Attila'nın ölümü idi. Onun eceli ile ölmesini de bekleyemezlerdi.

448 yılında, İstanbul'da bulunan ve ülkelerine dönmek üzere olan Hun elçilik heyetine Bizans elçilik heyeti de katıldı ve birlikte yola çıktılar.

Hun heyetinin başında Türk kumandan **Edekon (Edik-kün)** bulunuyordu. Yardımcısı **Orestes** Türk değil, Hun hizmetinde bulunan, tercümanlık da yapan bir Pannonia'lı idi.

Bizans heyetinde **Maksiminios, Priskos** ve **Bigila** vardı. (Bu olayları ve Hunlar'a ait bilgileri Priskos'un anılarından öğreniyoruz). Bizans heyetinden Bigila, Attila'ya suikast dü-

zenlemekle görevlendirilmiş, bu maksatla kendisine gizli bir sandık dolusu altın verilmişti. Onun bu gizli görevinden Maksiminios ve Priskos'un haberleri yoktu.

Türk elçilik heyetinin başkanı Edikon, Bigila'nın asıl görevini sezdi ve sonra öğrendi. Ama bunu hiç belli etmedi. Bugünkü Macaristan'ın içlerinde bulunan Hun başkentine gelince durumu Attila'ya anlattı.

Attila, Bigila'yı sorguya çekerek ona maksadını itiraf ettirdi. Bunun üzerine **Theodosios'**a ağır bir mektup yazarak özel elçisiyle gönderdi. Bu mektubun özeti şöyleydi:

"...Theodosios Attila gibi asil bir babanın oğludur. Attila, babası Muncuk'tan aldığı asaleti korumuş, ama Theodosios Attila'ya haraç veren bir köle durumuna düşmüştür. Theodosios, asaletini koruyamadığı gibi, kölelik haysiyetini de koruyamamıştır. Çünkü asil efendisi Attila'nın canına kıymak istemiştir!.."

Bizans telaş içinde idi. Her zaman yaptığı gibi, en yüksek rütbelilerden kurulu bir elçilik heyetini derhal yola çıkardı. Ama artık Attila, Bizans'ı kendisine bağlamış görüyor, Theodosios'a da, elçilerine de önem vermiyordu. Bizans'ı her taraftan çekilmeye mecbur etmiş, ekonomik durumunu iyice sarsmıştı. Şimdi asıl hedefine yönelebilirdi. Asıl hedefi Batı Roma idi. Batı Roma'yı ezdikten sonra Doğu Roma'yı yurt edinmesi çok kolay olacaktı.

● Attila, Roma'nın yarısını çeyiz olarak istiyor

Roma ordusunun başkumandanı **Aetiüs, Attila**'nın maksadını anlıyordu. Bir yandan, onu kızdırmamak için yükümlü oldukları yıllık vergileri aksatmadan ödüyor, bir yandan da ordularını, özellikle süvarilerini Türk usulünde yeniden teşkilatlandırıyordu. Roma'yı rahatsız eden barbar kavimlerle anlaşmıştı. Hun hakimiyeti altındaki kavimlerle de gizli görüşmeler yapmakta, onları isyana kışkırtmaktaydı.

Görünüşte Attila'nın Batı Roma'ya saldırmasına hukukî ve askerî bir sebep yoktu.

Attila'nın siyasî ve askerî hazırlığı iki yıl kadar sürdü. Çünkü Roma İmparatorluğu'na yapacağı seferde bütün Batı'yı, bütün Hıristiyan dünyasını, Bizans'ı, kendi egemenliği altında bulunan ama isyan için fırsat kollayan kavimleri karşısına alacağını biliyordu.

Hazırlıkları bitirdiği zaman Attila saldırı gerekçesini de bulmuştu: Yıllar önce, Roma İmparatoru III. Valentinianus'un kız kardeşi **Honoria,** evlenmek niyetiyle Attila'ya bir nişan yüzüğü göndermişti. Bu prenses imparator hukukuna sahip olduğunu iddia ediyor ve **"Augusta"** unvanı ile anılıyordu. Attila ile evlenirse Roma İmparatorluğu'nda bir numaralı söz sahibi olacağını umuyordu. Attila işte bu nişan yüzüğünü hatırladı ve Roma imparatoruna bir nota göndererek, **nişanlısı Honoria'yı eş olarak kabul ettiğini, çeyiz olarak imparatorluğun onun hissesine düşen yarısını istediğini, ayrıca Honoria'nın kocası sıfatıyla, Roma İmparatorluğu'nun idaresinde söz sahibi, hak sahibi olacağını bildirdi.**

Attila'nın niyeti açıktı. **İmparator Valentinianus** ve onun başkumandanı **Aetiüs,** zaman kazanmak için önce oyalama yoluna gittiler, sonra da Attila'nın isteğini reddettiler. Bu red ve Ren boylarındaki Vizigotlar'la ilgili bir anlaşmazlık, sefere geçmek için yeterli sebep sayıldı ve **Attila** harekete geçti.

● Dünyanın iki yarısı...

Attila, 100 bini Türk, geri kalanı da Germen ve İslav kavimlerinden oluşan 200 bin kişilik bir ordu ile Galya'ya doğru ilerlemeye başladı...

Roma ordusu da aynı bölgeye gelmişti ve o da 200 bin kişilikti. Hun düşmanı olan barbarların hepsi Aetiüs ordusunun safında idiler.

Hunlar, Metz ve Rheims şehirlerini zaptettikten sonra Paris yakınlarındaki **Orleans'**a (o zamanki adı Aurelianum idi) ulaştı. **Aetiüs** de oraya geliyordu. Fakat Attila meydan savaşı için **Katalaun** (Kampus Mauriakus olarak da anılır) bölgesini Türk stratejisine daha uygun buluyordu ve savaş orada olacaktı.

20 Haziran 451 günü, dünyanın iki yarısı birbiri üzerine yüklendi. Dünyanın bu en güçlü iki ordusu arasında, o güne kadar görülmemiş derecede kanlı bir savaş oldu ve bu savaş sadece 24 saat sürdü! İki taraf da çok ağır kayıplar verdi. Fakat savaş günü akşamı Roma ordusu dağıldı. Birlikler arasında irtibatı kaybeden Aetiüs, yanlışlıkla düştüğü Hun kıtaları arasından canını güçlükle kurtardı ve çekilmek zorunda kaldı. Roma'yı destekleyen Batı Got ordusu da kralları savaşta ölünce çekilmek zorunda kalmış, kralın oğlu ordusunu alıp gitmişti.

Attila, çekilmekte olan Aetiüs'ü takip etmedi. O amansız ve çok kayıplı savaştan sonra ordusunu dinlendirmesi gerekiyordu. Zaten amacına ulaşmış, Roma'nın asker deposu sayılan Galya'yı işgal etmekle, bu imparatorluğu en güçlü destekten mahrum bırakmıştı. Bundan sonra ilk ciddi saldırıda bütün Roma'yı tam olarak çökerteceği kesindi ve bunun için kısa bir hazırlık gerekiyordu.

Aetiüs yenilgiden dolayı Roma'da gözden düştü. Eyaletleri bir bir koptu. Buna karşılık Attila, büyük bir düzen ve disiplin içinde ve 20 günde ordusunu kendi başkentinin bulunduğu bölgeye getirdi. Savaş sonrasında dünya onun yenilmezliğini bir kere daha anlamış ve kabul etmişti.

Yabancı müellifler uzun yıllardan beri bu savaşın **yenen yenilen belli olmadan sona erdiğini** yazıyorlardı. Fakat artık, kesin belgelerin açıklanmasından sonra, galip gelenin Attila olduğunu hepsi kabul etmiş bulunuyor. Zaten, bu savaştan sonra Roma her bakımdan perişan durumda kalmıştı. Nitekim Attila, bir yıl geçmeden, yenip dağıttığı Roma İmparatorluğu'nun tamamını idaresi altına almak için harekete geçtiği zaman, ona karşı koyacak güçleri hiç kalmamıştı.

● Papa, diz çöküp yalvardı ve Attila Roma'yı da bağışladı

Attila 452 baharında **Po** Ovası'na geldi ve o zamanki Roma başkenti Ravenna'ya doğru ilerledi. Aetiüs karşı gelmenin imkânsız olduğunu söylüyor ve imparator **Valentinianus'**a İtalya'yı terketmesi gerektiğini söylüyordu. Saray, halk, senato ve kilise yani papalık, panik içindeydiler. Teslim olup itaat etmekten, vergileri arttırmaktan başka çare olmadığını düşündüler ve buna karar verdiler. Bu durum, Katalaun savaşında kimin galip geldiğini de çok iyi gösteriyordu.

Attila, papalığın merkezi, Roma İmparatorluğu'nun ve bütün Avrupa'nın en büyük, en mamur ve anıtlarla dolu şehri Roma'nın kapılarına dayandığı zaman, Romalılar, Papa I. Leo'nun başkanlığında büyük bir ricacı heyet gönderdiler. Attila bu heyeti karargâhında kabul etti. **Papa Leo,** Türk başbuğuna imparator ve bütün hıristiyan dünyası adına geldiğini söyleyerek, temsil belgelerini gösterdi. Zaten en büyük belge, imparatorlar da dahil bütün Hıristiyan âleminin lideri olan kendisinin gelmesi idi. Papa Attila'dan Roma'yı esirgemesini rica etti. Zaten bütün Roma'ya hâkim olduğunu, yıllık vergilerin arttırılacağını ve bütün şartların kabul edileceğini bildirdi. Tek istediği, Hıristiyanlık merkezinin yıkılmaması idi. Bu, Roma'nın teslimi demekti ve Papa da bundan başka bir şey söylemiyor, Attila ise bundan başka bir şey istemiyordu.

Attila Papa'nın yalvarmasını kabul etti ve Roma şehrini işgal etmedi, yağmalamadı, yakıp yıkmadı. Beş yıl kadar önce **Büyük Çekmece'**ye kadar geldiği halde İstanbul'un harap olmasını önlediği gibi, şimdi de onun kadar büyük bir şehir olan, en büyük anıtların ve kütüphanelerin bulunduğu Roma'yı, bu şehrin eserlerini korumuş, esirgemiş oluyordu. Oysa vaktiyle Roma'nın en ünlü imparatoru ve başkumandanı olan **Jül Sezar** Mısır'ı zaptettiği zaman dünyanın en zengin ve en büyük kütüphanesi olan İskenderiye Kütüphanesi'ni yakmıştı!

Attila şimdi hem Batı hem Doğu hakimi olmuştu. Artık Avrupa onu yüzyıllarca hafızasından çıkaramayacak, bütün sanat dalları için onu konu olarak işleyecekti.

Attila'nın ölümü

Gökyüzünde yaş yağdıran bir bulut
Güneş yaslara bürünmüş batıyor...
Altın, gümüş ve çelikten bir tabut
Bu tabutta Hun güneşi yatıyor.

Attila, İtalya seferinden döndükten sonra, bütün dünyayı hükmü altına almak için son bir sefere daha çıkmak istiyordu. Bütün Batı ellerindeydi. Bütün Doğu'yu da ellerine almak için, İran'da hüküm süren Sasanî'leri, itaat altına almayı, vergiye bağlamayı düşünüyordu. Fakat İran seferini yapamadı.

İtalya seferinden sonra, dolunaylı bir gecede, sarayında büyük bir toy-düğün yapan Attila, o gece İldiko adında çok güzel bir prensesle evlenmişti. O zifaf gecesinde, bir iç kanama sonunda, ağzından burnundan kan gelerek öldü (453). Cesedi inceleyen kam, **"Suikast yok, ağabeyi Buda (Bleda) da aynı hastalıktan ölmüştü"** dedi.

Attila'nın ölümü Hunları mateme boğdu. Ama, o, milletlerin hafızalarında ölümsüzlüğe ulaşmış bulunuyordu. Rivayete göre onu, iç içe üç tabuta koydular. **Birinci tabut, güneş gibi parlayan altından yapılmıştı. Çünkü o Hunlar'ın güneşi idi. İkinci tabut kuyruklu yıldızın kuyruğu gibi parlayan gümüştendi. Çünkü o, çok nadir görünen bir kuyruklu yıldız idi. Üçüncü tabut çifte su verilmiş demirden yapılmıştı. Çünkü, çelik gibi kuvvetliydi.**

Altın, gümüş ve çelikten yapılan bu üç katlı tabut, Attila'ya ait silahlar ve değerli eşyalarla birlikte ve çok büyük bir yoğ töreni ile, Tisza nehrinin adacıklarından birine gömüldü. Küçük ada derin olarak kazılmış, sonra nehrin yatağı değiştirilerek üzerinden geçirilmişti. Böylece mezarını kimse bulamayacak, soyamayacaktı. Ve gerçekten hâlâ bulunamadı.

★

Attila'nın, Arıkan adlı hatunundan üç oğlu olmuştu. Bunlar yaş sırasına göre **İlek, Dengizlik** ve **İrnek** idiler. Başka hatunundan **Csaba** adlı bir oğlu daha olduğu söylenir.

Çocukları Attila'nın yerini tutamadılar. Onun ölümünden sonra büyük oğlu **İlek** hakan oldu. Fakat **İlek,** Germen ayaklanmasını bastırmak için giriştiği bir savaşta öldü. İkinci kardeş **İrnek** de öldükten sonra, üçüncü oğlu Hunlar'ın büyük kısmını toplayıp Karadeniz'in batı kıyılarına döndü.

Hunlar'ın bir bölümünden **Macarlar,** bir başka bölümünden de **Bulgarlar** ayrı devletler halinde ortaya çıktılar.

Batı Hun İmparatorluğu Avrupa'yı askerî teşkilâtlanmada olduğu gibi sosyal hayat ve kültür bakımından da çok etkilemişti.

Romalılar 5. yüzyıldan itibaren askerî güçlerini Türk ordusundaki gibi düzenlemeye ve

ATTİLA HAZİNESİ- *Macaristan'da bir kazıda bulunan 23 parça altın eşya, Attila dönemine ait olduğu için* ***"Attila Hazinesi"*** *olarak anılır. Resimde 11 adedi görülen bu altın kapların tamamı Viyana Sanat Tarihi Müzesi'ndedir.*

Hun ordusundaki 10'lu sistemi benimsemeye başladılar. **Keten gömlek giymesini de ilk defa Türkler'de gördüler ve taklit ettiler. Ceket, pantolon giymeyi ve masada yemek yemeyi de yine Türkler'den öğrendiler.** Hazar Prensesi **Çiçek,** Bizans sarayına gelin gittiği zaman giydiği Türk tipi **"kağan hatun elbisesi"** de Bizans'ta moda olmuş ve oradan Avrupa'ya yayılmıştı.

Attila'nın sarayında, egemenliği altında bulunan ülkelerin temsilcileri, yabancı görevliler az değildi. Bu yüzden Got ve Latin dilleri de Türkçe kadar yaygındı. Fakat Türkler hem dillerini, hem geleneklerini hiç bozulmadan korumuşlardı. Zaten siyasî iktidar sona erince yalnız Türkçe konuşuldu ve Türk çevresine dönüldü.

Batı Hunları altın ve gümüş işçiliğinde ileri idiler. Hunlar'ın uzun zaman yerleşik hayat yaşadıkları Macaristan'da yapılan kazılarda birçok keramik ve altın eşya çıkarılmıştır. Hun kurganlarında silâh ve at koşumlarından başka, altın kazan, gümüş kemer ve kaşık, altın taç vb. bulunmuştur.

Ak-Hun İmparatorluğu

Hazar boylarında kurulan Ak-Hun Devleti'nin kağanı Aksuvar, İran'ı geçip bütün Kuzey Hindistan'ı topraklarına kattı.

Büyük Hun İmparatorluğu dağıldıktan sonra Türklerin büyük bir kısmı Volga'dan batıya geçmişlerdi. İşte bu geçiş sırasında büyük bir Hun birliği de güneye inmiş, Batı Türkistan yöresine gelerek, **Ak-Hun Devleti'**ni kurmuştu.

Ak-Hun Devleti kısa zamanda genişleyerek Afganistan'ın Toharistan bölgesine, Seyhun ve Semerkand dolaylarına hâkim olmuştu. Sınırları, batıda Hazar Denizi'nin güneyine kadar uzanıyordu. Yerleştikleri bu bölgeden dolayı bunlara **"Orta Doğu Hunları"** da denir. 5. yüzyılda hükümdar olan **Eftal'**den dolayı ise **"Eftalit Devleti"** olarak anılmaya başladı. Yıkılışına kadar hem **Ak-Hun,** hem de **Eftalit** adıyla anıldı.

Ak-Hunlar'ın en büyük iki kabilesi **Uar** ve **Hun** kabileleri idi. Yönetime daha çok bu kabileler hâkim oluyordu.

Uar-Hun'lar, İran üzerine baskılarını arttırmış ve 358 yılında Sasanîler bir anlaşma yapmışlardı. Bu anlaşmaya rağmen Sasanîler üzerindeki baskıları devam etti. Sasanî hükümdarlığına **Behram Gor** gelince Ak-Hunlar tekrar saldırıya geçtiler ve Sasanî devletini iyice sarstılar (430). Daha sonra Ak-Hunların başına **Aksuvar (Kün Han),** Sasanîlerin (İran'ın) tahtına da **II. Yazgird** geçti. **Aksuvar** İran'ın iç işlerine karışmaya ve isteklerini kabul ettirmeye başladı. Himayesine aldığı Sasanî veliahtı **Firuz'**u İran tahtına çıkardı.

Sasanî tahtına oturan Firuz, Ak-Hun devletine vergi veriyor. Ceyhun üzerindeki **Tirmiz** ile **Vasgirt** bölgelerini Ak-Hunlar'a terketmiş bulunuyordu. Ayrıca, güzel kızını da Türk hakanına vermeyi vaadetmişti.

● Sasanî Şahı Firuz, Aksuvar'ın önünde diz çöküp yalvarıyor

Aksuvar söz kesilen prensesin gönderilmesini istediği zaman Firuz hileye başvurdu. Güzel bir cariyeyi kendi kızı imiş gibi Aksuvar'a gelin gönderdi. Fakat cariye gerçeğin anlaşılacağını sezdiği için hileyi açıkladı. Bunun üzerine Aksuvar, Firuz'un sözde yardım

Hun süvarileri

için gönderdiği en ünlü kumandanlarını öldürttü.

Sasanî hükümdarı Firuz, öldürülen kumandanlarının intikamını almak ve Ak-Hun baskısından tamamen kurtulmak için bir sefer düzenledi. Aksuvar da gerekli tedbiri almıştı. Sasanî ordusunu dar geçitli dağlık bir bölgeye düşürdü. Turan taktiğini uygulayarak, ordusunu, tedbir almadan ilerleyen Sasanîlerin önünden çekti. Bunu kaçış zanneden Sasanî ordusu hızla geçide girdi. Fakat geçidin arkasını tutan Aksuvar'ın birlikleri geriden ansızın saldırıya geçince, çekilir gibi görünen asıl kuvvetler de dönüp geçidin ağzını tuttular. Sasanî ordusu her taraftan sarılmış, pusuya düşürülmüştü. Firuz, ağır vergi şartlarını kabul edeceğini söyleyerek barış istedi. Aksuvar ona şu cevabı verdi: **"Gelirsin, askerin de görebileceği bir yerde ayaklarıma kapanarak özür dilersin, ancak o zaman çemberi kaldırırım!"**

Bu, kabul edilir bir şart değildi. Ama Firuz kabul etti. Aksuvar'ın ayaklarına kapanıp özür diledi. İki tarafın askerleri bu manzarayı ibretle seyrettiler.

Böylece, savaş olmadan ordular çekilmişti. Firuz gururunu yitirmiş, ama ordusunu kurtarmıştı. İntikam ateşiyle yanıp tutuşuyordu. Onun için çok geçmeden tekrar savaş açtı. Bu defa dar geçitlere girmeyecek, aynı hatayı yapmayacaktı. Ama, Aksuvar da aynı taktiği uygulayacak değildi. Savaşı düzlükte yapacaktı. Sasanî ordusunu çekebileceği düzlükte keşifler yaptırdı. Tespit edilen yerde süratli bir çalışma ile derin çukurlar kazdırdı. Sonra bu çukurların üzerini belli olmayacak şekilde kapattı. Arada zikzaklı dar geçitler bırakmıştı ve bu geçidi kendi askerleri çok iyi biliyorlardı.

Aksuvar, düşman saldırıya geçince az bir direniş gösterdi. Sonra, yenilgiyi kabul etmişcesine, askerlerini, bildikleri geçitlerden geri çekti. Bunu gören Firuz ordusunu ileri sürdü ve kazılan çukurlara gelip saplandı.

Sasanî askerinden ölenler çoktu. Firuz da hayatını kurtaramamıştı. Sasanîler Aksuvar'ın ileri sürdüğü ağır şartları kabul edince barış anlaşması yapıldı. İki ülke arasında bir süre barış devam etti.

● Hindistan yolu açılıyor

Şimdi Ak-Hunlar'ın başında Aksuvar'ın oğlu **Toraman Tegin** vardı ve Hindistan yolu açılmıştı. **Toraman,** Kuzey Hindistan'a saldırdı ve burada Gupta devletini yıktı. Pencap bölgesi tamamen Ak-Hunlar'ın eline geçmiş bulunuyordu.

Toraman Tegin 515 yılında öldü ve yerine oğlu **Mihiragula** geçti. **Mihiragula** zamanında Ak-Hun devleti gücünün doruk noktasındaydı. Orduda devamlı olarak **700 fil** bulunuyordu. Fakat, yayıldığı geniş bölgelere göre nüfusu az sayılan Ak-Hunlar, yine Mihiragula zamanında duraklama devrine girdiler.

Hindistan içlerine sürekli akınlar yapılıyor,

budistler hoş görülmeyerek cezalandırılıyordu. Bu açılma ve yayılma, imparatorluk sınırları içinde yeni yeni hanlıkların doğmasına sebep oluyordu. 530 yılından itibaren, Ak-Hunlar'da duraklama gerilemeye dönüştü.

Ak-Hunların yıkılışı

Bu sırada, 552 yılında, yeni bir Türk hakanlığı (Göktürk Hakanlığı) kurulmuştu ve hızla gelişiyordu. Bu hakanlık İstemi Han zamanında Maveraünnehir bölgesini ele geçirdi. Öte yandan, Sasanîler serbest kalmış ve güçlerini arttırmışlardı. Sasanî tahtına güçlü bir şah olan **Anûşîrvân** geçmişti.

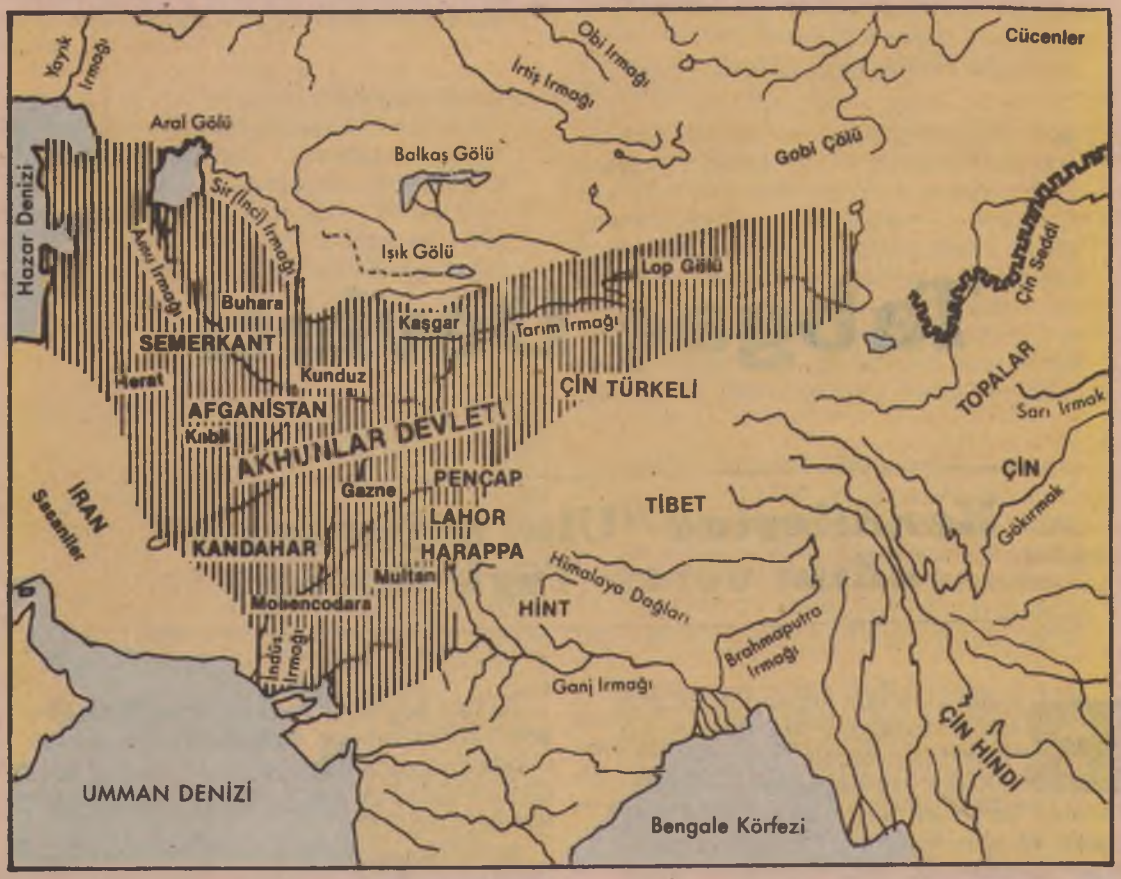
Sasanîler, evlenme yoluyla **Göktürkler**le akrabalık ve ittifak kurdular. Şimdi Ak-Hunlar bu iki devlet arasında sıkışıp kalmıştı.

İstemi Han'la **Anûşîrvân** birbirlerini desteklediler ve Göktürkler Ak-Hunlar'la yaptıkları zor bir savaşı kazanarak bu devleti yıktılar. Zaten Türk olan halkını kendi bayrakları altına aldılar.

Ak-Hun kültürü

Ak-Hunlar'ın ağaç oymacılığı ve ihtişamlı çadırları çok meşhurdur. Zaptettikleri yerlere zaferlerini ve hükümdarlarının kahramanlıklarını anlatan kitabeli anıtlar dikmekle de ünlüdürler. Bugün bu kitabelerin en ünlüsü Hindistan'ın **Gwalior** şehrinde bulunuyor.

Ak-Hunlar vücutlarını döğme ile süsler, ölülerini mumyalar, tabutlarını kalın tomrukları oyarak yapar ve üzerine çeşitli hayvan resimleri çizerlerdi. Ak-Hun mezarlarından çıkarılan paralar ve kitabeler o devrin tarihini aydınlatmaktadır.

AKHUNLAR DEVLETİ

Tabgaç Devleti

Kendilerine "Ulu, saygıdeğer" adını veren Türk Devleti

Büyük Asya Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Çin sınırına yakın bölgelerdeki Türk boyları bu devletin hâkimiyetine girmişlerdi. Fakat 19 kabileden oluşan bu kalabalık Türk kütlesi varlığını korumuş, Çin'deki kargaşalıktan yararlanarak bağımsızlıklarını tekrar kazanmışlardı. Bu 19 kabileden biri **Mete'**nin kabilesi olan **Tu-ku** (Çinliler Türk sözünü böyle telaffuz ediyorlardı ve kayıtlara böyle geçmiştir), ikincisi de Çinlilerin **Topa** dedikleri **"Tabgaç'lar"** idi.

Bu Türk boylarının kurduğu devlet önce **Sienpi,** sonra **Tabgaç** hanedanlarının yönetiminde kısa zamanda gelişti ve Çin'in bir bölümünü ele geçirerek bu devlet üzerinde hâkimiyet kurdu.

Sienpi hanedanı 220'lere doğru idareyi ele almış ve 4. yüzyıl ortalarına kadar hüküm sürmüşlerdir. Bu dönemde **Tuku** başbuğu **Yilü** 311 yılında Çin başkenti Loyang'ı zaptetti. Fakat bu Türk devletine tâbi olan Moğollar, Tunguzlar ve Çinliler çoğunluktaydı ve idareye de katılıyorlardı.

Dördüncü yüzyıl ortalarında iktidarı Sienpi'lerin elinden Çinlilerin Topa dedikleri **Tabgaç** hanedanı aldı. **Tabgaç,** eski Türkçe'de **'Ulu, saygıdeğer'** anlamına geliyordu. Göktürkler 'Tabgaç' deyimi ile hem Tabgaç devletini, hem de bu hanedanın hakim bulunduğu Çin ülkesini belirtmiş oluyorlardı. Daha sonra Karahanlılar, **Tafgaç** ve **Tamgaç** şeklinde ifade edilen bu ismi, **"Ulu, saygıdeğer"** anlamına da geldiği için, bir ünvan olarak kullandılar.

Tabgaçların ilk başkenti Kuzey Şansi'deki **Tai** şehri idi. Süratle gelişen bu devlet, çevresindeki 16 kadar küçük devleti egemenliğine aldıktan sonra, Doğu Çin'in verimli topraklarını da ele geçirdi, Pekin yakınlarındaki Huang-ho nehrinin dirseğine kadar olan bölgeleri kontrolüne aldı. Bu sırada, Çinlilerden çok Sienpilerin mirasçısı olduklarını iddia eden Juan-Juan (Cücen)larla mücadele ediyordu.

Tabgaç devleti en parlak dönemini tanhuları (yabguları), **Tao** devrinde 424-452 yılları arasında yaşadı. Tao, Juan-Juanları yendi. Bağımsız hareket eden bazı Hun boylarını da idaresi altında topladı ve bütün Kuzey Çin'i ve Moğolistan'ın bir kısmını işgal etti. Site devletler halinde yaşayan başta **Kaşgar, Karaşar, Turfan** olmak üzere 30 kadar büyük şehir ve Karasu'daki Hun devleti Tabgaçların idaresine geçince, meşhur **İpek Yolu** tamamen Türklerin denetimine alınmış oluyordu.

Tabgaç hükümdarı **Tao** kendisine **Börü (Kurt)** lâkabını almıştı. Kurt görmüş gibi kaçan Çin askerlerine de **"..taylardan, düvelerden farksız bir kalabalık"** diyordu.

Budizm tehlikesi

Tabgaçların askerî bakımdan en güçlü oldukları bu dönemde sosyal yapıyı, dolayısıyla da Türklerin atılgan ve savaşçı karakterini tehdit eden bir tehlike belirdi. Bu, Çin'de yayılmakta olan, Türkleri de etkilemeye çalışan **Budizm** idi.

Tao, Budizm'in Türkler arasında yayılmasını önlemek için, Budistlerin Türk topraklarında tapınak yapmalarını, Çin'de ise tapınak dışında Budizm propagandası yapılmasını yasakladı. Bu yasağa uymayanlara ağır cezalar verildi.

Fakat, Tao'dan sonra hükümdar olan **Kaoçung** ve **I. Hong,** şehir hükûmetlerinin sayısını 50'ye çıkararak siyasî nüfuz alanlarını genişletmiş, buna karşılık Budizm'in yayılmasını önleyecek tedbirleri ihmal etmişlerdi. Bu hükümdarlar Budizm'i engellemeye çalışmadıkları gibi, onu himaye bile ettiler. Bunun sonucu olarak yeni din gittikçe yayıldı. 479 yılında Tabgaç devletinde 100'den fazla Budist tapınağı ve 2000'den fazla Budist rahip bulunuyordu.

Budizm yüzünden Türklerin örf ve âdetleri, giyim tarzları bile değişmeye başladı. Yine Budizm yüzünden öz Türkçe olan Tabgaç dili de ihmal edilmiş, yazışmalarda Türkçe deyimlerin kullanılmasından vazgeçilmişti. Bu yeni dinin bir etkisi de Türklerin savaşçı niteliklerini gittikçe kaybetmelerine yol açmasıdı.

Tarih boyunca din değiştirirken örf ve âdetlerini, ata saygısını, köke bağlılığı, askerî vasfını kaybeden bütün topluluklarda görüldüğü gibi, Tabgaç Türkleri de aynı sebeplerden dolayı benliğini yitirdi. İyice zayıflayıp ikiye bölündüğü zaman, askerî güçle Türkleri durduramayan Çin, ikiye bölünen Tabgaç devletini kolayca yutuverdi.

Yeni büyük Türk devletini, Budizm'e kapılmamış olan başka Türk boyları meydana getirecekti. Fakat Budizm'e kapılan Türkler, eriyip yok olacaklardı.

I. Göktürk İmparatorluğu

- Büyük Hun İmparatorluğu'ndan sonra ikinci süper Türk imparatorluğunu Göktürkler kurdu.
- **Bütün Türklere, bütün bir millete ad verme şerefi de, Göktürklere aittir.**

Büyük Asya Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Altay Dağları'nın doğu eteklerine yerleşen 500 ailelik bir grup, burada hüküm süren Juan-Juan (Cücenler, Avarlar)'lara sığınmıştı. Demircilikle uğraşıyor ve Juan-Juanlara silâh yapıyorlardı. Onlara federatif nitelikte bir bağla bağlı idiler.

500 ailelik bu Türk boyunun başbuğ ailesinin **Aşına (Kurt)** soyundan geldiği inanışı efsane olarak söylenmekte idi (Bkz. Türk destanları).

Juan-Juan'lara bağlı olmakla beraber kendi aralarında tam bir dayanışma içinde yaşayan Türkler, buraya daha önce ve daha sonra gelen Türk boyları ile kaynaşarak çoğaldılar ve güçlendiler. Bir süre sonra bağımsız bir devlet haline gelerek, Kuzey Tabgaç hükûmeti ile siyasî ilişkiler kurdular.

Göktürklerin başbuğu olan **Bumin Kağan,** artık kendisini Juan-Juanlara tâbi görmüyor, o devletin hükümdarı ile aynı seviyede sayıyordu. Bunun belgelenmesi için Juan-Juan hükümdarının kızı ile evlenmek istedi. Fakat bu isteği, **"Benim seviyemde değilsin, sen benim demircimsin"** diyen Juan-Juan hükümdarı tarafından kaba bir şekilde reddedildi. Bunun üzerine **Bumin Kağan** Batı Tabgaç prensesi ile evlendi ve Juan-Juanlara karşı savaş açarak onları ağır bir yenilgiye uğrattı. Bu yenilgi karşısında Juan-Juan hükümdarı intihar etti. Ülkesi de işgal edildi.

552 yılında kazanılan bu zaferden sonra

Kiev
UTİGURLAR
Nehri
Bulgar
Göktürklerin Batı Uçu
MACARLAR
ONOGURLAR
AVARLAR
Bizans
KARADENİZ
BİZANS İMP.
Trabzon
Tiflis
HAZAR DENİZİ
Halep
Musul
Tebriz
Dicle
Fırat
Aşkabad
Buhara
Taşkent
Semerkant
Merv
Nişabur
Tahran
SÂSÂNÎ DEVLETİ
Basra Körfezi
Aden Körfezi
UMMAN DENİZİ
HİNDİSTAN
Kâbil
Gazne
BELH
TİBET
KARLUKLAR
Aral Gölü
Sır Derya
Sarı Su
Balkaş Gölü
ONOKLAR
Batı 5 Türk Boyu
TÜRGİŞLER
Doğu 5 Türk Boyu
BASMILLAR
Beşbalığ
Aksu
Kaşgar
Yarkent
HOTAN
Kurıkanlar
Çikler
KIRGIZLAR
SIR ARDUŞLAR
ÖTÜKEN
Baykal Gölü
30 Tatarlar
ESKİ MOĞOL VE TUNGUZLAR
Uygur ve Töles Boyları
ESKİ MOĞOLLAR
Kıtanlar
GOBİ ÇÖLÜ
KANSU
ÇİN SEDDİ
PEKİN
GÖKTÜRK İMPARATORLUĞU
SINIRLAR
YOLLAR
ÇİN SEDDİ

Bumin kendisini **İl-Kağan** (ülkenin kağanı) ilân etti. Böylece hakanlığını, yani Göktürk devletini kurmuş oluyordu. Hun İmparatorluğu'nun başkenti **Ötüken** tekrar başkent oldu.

● "Türk" adını taşıyan ilk Türk devleti.

Göktürk Hakanlığı "Türk" sözünü ilk defa resmî devlet adı olarak kabul etmiş, boy ya da başbuğlarının adı ile anılan bütün Türklere, bütün bir millete ad verme şerefini kazanmıştır. Bugün Göktürk şeklinde yazdığımız ismin aslı **"Kök Türk"**tür. **'Kök'** kelimesi hem **'gök'**, hem **Tanrı (Gök Tanrı),** hem de **renk (gök mavisi)** olarak kullanılmıştır. **"Türk"** kelimesinin asıl anlamı ise **"kuvvetli"** demektir.

Bumin Kağan, kağanlığını ilân ettikten sonra, kardeşi **İstemi'**ye, yabgu ünvanı ile ülkenin batı kanadının idaresini verdi. **Batı Yabgusu Doğu Yabgusuna (kağanlığa) tâbi idi.** Yani asıl merkez Doğu Kağanlığı idi.

Bumin Kağan devleti kurduğu yıl içinde (552'de) ölünce yerine oğlu **Kolo** geçti. Fakat o da çok yaşamadı ve bu defa iktidara öteki oğlu **Mukan Kağan** geldi (553).

Mukan'ın emrindeki kuvvetler hakanlığın doğu kanadını, amcası İstemi'nin emrindeki kuvvetler batı kanadını koruyor ve bu yönlerde ilerliyorlardı.

Mukan Kağan, heybetli, zeki, sert, gözleri çok parlak ve etkileyici bir insandı. Çin'e doğru fetihlerini devam ettirdi.

İstemi Kağan da çok güçlü bir Yabgu idi. Altaylar'ın batısını, Isık-Göl ve Tanrı dağlarına kadar olan bölgeyi kısa zamanda ele geçirdi. Ak-Hun devletini de sıkıştırarak bir kısım topraklarını aldı ve İç Asya kervan yoluna hâkim oldu. Daha sonra Bizans'la da anlaşan İstemi Kağan, onu Sasanî (İran) devleti ile savaşa soktu. Çünkü Sasanî devleti **İpek Yolu'**nun Türklerin kontrolünde olmasını istemiyor, bu da Bizans'la Türkler arasındaki ticareti tehlikeye sokuyordu.

571 yılında Sasanî-Bizans savaşı devam ederken İstemi Kağan, **Harezm, Taşkent** başta olmak üzere 10 kadar bölgeyi ele geçirdi ve orduları Azerbaycan'a girdi.

İstemi Kağan bütün siyasî ve askerî faaliyetini Doğu Kağanı olan **Mukan Kağan** adına yapıyordu. Fakat Mukan Kağan 572 yılında öldü. Onun ölümü büyük üzüntü yarattı. Ötüken'de düzenlenen büyük yoğ (cenaze) törenine komşu devletler ve Bizans özel heyetler, temsilciler gönderdi. Hatırası uzun zaman unutulmadı.

Mukan Kağan öldüğü zaman Göktürk İmparatorluğu'nun yüzölçümü **10,5 milyon** kilometre kareyi bulmuştu. Daha aşağıda, Orhun anıtlarında kitabelerini okuyacağımız Bilge Kağan bu cesur ve bilge atasından, **"...Dört tarafa ordular göndererek kavimleri hep itaat altına almış, başlılara baş eğdirmiş, dizlilere diz çöktürmüş, bilge, cesur, alp kağan imiş..."** diye övgüyle söz edecektir.

● Bölünme ve budizm devleti zayıflatıyor.

Mukan'ın ölümünden sonra yerine kardeşi **Tapo** geçti. Onu tebrik etmek için Çin'deki **'Çu'** ve **'Çi'** imparatorları özel heyet ve değerli hediyeler gönderdiler.

Çu heyeti 100 bin top ipek getirmişti. Yeni Türk hakanı Tapo onlara **"oğullarım"** diye iltifat etti. Bu hitap, o imparatorları himayesine aldığını gösteriyordu.

Tapo Kağan, toprakları çok geniş olduğu için kendi idaresinde olan doğu kanadını ikiye böldü. Doğu bölgesine yeğeni **İşbara'**yı, batı bölgesine de küçük kardeşi **Jotan'**ı 'kağan' ünvanları ile tayin etti. Bu, **hata** idi. Fakat daha büyük hatası Budistleri himaye etmesi ve bir Budist tapınağı ile bir Buda heykeli yaptırması oldu.

Çin'de **Çu** ve **Çi** hanedanlarının hüküm sürdüğü iki devlet vardı. Bu iki devlet arasında savaş olmuş, **Çu** hanedanı galip gelmiş ve **Çi'**leri ortadan kaldırmıştı. Tapo Kağan, kaçıp kendisine sığınan **Çi** prensini **"Çin Kağanı"** ilân edince **Çu'**larla arası açıldı. Fakat Çinliler onun saldırısını, güzel bir Çin prensesi ile evlenmesini teklif ederek önlediler. Bu, çok değerli çeyiz verileceği anlamına da geliyordu. Karşılık olarak, kaçıp Türklere sığınan **Çi** prensinin iade edilmesini istiyorlardı.

Tapo, bir av sırasında Çi prensinin Çinliler tarafından kaçırılmasına göz yumdu. Bu tö-

relere aykırı olduğu için beğler arasında hoş karşılanmadı ve böylece kağanın itibar ve otoritesi sarsıldı. Halk olaya çok üzülmüştü. Zaten bir yıl önce Batı Kağanı İstemi de ölmüş ve büyük üzüntüye sebep olmuştu. Orhun kitabelerinde İstemi Kağan'dan da övgü ile söz ediliyor.

● Taht kavgası başlıyor

Batı Kağanı **İstemi'**nin yerine oğlu **Tardu** geçti. Fakat o, Doğu Hakanlığını istiyordu. Bunun kendisine verilmemiş olmasından dolayı küskün idi. Onun, **Mukan'**ın oğlu olduğu halde Büyük Hakanlığa getirilmeyişinin sebebi annesinin Türk asıllı olmayışı idi ve bu yüzden babası Mukan bile onu aday göstermemişti.

Çinliler bu durumu, onu Tapo'ya karşı kışkırtmak, ayaklandırmak için fırsat bildiler. O sırada Tapo Kağan öldü. Fakat kurultay Büyük Hakanlığa onu yine getirmedi ve tahtı **İşbara'**ya verdi.

Böylece taht kavgası başlamış oluyordu. **Mukan'**ın oğlu ile **İstemi'**nin oğlu birleşerek **İşbara'**ya baş kaldırdılar. İşbara, onları kışkırtan Çin'e savaş açtı. Çinliler de **Tardu'**ya altın kurt başlı bir sancak gönderdiler. Bunun anlamı, **"Biz Göktürk Hakanı olarak seni tanıyoruz"** demekti.

Bunun üzerine, Tardu, Doğu Hakanlığına tâbi olmadığını ilân etti. Böylece Büyük Göktürk İmparatorluğu ikiye bölünmüş, Çin gizli emelini gerçekleştirmiş oluyordu.

● Çin prensesleri kaleyi içten fethediyor.

İşbara güç durumda kalmıştı. İhanete uğradığını düşünüyor, şüphelendiği büyük beylerini cezalandırıyordu. Ceza gören beyler de Çin'den yardım istemeye başladılar. Çinliler bu fırsatı değerlendirdiler ve İşbara'yı tâbi olmaya zorladılar. Beylerini küstüren, ordusu dağılan İşbara, Çin'e tâbi olmayı kabul etmek zorunda kaldı.

Çinliler bütün fırsatları değerlendirerek Doğu Kağanlığını hâkimiyetleri altına aldılar ve halk üzerinde şiddetli bir baskı kurdular. Türkleri Çinliler gibi giyinmeye, Çince konuşmaya ve bunu İşbara'nın emriyle gerçekleştirmeye çalıştılar. Çaresiz kalan İşbara, Çin hakanına şöyle bir mektup yazdı: **"Size bağlı kalmayı, haraç vermeyi, değerli hediyeler göndermeyi kabul ediyorum. Fakat halkımın dilini değiştirmeyi, uzun saçlarını kestirmeyi, Çinliler gibi giyinmelerini, sizin âdetlerinizi ve kanunlarınızı kabul etmeme imkân yoktur. Bu konularda bütün milletim hassasiyetle çarpan tek bir kalptir!"**

Daha dün denecek kadar yakın bir zamanda Türk himayesine sığınan Çinlilerin bu baskıları, Türk kağanına bu şekilde davranmaları, Türklerin hakanlarına olan güvenini iyice sarsmış, her yanda ayaklanmalar başlamıştı.

Bu ayaklanmalar sırasında İşbara öldü ve yerine kardeşi **Yehu** geçti. Fakat o da, ondan sonra hakan olan **Tülan** ve **Kimin** kağanlar da durumu düzeltemediler. 609 yılında Doğu Kağanı olan **Şipi,** Türklerin kırılan gururunu biraz kurtarabildi. Batı'da Tibet'e ve Doğu'da Amur'a kadar olan bölgelerde itaati sağladı.

Bu defa Çinliler, **Şipi'**nin küçük kardeşi **Çiki Şad'**a kancayı taktılar. Ona hakanlık ve çok güzel bir Çin prensesi teklif ettiler. Fakat genç Türk prensi, kendisine yollanan güzel prensesi değerli çeyizi ile birlikte geri gönderdi ve hakanlık teklifini reddetti.

Çinliler entrikalardan bir an bile vazgeçmiyor ve bunu en çok Türk sarayında gelin olan bir **Çinli prenses aracılığı ile yapıyorlardı.**

Şipi'den sonra Göktürk hakanı olan **Çuluk,** 621 yılında, evli bulunduğu bir **Çinli prenses tarafından zehirlenerek öldürüldü.** Bundan sonra ayaklanmaları durdurmak mümkün olmadı ve **Çuluk'**un yerine kağan olan kardeşi **Kieli'**yi (Kara Kieli) Çinliler pusuya düşürerek Çin başkentine götürdüler ve Doğu Göktürk Hakanlığı böylece yıkılmış oldu.

Batı Göktürk Hakanlığı

Doğu Hakanlığını kurtarmak isterken Batı Hakanlığı da yıkılıyor.

Batı Göktürk Hakanlığı'nın Doğu Hakanlığından, yani Ulu Hakanlıktan ayrıldığını, önceki bölümde söylemiştik.

Doğu Hakanlığında kargaşalık hüküm sürerken Batı Kağanlığının başında Tardu Kağan vardı. Tardu Kağan batıda Sasanîlerle uğraşmakta ve batı sınırlarını güçlendirmeye çalışmakta idi. Bu işlerini bitirdikten sonra Doğu Kağanlığını canlandırmak, **Ulu Hakan** olmak ve Çin'i cezalandırmak için harekete geçti. Kuzey Çin'de başarılar kazandı. Başta **Ötüken** olmak üzere yitirilmiş bazı Türk topraklarını kurtardı. Kudreti gittikçe artıyordu. Doğuda bu seferlerini devam ettirirken Batı ile ilişkilerini kesmedi. Bizans imparatoruna 598 yılında yazdığı mektupta hitap kısmı şöyle başlıyordu: **"Dünyanın yedi ırkının büyük başbuğu ve yedi iklimin hükümdarı Türk Hakandan Roma imparatoruna..."**. (Yaklaşık 10 asır sonra başka bir Türk hakanının, Kanunî'nin, başka bir Batı hükümdarına yazdığı mektubun hitap kısmı aynı üslûpta olacaktı.)

Tardu Kağan Göktürk birliğini gerçekleştirmek için gayret etti, çok sert davrandı. Fakat ayaklanmaları bastıramadı. 603 yılında yaptığı bir savaş sırasında öldü. Ondan sonra hakan olanlar da durumu düzeltemediler ve birliği sağlayamadılar. Her tarafta başgösteren ayaklanmalar devleti iyice sarstı, güçsüz bıraktı. Çinliler, yine 630 yılında, Batı Göktürk Kağanlığını da yıkmış, kendilerine bağlamış oldular.

630 yılı hem Doğu hem Batı Hakanlığının sonu oldu. Göktürkler tam 50 yıl, çok ağır baskılar altında Çin hâkimiyeti altında yaşadılar.

Bu yıkılışın sebepleri ve sonuçları, daha aşağıda göreceğimiz **Bilge Kağan**'ın kitabesinde ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Esaret yılları ve Kür-Şad İhtilâli

Doğu Türk Hakanlığını yıkan ve kağan soyundan olanları başkentlerine götürüp bunlara kontrol altında tutabilecekleri görevler veren Çinliler, Türklerden tamamen kurtulmak için Türk halkını yok etmeyi, Çinlileştirmeyi düşündüler. Onun için Türklerin büyük bir bölümünü Çin Seddi boyuna yerleştirdiler. Fakat bu baskı Türklerin direncini arttırmaktan başka bir işe yaramadı. Dillerine, örf ve âdetlerine sımsıkı sarıldılar, öc almak için bilendiler. 50 yıl süren esaret hayatında fırsat buldukça baş kaldırdılar.

Bu baş kaldırmalardan biri Türk tarihinin altın sayfalarını oluşturur ve **"Kür-Şad İhtilâli"** olarak anılır.

Türk Prensi **Kür-Şad,** eski Türk kağanlarından **Çuluk'**un küçük oğlu idi. Çin imparatorunun saray muhafız kıtasında görevli bulunuyordu. O sırada Çin imparatoru, Tang sülâlesinden **Tay-Çung** idi.

Kür-Şad, 39 arkadaşı ile, Türk devletini diriltmek, esaretten kurtarmak için gizli bir ihtilâl komitesi kurmuştu. Son derece vatansever, cesur, güçlü ve keskin nişancı olan 40 kişi, bir darbe planı hazırladılar: İmparator Tay-Çung, bazen hükümdar kıyafetiyle bahçede, bazen de geceleri kıyafet değiştirerek şehirde tek başına dolaşmaya çıkardı. Onu yakalayıp Türk illerine kaçıracak, Çin sarayında esir bulunan Türk soyluları ve Çin işgalindeki Türk toprakları ile takas edeceklerdi. Sonra da bütün Türkleri ayaklandıracaklardı. 40 Türk genci için Çin imparatorunu kaçırmak zor değildi.

Gizli komite o gece imparatorun saraydan çıkacağını haber almış, birbirlerine harekete geçeceklerini bildirmişlerdi.

Kür-Şad'ın arkadaşları, görevlerini bırakarak kararlaştırılan yere geldiler. Fakat, o gece ansızın büyük bir fırtına patlak verdi ve imparator sarayından çıkmadı. Planı ertelemek tehlikeliydi. Çünkü görevden ayrıldıkları anlaşılacak, ihtilâl hazırlığı duyulacaktı. Bu, bütün esir Türklerin kılıçtan geçirilmesine sebep olabilirdi. Onun için, 40 Türk yiğidi, imparatorun çıkmasını beklemeden sarayı bastılar. Yüzlerce saray muhafızını öldürdüler. Ancak, kaçıp kurtulanların haber vermesi üzerine Çin ordusu saraya doldu. Bu durumda imparatoru kaçıramazlardı. **Kür-Şad,** sarayı terketmek, planın ikinci kısmını uygulamak, yani "saray ahırına hücum" emrini verdi.

40 yiğit ahırdaki muhafızları ve seyisleri de öldürerek atlara binip şehir dışına sürdüler. Fakat bütün bir ordu peşlerindeydi. Şehir yakınındaki **Vey Irmağı**'na gelince mecburen durdular. Derhal cephe alıp savaş durumuna geçtiler. Burada da yüzlerce Çin askerini öldürdüler. Ordu çok kalabalıktı. Türk yiğitleri kanlarının son damlasına kadar vuruşarak can verdiler.

İhtilâl başarılamadı ama, esir Türklerin gönlündeki hürriyet ateşi büyüdü büyüdü ve dalga dalga bütün Türk illerine dağıldı.

Bu olay 639 yılında olmuştu. İhtilâl ateşi 41 yıl sönmeyecek ve 41. yılda bağımsızlıklarını kazanacaklardı.

II. Göktürk İmparatorluğu

"Yukarıda mavi gök çökmedikçe, aşağıda kara toprak yarılmadıkça, senin ilini ve töreni kimse bozamazdı... Ama sen düşmanın armağanlarına kandın; bölücülere, fesatçılara kandın; seni kurtaran atalarına isyan ettin! Yurdu böldün ve öldün!.."

-BİLGE KAĞAN-

Birinci Göktürk İmparatorluğu yıkıldıktan sonra bazı Türk boyları (Oğuzlar, Kırgızlar, Türgişler vb.) bağımsızlıklarını koruyorlardı. Ama küçük devletçikler halinde oldukları için dağılan Göktürk İmparatorluğu'nun yerini alacak, Çinlilerin eline esir düşmüş Göktürklere sahip çıkacak güçte değillerdi.

Göktürkler 50 yıl süren Çin esaretinden kurtulmak için yılmadan çalıştılar. Yukarıda anlattığımız **Kür-Şad** ihtilâline benzer hareketlerde bulunarak destanlar yazdılar. 679 yılında **Nişufu'**nun başkanlığında ayaklanmak isteyen bir avuç Türk başarılı olamadı ve Çinliler **Nişufu'**nun başını kesip Çin başkentinde teşhir ettiler. Onun hemen ardından **Aşına** soyundan olan **Funien** harekete geçti, fakat o da kalabalık Çin ordusuna yenildi ve 53 arkadaşı ile birlikte Lo-Yang çarşısında idam edildi.

Ama, artık hürriyet meşalesi tutuşmuştu ve kahraman, akıllı liderler tükenmiş değildi. Bu liderlerden biri, yine **Aşına** soyundan olan **Kutlug** idi.

Kutlug, 680 yılında, Kuzey Çin'de, bağımsızlık için gizli bir teşkilât kurdu. Göktürk ileri gelenlerine ve halka gizli haberler ulaştırarak onları kutsal göreve çağırdı. Kısa zamanda, genç-yaşlı **5000** kişi topladı. Bunların arasında **ünlü bilge Tonyukuk** da vardı. Hem asker, hem idareci olan cesur, bilge **Tonyukuk** ile **Kutlug,** şaşırtıcı taktikler uyguladılar. Ard arda başarılı baskınlar yaptı-

lar. Bu baskınların ilk amacı, silâh, at ve büyümekte olan savaş birliğini beslemek için koyun, darı gibi yiyecek temin etmek idi. İlk baskınlarda 30 bin at, çok sayıda koyun ve deve elde ettiler. Ok ve kılıç imalatını arttırdılar. Demircilik ve silâhçılık onların ata sanatı idi.

Kutlug'un kurduğu teşkilâta koşup gelenler çoğalıyor, savaş birliği süratle büyüyordu. Çin birliklerinden uzakta, **Gobi Çölü** ile **Orhun Irmağı** arasındaki bölgede üslenip hazırlıklarını sürdürdüler ve bu bölgeyi kontrol altına aldılar. **Çogay'**ın kuzey ormanlarını yazlık merkez, **Karakurum'**u ise kışlık merkez yapmışlardı. Asıl hedefleri **kutlu başkent Ötüken** idi.

Ötüken, ılık iklimli, bereketli toprakları olan, savunması kolay, buna karşılık etrafa akınlar yapmaya da elverişli bir bölgeydi. Fakat, **Selenga Irmağı** boylarındaki **Oğuz Türkleri'**nin hedefi de **Ötüken** bölgesine tam hâkim olmak idi ve **Kutlug'**u durdurmak için **Kitanlarla, Çinlilerle** anlaşmaya yanaşacaklardı. Bunu anlayan **Kutlug** ve **Tonyukuk,** daha fazla gecikmemeye karar verdiler ve derhal harekete geçerek **"İnekler Gölü"** civarında Oğuzlarla çarpıştılar. Oğuzların lideri saf dışı edilince, bu Türkler de **Kutlug'**un etrafında toplandı ve böylece **Ötüken** tekrar Türk devletinin başkenti oldu.

Şimdi, yeniden bağımsızlığına kavuşan körpe Göktürk devletinin, Çin'in saldırılarına karşı tedbirli olması gerekiyordu. Çin'in hazırlık yapmasına fırsat bırakmamak, hâlâ Çin esiri olan Türkleri bir an önce kurtarmak lâzımdı. Baskınların başarıya ulaşmasını esir Türkler de kolaylaştıracaktı. Ayrıca, körpe Türk devletinin yiyecek, giyecek ve at gibi şeylere ihtiyacı çoktu ve bunu Çin'den temin edebilirlerdi.

Kutlug, Tonyukuk'un da tavsiyesi ile şimdi kağan ilân edilmiş ve **"İlteriş" (ili kurtaran, derleyip toparlayan)** ünvanını almıştı. Artık bu ünvanla anılacaktı...

İlteriş ve **Tonyukuk,** Kuzey Çin'e, özellikle büyük seddin hemen güneyindeki bölgelere ard arda baskınlar düzenlediler. 682'de 8 defa, 683'te 10 defa, 684'de 6 defa, 685'te 2 defa, 686'da 11 defa, 687'de 9 defa büyük akınlar yaparak Çin'e göz açtırmadılar. Her baskında bir kısım Türk kurtarılıyor, ganimet alınıyor, Çin birlikleri dağıtılıyordu. Son baskınlarda Çin birlikleri ve ünlü kumandanlar yenilerek orduları dağıtıldı.

Artık Göktürk devleti güçlenmiş, Çin tehlikesi ortadan kaldırılmış görünüyordu. **İlteriş Kağan** teşkilâtlanmaya önem verdi. Kardeşi **Kapgan'**ı **'şad',** öteki kardeşi **Tosifu'**yu **'yabgu'** tayin etti. **Kutlug İlteriş Kağan'**ın baştan beri en büyük yardımcısı olan **Tonyukuk** ise **'aygucu'** yani başdanışman, başvezir oldu. Ordunun ve diplomasi işinin düzenlenmesini o üstleniyordu.

İlteriş Kağan, ili ve halkı töreye, huzura kavuşturmuş, altın kurt başlı tuğunun altında milleti birleştirmişti. **"İlteriş"** ünvanını tam olarak haketmişti. 692 yılında eceliyle ve huzur içinde öldü.

● Tonyukuk gibi bilicisi olan kağanlar yenilmez

İlteriş Kağan öldüğü zaman büyük oğlu **Bilge** 8, küçük oğlu **Kül Tegin** (Gültekin) 7 yaşında idiler. Onun için kağanlık, **İlteriş'**in 27 yaşındaki kardeşi **Kapgan Kağan'**a verildi.

Kapgan Kağan ağabeyi **İlteriş Kağan'**ın siyasetini aynen yürüttü. **Aygucu** (başdanışmanı) yine **Tonyukuk** idi. **Tonyukuk'**un şaşmayan ilk hedefi, Çin'de dağınık halde yaşayan Türkleri anavatan Ötüken'e çekmek, Türk ülkesinde askerî ve ekonomik gücü arttırmak, **bütün Asya Türklerini birleştirmek idi.** Buna engel olmak isteyecek Çin'e bu fırsat verilmeyecekti. Bütün Türkler birleştiği zaman onları ne Çin ne de başka bir devlet yenebilirdi.

Türk birliğinin gerçekleşmesini önlemeye çalışan Çin'den sonra en büyük güç, **Kitanlar** idi. **Kapgan Kağan** Kitanlarla Çin'in arasını açtı. Kitanların Çin'i yenmeleri halinde güçlerinin çok artacağını düşündüğü için 696 yılında hücuma geçerek onları çok ağır bir yenilgiye uğrattı. O sırada Çin tahtında imparatoriçe **Vu** bulunuyordu. **Kapgan Kağan,** Çin düşmanı Kitanları yenerek onları korumuş olduğunu söyledi ve imparatoriçeden bunun karşılığı olarak şu dileklerinin yerine getirilmesini istedi:

•Çin topraklarında oturan bütün Türkler bekletilmeden anavatan Ötüken'e gönderilecektir,

Altaylarda bulunan bu kaya resimleri 6-7'nci yüzyıllarda yapılmıştır. Zırhlı Göktürk süvarilerini canlandırıyor.

•Çin, 3000 adet tarım âleti, 1250 ton tohumluk darı, 10 bin librelik demir verecektir.

Çin imparatoriçesi bu istekleri kabul etmek zorunda kaldı. Türkler anavatana gönderildi ve öteki şartlar da yerine getirildi. Çin, böylece savaşı önlemiş oluyordu.

● Kapgan Kağan Çin tahtına dilediğini getiriyor.

Bütün Asya Türklerinin birleşmesi hâlâ gerçekleşmemişti. Özbeöz Türk olan bazı boylar, meselâ Kırgızlar, Türgişler vb. tâbi olmak istemiyorlardı. Bunun için Çin ile anlaşmaya bile yanaşıyorlardı. Kapgan Kağan ve Tonyukuk ise **"birlik"** emelinden vazgeçmediler ve baskınlarla, açık savaşlarla, sonunda âsi başbuğları safdışı bırakarak bütün Türkleri aynı tuğ altında topladılar.

Kapgan Kağan, çok nüfuslu, çok topraklı Çin'in her zaman bir tehlike olduğunu biliyordu. Onun için Çin sarayını içten denetlemek istedi. Bu maksatla kızını **Tang** sülâlesinden bir prensle evlendirmek istediğini bildirdi. Onun kızı ile evlenecek prensin Çin hakanı ilân edileceği belliydi. Ama, cariyelikten gelme **imparatoriçe Vu, Kapgan Kağan'**ın kızını kendi oğluna almak istedi. Buna çok kızan **Kapgan Kağan,** imparatoriçeyi tahttan indirdiğini, yanında bulunan Çin elçilik heyetinden bir generali Çin hakanı yaptığını ilân etti. Bir yandan da ordularını toplayıp Çin'e saldırdı. Bütün Çin kuvvetlerini darmadağın ederek büyük bir zafer kazandı.

Şimdi Göktürk İmparatorluğu Büyük Okyanus'a (Peçili Körfezi'ne) ulaşmış, Çin'i iyice zayıflatmıştı. Artık batıya yönelebilirdi.

Bu sırada **İlteriş Kağan'**ın çocukları **Bilge** ve **Kül Tegin** büyümüş, orduda yüksek rütbelerle görev almış, tecrübelerini arttırmışlardı. Batı seferlerini yöneten **Tonyukuk'**un en büyük yardımcıları onlardı. Tonyukuk ve bu iki kardeş Türk boylarını kısa zamanda itaat altına almış, kendi tuğları altında toplamışlardı. Beride, Kapgan Kağan da aynı amaçla seferler düzenledi. Devlet içinde büyük kütleyi oluşturan Oğuzlar, hanedan kurmak istedikleri için isyan etmekten geri kalmıyorlardı. **Kapgan Kağan'**ın son yaptığı seferde onlar da itaat altına alındı.

Fakat, Kapgan Kağan bu savaştan dönerken, 716 yılında, Çinlilerin kışkırttığı **Bayırku'**ların pususuna düşürüldü ve öldürüldü.

Bundan sonra Kapgan Kağan'ın oğlu **İnal Bögü** onun yerini aldı. Fakat İnal Bögü, babası ve amcası gibi değildi. Hakanlıkta başgösteren huzursuzluğu ve hoşnutsuzluğu gideremedi.

Göktürk İmparatorluğu'nun en parlak yıldızları:

BİLGE KAĞAN- KÜL TEGİN- TONYUKUK

Kapgan Kağan'ın son yıllarında olduğu gibi İnal Bögü zamanında da **Bilge** ve kardeşi **Kül Tegin,** devletin en ağır işlerini yüklenmiş, bastırılması en güç olan **Oğuz Türkleri'**nin isyanını defalarca sefer açarak onlar bastırmış, Çin'in kuvvetli ordusunu yenmede de onların rolü büyük olmuştu. Kapgan Kağan, savaş halinde bulunduğu Soğdları destekleyen Çin'e savaş açtığı zaman bu sefere Bilge ve Kül Tegin de katılmışlardı. **50 bin kişilik Çin ordusu mağlup edilmiş, bu ordunun generali Ong, o zaman henüz 16 yaşında olan Kül Tegin tarafından elinde silâhı ile yakalanarak Kapgan Kağan'a teslim edilmişti. Sayısız başarıları ve güzel davranışları ile iki kardeş halkın gözdesi idiler.**

İnal Bögü'nün gerekli disiplin ve huzuru sağlayamaması, devletin gittikçe zayıflar olması karşısında, halk ve beyler meclisi onun **"Tanrıkut"** vasfını yitirdiğine, yani Tanrı tarafından hakanlık vasfının geri alındığına inanmaya başladılar ve hakanlıktan çekilmesini istediler. Fakat İnal Bögü direndi. Bunun

Bilge Kağan'ın kardeşi, Göktürklerin ünlü ordu kumandam, büyük kahraman Kül Tegin heykelinin başı (732).

üzerine iki kardeş, **Bilge** ve **Kül Tegin,** bir darbe planı hazırladılar. Bu planı **Kül Tegin** başarı ile uygulayarak İnal Bögü ve taraftarlarını safdışı bıraktı.

Bilge, kardeşi **Kül Tegin**'in ısrarı ile Kağan oldu. Böylece yönetimi ele alan iki kardeş, bir süredir Yüksek Mahkeme üyesi olarak görev yapan tecrübeli **Bilge Tonyukuk**'u tekrar **Aygucu** (başvezir) yaptılar.

İki kardeş ve Aygucu Tonyukuk, bilgi, tecrübe ve cesaretle, tam bir uyum içinde çalıştılar. Devleti süratle ve her bakımdan kalkındırdılar. İki kardeş ve Tonyukuk'un birliği, milletin ve ülkenin dirliği olmuştu. Türk tarihinde hakan oğulları arasında ne zaman birlik olmuşsa, devlet, gücüne erişilmez bir imparatorluk haline gelmiştir.

Bilge, Kül Tegin ve **Tonyukuk,** bütün fırsatları değerlendirerek, en akıllı taktikleri uygulayarak, gereğinde akrabalık bağlarından yararlanarak ya da zor kullanarak, bütün Türk boylarını birleştirdiler. Güçlü büyük devletlere, bu arada en büyük ve tehlikeli düşman olan Çinlilere baş eğdirdiler. Devleti ekonomik ve askerî güç bakımından en yüksek derecesine ulaştırdılar. Aşağıda bengütaşlarda (Orhun anıtlarında) göreceğimiz gibi, kültür bakımından da çok ilerlediler. İmparatorluğun sınırları doğuda Sarı Deniz'e, batıda Hazar Denizi'ne ve Kırım'ın batısına, kuzeyde 46. kuzey enlemine ve güneyde Keşmir'e kadar uzanıyordu.

Çin sarayında korku

Çin kayıtlarından öğrendiğimize göre, 725 yılında, Çin sarayında, imparator Hüantsung'un başkanlığında yapılan bir toplantıda, Göktürkler için şöyle konuşuluyordu: **"Bu Göktürklerin ne zaman ne yapacakları bilinmez... Bilge Kağan iyi bir hükümdardır. O, Türkleri Türkler de, onu çok seviyor. Kardeşi Kül Tegin, harp sanatının büyük ustasıdır ve ona karşı koyacak bir kuvvet çok güç bulunur. Ayguculari Tonyukuk ise çok bilgedir, sözü çok geçer, niyetleri, kurnazlığı da çoktur... İşte şimdi bu üçü, tam bir fikir birliği, anlayış birliği içinde bir arada bulunuyorlar..."**

Adları ve yaptıkları bengütaşlara yazılarak gelecek nesillere tanıtılan üç Türk büyüğü hayatta iken, dirlik düzenlik hiç bozulmadı.

Ulu Aygucu Tonyukuk, Göktürklerin bağımsızlık savaşından başlayarak ölünceye kadar tam 46 yıl Türk milletine hizmet etti. En büyük emeli Büyük Türk Birliğinin kurulmasıydı ve bunu başardı. Onun için günümüzün Batılı tarihçileri ona **"Türklerin Bismarck'ı"** diyorlar. Göktürk Hakanlığının ordusunu, adliyesini düzenleyen Tonyukuk'un ölüm yılı tam olarak bilinmiyor. Fakat 725'ten sonra ve 731'den önce bir tarihte öldüğü anlaşılıyor. Onun anısına Orhun'un doğusunda dikilen bengütaştaki kitabe, Türk edebiyatının en eski uzun metinlerinden biridir. Bu kitabe hem bir tarih kaynağı, hem de en eski Türkçe'nin sade bir örneğidir.

Kül Tegin uçmağa vardı...

Tonyukuk'tan kısa bir süre sonra, 731 yılında Kül Tegin de öldü. Öldüğü zaman 47 yaşında idi. Ağabeyi Bilge Kağan tarafından onun adına dikilen bengütaşta, milletin gönlünde taht kuran bu teginin kahramanlıkları bir bir ve ağabeyi Bilge Kağan'ın ağzından anlatılır. Onun ölümü başta **Bilge Kağan** olmak üzere bütün milleti mateme boğdu. Bilge Kağan şöyle diyor: **"...Kişi oğlu ölmek için yaratılmıştır ama, onun ölümü bizi o kadar üzdü, o kadar ağlattı ki, gözden yaş, gönülden feryat gelerek yanıp yıkıldık... Görür gözüm görmez oldu, bilir bilgim bilmez oldu. Ağlamaktan milletimin gözü kapanacak diye korktum..."**

Kül Tegin için **Bilge Kağan'**ın sözlerini, onun ağzından bengütaşa yazan atabeyi prens **Yollığ Tekin'**dir. Bu kitabe, Türk hitabet sanatının eşsiz örneklerinden biridir. 1 Kasım 731 tarihinde yapılan büyük cenaze törenine, Çin'den İran'a kadar birçok devlet, temsilci heyet gönderdi.

Bilge Kağan da uçuyor

Bilge Kağan, 25 Kasım 734 günü, vaktiyle iş başından uzaklaştırdığı nazırlardan biri olan Buyruk Çor tarafından zehirlenerek öl-

dürüldü. Öldüğü sırada 50 yaşında idi. 19 yıl şad, 19 yıl kağan olarak Türk milletine hizmet etmişti. Bu ölüm bütün Türk milletini matememe boğdu ve çok sarstı. Onun için dikilen anıttaki yazıları da Yollıg Tekin yazdı. Büyük anıt-kabirin yapılması ve hitabelerin yazılması aylar sürdüğü için resmî cenaze töreni (yoğ töreni) 22 Haziran 735 günü yapıldı. Pek çok ülke temsilciler gönderdi.

● Güneş batıyor... yine doğacak.

Bilge Kağan'ın ölümünden sonra yerine sırası ile **Türk Bilge Kağan** ve **Tengri Han** geçtiler. Fakat bunlar çok gençti ve devlet idaresi, ünlü Tonyukuk'un kızı olan annelerinin elindeydi.

Bu durum Türk boylarının başbuğları arasında hakanlık için rekabetin ve mücadelenin doğmasına sebep oldu. Bütün düşmanların beklediği de bu idi. **Basmıllar, Karluklar** ve **Uygurlar** birleşerek, **Aşına** ailesinden gelen **Basmıl** başbuğunu hakan ilân ettiler. Fakat bir süre sonra o da safdışı bırakıldı ve yerine Uygur Başbuğu **Kutlug Bilge Kül** getirildi.

Böylece hanedan değişmiş oluyordu. Artık Göktürk Devleti'nin yerini Uygur Devleti alacaktı. Göktürk'ün ünlü aileleri ve Tonyukuk soyundan gelen bazı yöneticiler Uygurlar çağında da görev aldılar. Fakat imparatorluk bölünm[illegible], bazı Türk boyları, hakanlık mücadelesi s[illegible]sında ve sonunda merkezden ayrılarak [illegible]ğımsızlıklarını ilân etmişlerdi (745).

Orhun Anıtları

Yüzyılların ötesinde[illegible] Türk tarihine ışık tutan, ataların sesini duyuran, vasiyetlerini ulaştıran "Bengütaş[illegible]lar...

Türk kelimesinin milletimiz[illegible]n adı olarak geçtiği ilk Türkçe metinler

Orhun Abideleri, Göktürk İmparatorluğu'nun ünlü hükümdarı **Bilge Kağan** devrinden kalma **bengütaşlar** (Türk ulularının sözlerini ebedîleştiren dikili taşlar)dır. Bengütaşlar, hem maddî hem manevî bakımdan Türk tarihinin en değerli anıtlarıdır. Bu anıtlardaki yazılar **"Türk"** kelimesinin, Türk milletinin adının geçtiği ilk Türkçe metindir. **Türk edebiyatının ilk şaheseri,** Türk yazı dilinin ilk fakat çok işlek bir örneğidir. Şüphesiz daha önceki devirlerden kalma Türkçe metinler ve hitabeler de vardır. Fakat Orhun Anıtları ve bu anıtlardaki yazılar her bakımdan bir şaheserdir.

Orhun Anıtları büyük Türk tarihinin bir dönemini en gerçek, en yalın ve en uyarıcı şekilde anlatan belgelerdir. Bu anıtlar, yalnız Göktürkler dönemini anlatmakla kalmıyor, genel olarak **Türk milletinin karakterini,** askerî dehâsını, töresini, yüksek kültür ve medeniyetini ve millet severliğini de yansıtıyor. Bu anıtlar, Türk kağanlarının Türk milletine hesap vermesi, aynı zamanda doğru yolu göstermesidir. **"Türk milletinin, Türk devletinin adı, sanı yok olmasın"** diye, yapılanları ve kendilerinden sonra yapılması gerekenleri anlatmasıdır.

Göktürk bengütaşları 13 tanedir. Bunların en önemlileri Aygucu (başvezir) Tonyukuk,

Kül Tegin ve Bilge Kağan için dikilmiş olanlarıdır. Diğer 10 tanesi de önemlidir. Fakat onlar yalnız ölen Türk büyüğünün kimliğini ve duygusunu, kısa olarak vasıflarını, öğütlerini veya yaptıklarını anlatır.

Orhun Koço Saydam'da, 732 yılında Kül-Tegin için dikilen bengütaşın bu günkü durumu.

● Bengütaşların yeri

Tonyukuk, Kül Tegin ve **Bilge Kağan** bengütaşları, bugünkü Moğolistan'da Baykal Gölü'nün güneyinde, Orhun Nehri vadisinde, Koço Saydam Gölü yakınlarındadır. 48. enlem ve 107. boylam arasında bulunuyorlar.

Bengütaşların olduğu yerde, bu taşlardan başka son derece değerli, çok sayıda heykel, balbal, şehir harabeleri, taş yollar, su kanalları, koç ve kaplumbağa heykelleri, sunak taşları da bulunmuştur. **Burası, kutsal bir Türk başkentidir.**

Heykeller arasında **Kül Tegin'e** ait bir büst oldukça sağlam vaziyettedir. Kül Tegin'in bu heykeli Türk tipini canlandıran güzel bir örnektir.

Kül Tegin anıtı kaplumbağa şeklinde oyulmuş bir kaideye oturtulmuştur. 1889'da bulunduğu zaman, bu kaidenin yanında devrilmiş bir vaziyette duruyordu. Yüksekliği 3,75 metre, doğu ve batı cephelerinin genişliği 132, yukarı kısmı ise 122 santimdir. Kuzey ve güney cepheleri aşağıda 46, yukarıda 44 santim genişliğindedir. Bu anıttaki satırların uzunluğu 235 santimi buluyor. Cetvelden çıkmış gibi düzgün ve güzel harflerle yukarıdan aşağı doğru yazılmış.

Anıtın çevresinde bulunan birçok heykel, ne yazık ki, bilinmeyen kişiler tarafından, bilinmeyen zamanlarda parçalanmış. Eşine ait olduğu anlaşılan bir heykelin yalnız gövdesi kalmış.

Bilge Kağan'ın bengütaşı da Kül Tegin'inki gibidir ve onun 1 km. uzağındadır. Fakat hem yazılar, hem de yanındaki heykeller daha çok tahrip edilmiş.

Bilge Tonyukuk için iki taş dikilmiş. Birinci taşta 35, ikinci taşta 27 satır yazı var.

• Tonyukuk bengütaşı

Bilge Tonyukuk, kendisi için dikilen taşlarda özlü, açık bir şekilde yaşadığı olayları, aygucu, kağanın bilicisi olarak, bağımsızlık savaşının kazanılmasına nasıl yardım ettiğini anlatıyor. **"Türk milleti arasında silâhlı düşman koşturmadım... Düşman çok diye korkmadım, kendimiz azız diye küçük görmedim. Tanrı güç verdiği için savaştık, kazandık... Benim gibi bilicisi olan kağanların sıkıntısı olmaz."** diyor.

Göktürklerin ordu kumandam büyük kahraman Kül-Tegin adına dikilen balballardan biri (Savaşta öldürülen düşmanı simgeleyen heykellere balbal denirdi).

Kül Tegin ve Bilge Kağan'ın anıtlarında söylenenler bazen cümle cümle birbirinin aynıdır. Çünkü Kül Tegin anıtına yazılanlar Bilge Kağan'ın sözleridir. Kendi bengütaşına Kül Tegin'in ölümünden sonra meydana gelen bazı olaylar ilâve edilmiştir. Her iki anıtta aynı cümlelerin bulunması, Bilge Kağan'ın unutulmaması gereken olayları ve kendisinden sonra tutulması gereken yolu ısrarla belirtmek istemesindendir. Her iki anıttaki metinlerin tamamı, bugünkü yazımızla normal bir kitabın yaklaşık 35 sayfasını doldurur.

Biz burada Bilge Kağan'ın gerek kardeşi için diktirdiği anıttaki, gerek kendisi için dikilen anıttaki sözlerini birleştirerek, daha çok vasiyetname niteliğinde ve tarihi aydınlatıcı cümlelerinin, anlam ve özünü değiştirmeden, serbest bir tercümesini yaptık.

Bilge Kağan ne diyor?

"Ben, hali vakti yerinde bir millete kağan olmadım... Türk milletinin, Türk devletinin adı, sanı yok olmasın diye, gece uyumadım, gündüz oturmadım, ölesiye, bitesiye çalıştım. Az milleti çok, aç milleti tok kıldım... Yoksul milleti zengin, tutsak milleti efendi kıldım..."

*Ben, Tanrı gibi gökte olmuş **Türk Bilge Kağan,** bu çağda, tahtıma oturdum. Sözlerimi sonuna kadar dinle, iyi işit! Bütün küçük kardeşlerim, yeğenlerim, oğullarım! Bütün soyum, milletim!*

Sağdaki Şadapıt Beğler, soldaki Tarkanlar, buyruk beğleri! Otuz Tatar, Dokuz Oğuz Beğleri! Millet! Sözlerimi iyice işitin, sağlamca dinleyin!

Doğuda gündoğusuna, batıda günbatısına, kuzeyde gece ortasına kadar olan yerler içinde yaşayan milletler hep bana bağlıdır. Bunca milleti, bunca ülkeyi düzene soktum. Oralarda artık kötülük yoktur, kargaşalık yoktur. Türk kağanı Ötüken ormanında otururşa ilde sıkıntı, bunalım olmayacaktır.

Doğuda Şantung Ovası'na kadar ordu sevkettim, denize ulaşmamıza az kaldı. Güneyde Tokuz Ersin'e kadar ordu sevkettim, Tibet'e erişmemize az kaldı. Batıda İnci Irmağı'nı aşarak Demirkapı'ya kadar gittim. Kuzeyde Yir Bayırku'ların toprağına ordu sevkettim. ***Bunca yerlere Türk adını, Türk şanını ulaştırdım!***

Ötüken ormanında yabancılar yok. İl tutulacak yer Ötüken ormanıdır.
Bu yerde oturup Çin milleti ile aramı düzelttim.
Altın, gümüş, pirinç, ipek... bunca şeyleri ölçüsüz veren Çin milletinin sözü tatlı,

kumaşı yumuşak, yani armağanı çekicidir. Çinliler bu tatlı dil ve çekici armağanlarla uzaktaki milletleri kandırarak kendilerine çekerler. Yakına çekip kondurduktan sonra da fitne bilgisini yayarlar. Uzaktaki kavimler Çinlilerin ne fesatçı olduklarını ancak o zaman anlar.

Ey Türk Milleti! Tatlı sözlere ve yumuşak armağanlara kandın ve birçokların öldü. Yine yanılırsan ve Güneydeki Çogay ormanına, Tögültün Ovası'na gidip yerleşirsen, ey Türk Milleti, öleceksin!

Oralara gittiğiniz zaman Çin'den gelen kötü kişiler aranıza sokulur ve sizi şöyle kandırırlar: ***"Onlar uzaktakilere kötü, yakındakilere iyi armağanlar verirler."***

Nice bilgisiz kişiler bu sözlere kanıp oralara gitti ve öldüler!

O yerlere varırsan, ey Türk Milleti, öleceksin! Ötüken'de kalıp, oralara kervan ve kafile gönderirsen, sıkıntın olmaz. Ötüken ormanında oturursan ebedî il tutarak oturacaksın. Tok olacaksın!

Ey Türk Milleti! Sen, aç olunca tokluk nedir bilmezsin, fakat tok olunca da açlık nedir düşünmezsin! Böyle olduğun için, seni yücelten kağanının sözünü tutmadın. Onun sözünü almadan yerden yere vardın. O yerlerde tükendin. Geri kalanlarınla, daha da zayıflayarak öle yite yürüyordun...

★

Tanrı yarlıgadığı için, kendi kut'um (meziyetlerim, talihim) var olduğu için, ben, Kağan olarak tahta oturdum. Tahtıma oturunca, aç, yoksul, dağınık milleti topladım. Yoksul milleti zengin kıldım. Az milleti çok kıldım.

Sözümde yalan, yanlış var mı? Türk Beğler! Millet! İşitin!

Türk Milletinin derlenip il tuttuğunu, yanıldığı zaman öldüğünü, buraya vurdum (bu taşa yazdım). Ne sözüm var ise bu ebedî taşa vurdum. Onları görerek, okuyarak bilin! Türk Milleti! Beğleri!

Tahtına bağlı, kağanına itaat eden beğler olarak mı yanılacaksınız!
Ben bu bengütaşı yontturdum, diktirdim. Güzel bir bark (türbe) yaptırdım. İçine dışına güzel nakış vurdurdum. Gönlümdeki sözleri yazdırdım. Çölde, otlakta, çorak yerde olanlar da bu bengütaşı görsün. Yabancılar dahi görüp, bilsin, öğrensin!

★

Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında kişi oğlu yaratılmış. Kişi oğullarını yönetmek için atalarım **Bumin Kağan, İstemi Kağan** tahta oturmuşlar. Tahta oturunca, Türk Milletinin iline, töresine sahip olmuş, düzene sokmuşlar. O zamanlar dört taraf hep düşman imiş. Dört tarafa ordu sevkederek bunca milleti kendilerine bağlamışlar. ***Başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüşler.***

Kağan atalarım bilge imiş, alp imiş. Buyrukçuları da (vezirleri de) bilge imiş, alp imiş. Beğleri de, milleti de doğru imiş. Onun için ili korumuşlar. İli koruyup töreyi düzenlemişler. Günü gelince ecelleriyle ölmüşler. Dört taraftan bunca millet, yoğcu (yasçı), sığıtçı (ağlayıcı) olarak gelmiş. Yas tutmuşlar, ağlamışlar. Öyle ünlü kağanlarmış!

Onlardan sonra küçük kardeşler kağan olmuş. Oğulları kağan olmuş. Fakat daha sonra, küçük kardeş büyük kardeş gibi yaratılmadığı için, oğlu babası gibi yaratılmadığı için, bilgisiz kağanlar tahta oturmuş. Kötü kağanlar gelmiş. Bunların buyruk beğleri de bilgisiz imiş. **Beğleri doğrusuz olunca, millet de doğrusuz imiş!**

Bu durumdan Çin milleti yararlanmış. Açıkgöz, hileci **Çin milleti, kardeşi kardeşe, milleti birbirine düşürmüş. Bu tuzağa düşen Türk Milleti, il tuttuğu toprağı elden çıkarmış, başına geçirdiği kağanını yitirmiş. Soylu erkek oğulları Çin milletine köle, genç kızları cariye olmuş. Bazı Türk Beğleri, Türk adını bırakıp Çince adlar almaya başlamışlar. Çin kağanına boyun eğmişler! Tam elli yıl, işlerini güçlerini Çin kağanına vermişler, ona hizmet etmişler!**

Başsız kalan Türk Milleti şöyle yakınıyormuş:

İlli millet idim, ilim hani? Kime il kazanıyorum? Kağanlı millet idim, kağanım hani? Hangi kağana işimi gücümü vereceğim?

Böyle deyip Çin kağanına düşman olmuş. Ama, töre, düzen kuramayınca yine teslim olmuş. Çin kağanı da kendisine bunca iş gören, güç veren Türk Milletini, yok edeyim, soyunu kurutayım diye çalışıyormuş. Türk Milleti yok olmaya gidiyormuş...

★

İşte o zaman, üstte Türk Tanrısı, Türk'ün kutlu yer ve su melekleri, Türk Milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, **Babam İlteriş Kağan'ı, Anam İl-Bilge Hatun'u**, göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmışlar. Babam Kağan onyedi erle dışarı çıkmış. Bunu duyan şehirdeki Türkler de **"Dışarı çıkıyor"** diye haber alınca, dağa çıkmışlar. Dağdakiler de yanına gelmiş, toplanıp **yetmiş er** olmuşlar...

Tanrı güç verdiği için, babam kağanın erleri kurt gibi imiş; onlar için düşman koyun gibi imiş. Babam, doğuya, batıya haber salıp er toplamış. Çoğalmışlar ve **yedi yüz er** olmuşlar...

Yedi yüz er olup, ilsizleşmiş, kağansızlaşmış milleti; cariye olmuş, köle olmuş milleti, töresini ziyan etmiş milleti, atalarının töresince yeniden düzenlemiş, harekete geçirmiş, yetiştirmiş...

Babam Kağan yedi yıl sefer etmiş, yirmi savaş yapmış. Tanrı yarlıgadığı için başlıya baş eğdirmiş, dizliye diz çöktürmüş. Onca ili, töreyi kazandıktan sonra da uçmağa varmış (ölmüş).

★

Babam Kağan uçmağa vardığında, özüm sekiz yaşımda kaldım. Töreye göre Amucam Kağan tahta oturdu. Amucam kağan tahta oturunca, Türk Milletini daha da güçlendirdi. Amucam Kağan tahta oturdukta özüm tigin olduğum için, işimi gücümü ona verdim. Ona yardım ettim. Tanrı yarlıgadığı için ondört yaşında Tarduş milleti üzerine **Şad** (yabguya eş bir ünvan) oldum.

Amucam Kapgan Kağan ile birlikte yirmi beş sefer yaptık ve onüç kez savaştık. Yanılıp bize karşı gelen Türk kavimleriyle de savaştık ve onları da düzene soktuk...

Artık, küçük kardeş büyük kardeşi, oğullar babalarını bilir oldu. Kul kullu, cariye cariyeli oldu!

Türk Beğleri! Millet! İşitin!
Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk Milleti, senin ilini, senin töreni kim bozabilirdi?

Ey Türk Milleti! Titre ve kendine dön!
İtaat ettiğin zaman seni yükseltmiş, yüceltmiş olan bilge ve alp kağanına, hür ve bağımsız yurdunda, yanılıp isyan ederek kötü iş yaptın! Silâhlı insanlar nereden geldiler de seni dağıtıp götürdüler? Süngülü insanlar nereden geldiler de seni sürüp götürdüler?

Ey Kutlu Ötüken Ormanının milleti! Gittiniz! Doğuya varanınız vardı. Batıya varanınız vardı. Vardığın yerlerde hayrın o oldu ki kanın su gibi aktı. Kemiklerin dağ gibi yığılıp yattı... Bilmediğin için, yanılıp kötülük ettiğin için, Amucam Kağan uçmağa vardı (öldü).

Fakat, ***Türk Milletl'nin adı, sanı yok olmasın diye, Babam Kağanı, Anam Hatunu yücelten Tanrı, il veren Tanrı, yine Türk Milletinin adı sanı yok olmasın diye, bu defa özümü kağan yaptı.***

Ben, hali vakti yerinde bir millete kağan olmadım!
İçeriden yiyeceksiz, dışarıdan giyeceksiz, güçsüz kalmış, yoksul bir millete kağan oldum. Küçük kardeşim ***Kül Tegin*** *ile sözleştik. Babamızın kazandığı millet adı, millet sanı yok olmasın diye, Türk Milleti için, gece uyumadım, gündüz oturmadım. Küçük kardeşim Kül Tegin ile, iki Şad ile, ölesiye, bitesiye çalıştım. Toplanan milleti ateşe, suya düşürmedim.*

Özüm kağan oturduğumda, yerden yere varmış olan millet, öle bite, yayan çıplak, yine geldi. Milleti yüceltmek için oniki savaş yaptım. Sonra, ***Tanrı yarlıgadığı, kut'um var olduğu için, ölecek milleti dirilttim. Az milleti çok, aç milleti tok kıldım. Giyimsiz milleti giyimli, yoksul milleti bay kıldım. Dört yandaki milletler hep bana tâbi oldular. Milleti düşmansız kıldım.***

Bunca töreyi kazandıktan sonra küçük kardeşim ***Kül Tegin*** *de öylece uçmağa vardı...*

★

Babam Kağan uçmağa vardıkta, küçük kardeşim Kül Tegin yedi yaşında idi. ***Tanrıça Umay*** *kadar güzel ve iyi olan Anam Hatunun devletine, onun kutluluğuna, küçük kardeşim* ***'Kül Tegin'*** *adını aldı. Onaltı yaşında iken Amucam Kağana ilini, töresini şöyle kazandırdı:*

Altı Çub *ve* ***Soğdaklara*** *karşı sefer ettik. Onları bozguna uğrattık. Çinli* ***Ong Tutuk,*** *elli bin askerle geldi, savaştık.* ***Kül Tegin yayalarla fırlayıp saldırdı. Ong Tutuk'un silâhlı elini tuttu, silâhlı olarak getirip kağana öylece teslim etti.*** *O orduyu orada yok ettik.*

Yirmi bir yaşında iken Çin generali ***Çaça Sengün'****le savaştık. Seksen bin askerle gelmişti.* ***Kül Tegin*** *önce* ***Tadıkın Çor'****un boz atına binip, saldırdı. O at orada öldü. İkinci olarak* ***İşbara Yamtar'****ın boz atına binip saldırdı. O at da orada öldü.*

Üçüncü olarak **Yigen Silig Beğ'**in doru atına binip saldırdı. Doru at da orada öldü. Düşman **Kül Tegin'**in zırhına, silahına, kaftanına yüzden fazla ok vurdu, ama yüzüne başına birini bile değdiremedi. Düşman ordusunu orada yok ettik.

Türk Milleti! Kül Tegin'in nasıl hücum ettiğini, nasıl savaştığını hep bilirsiniz!
Kül Tegin yirmi altı yaşındayken, Yir Bayırkulara, Kırgızlara, daha nice milletlere karşı savaştı, büyük zaferler kazandı (Burada tek tek bindiği bütün atları, kimlerle nasıl savaştığını anlatıyor)...

Dokuz-Oğuz milleti kendi milletimdendi. Gök, yer bulandığı için, ödüne kıskançlık değdiği için, düşman oldu. Bir yılda beş yol savaştık. Kül Tegin, Azman adlı atına binip saldırdı. Tek başına yedi eri mızrakladı.

Beş savaştan sonra Amga Kalesi'nde kışlayıp ilkbaharda yine ordu çıkardık. Kül Tegin'i baş yaparak orada bıraktık. Savunma tedbiri aldık. Düşman merkezi bastı, Kül Tegin 'Öksüz' adındaki atına binip saldırdı. Tek başına dokuz eri mızrakladı. Merkezi korudu, vermedi.

Annem Hatun, bütün analarım, ablalarım, gelinlerim, prenseslerim, buncanızdan diri kalanlar! Kül Tegin olmasa idi, hep ölecektiniz!

Küçük kardeşim Kül Tegin uçmağa vardı. Çok çok üzüldüm. Kederimden görür gözüm görmez gibi, bilir aklım bilmez gibi oldu. Özüm düşündüm: ***Zamanı Tanrı yapar, Tanrı yaşar. Kişi oğlu hep ölümlü doğmuştur.*** Gözden yaş gelse hep içeri akıtarak, gönülden ağlamak gelse geri çevirerek, düşünceye daldım. İki Şad'ın, alay küçük kardeşlerimin, alay milletimin, ağlamaktan gözü kaşı fena olacak, diye düşündüm de, sıkıldım.

Yoğcu (yasçı) ve ağlayıcı olarak, Kıtay, Tatabı milletlerinin başı **Udar Sengün** geldi. Çin konağından **İsiyi Liten** geldi. Gereksiz olduğu halde onbinlik hazine, altın, gümüş... fazla fazla getirdi. **Tibet** kağanından vezir geldi. **Soğd, İranlı, Buhara** ülkesinden **Erik General, Oğul Tarkan** geldi. **Türgiş** kağanından **damgacı** (mühürdar) geldi. Kırgız kağanından **Tarduş İnançu** geldi. Bark (türbe) yapıcı, nakışçı, taşa yazı yazıcı olarak, Çin kağanının yeğeni **Çang Sengün** (Çang General) geldi.

Kül Tegin koyun yılında, onyedinci günde (27 Şubat 731) uçtu (öldü). Dokuzuncu ayın yirmi yedisinde yoğ yaptırdık. Barkını, nakışlarını, bengütaşını, maymun yılında, yedinci ayın yirmi yedisinde (1 Kasım 731'de), ona saygılar sunup kutluladık.

Ey Türk Milleti!
Bu ili küçük kardeşim Kül Tegin ile öle yite kazandım. Kazanıp, alay milleti ateş, su kılmadım (felâkete de düşürmedim).

Ey Ötüken Ormanının milleti! Kötü kişi gelip birliğini bozmasın, silâhlı gelip seni dağıtmasın diye, sana burasını il tuttum. Töreyi kazandırdım.

Türk Milleti! Beğleri! Sözümü işitin!
Türk Milletini toplayıp, il tutacağını bu taşa yazdım. Yanılırsa öleceğini yine bu taşa yazdım. Her ne sözüm varsa bengütaşa yazdım. Ona bakarak bilin şimdiki Türk Beğleri!

Türklerim, alay beğlerim, alay milletim! Kazanıp il tuttuğum bu yerden, kağanından ayrılmazsan, iyilik göreceksin. Evinde oturacak, dertsiz olacaksın. ***Sözlerimde yanlış var mı?***

Ey Türk! Titre ve kendine dön!

Göktürk yazısı ve dili

Orhun alfabesi, eski Türk damgalarındaki şekillerle ve Türkçe kelimelerin anlamlarına uygun olarak icat edilmiş ilk Türk yazısıdır.

725-735 yılları arasında dikilen Orhun anıtlarındaki yazı, bilinen ilk Türk alfabesiyle yazılmıştır. Bu işlek yazının Türkler tarafından çok eski zamandan beri kullanıldığı anlaşılıyor, fakat ne kadar eski olduğu bilinemiyordu. 1970 yılında Esik kurganından çıkarılan gümüş bir tabağın üzerinde bulunan iki satırlık yazının Türkçe ve Orhun harfleriyle yazılmış olduğu görüldü ve Türklerin bu yazıyı M.Ö. 5. yüzyıldan beri kullandıkları anlaşıldı.

Orhun yazısı Türklerin kendi yazısıdır. Hiç bir milletten alınmamış, eski Türk damgalarındaki şekillerle ve Türkçe kelimelerin anlamına uygun olarak icat edilmiştir. Meselâ "ok" olarak okunan harf ok'a (➧), "ya" olarak okunan harf yay'a (𐰽), "S" olarak okunan harf 'süngü'ye (𐰾), "T" olarak okunan harf 'dağ'a (tağ), "eb" olarak okunan harf 'ev'e (çadıra) benziyor (eb=ev=çadır).

Göktürklerden önceki döneme ait Yenisey yazıları ve onlardan yüzlerce yıl öncesine ait **"Altın Elbiseli Adam"** devrinin yazıları aynı harflerle yazılmıştır. Yalnız, bu alfabenin harfleri Göktürkler zamanında azaltılmış, harf yazılışı kolaylaştırılmış, bazı sesler birleştirilmiş, ama alfabenin esası bozulmamıştır. Bugün **"Göktürk Alfabesi"** ya da **"Orhun Alfabesi"** olarak bilinen bu yazının gerçekte Göktürklerden 1300 yıl kadar önce yaşamış Türkler tarafından da kullanıldığını artık biliyoruz. Türklerin öz yazısı, millî yazısı budur. Daha sonra kullanılan Uygur yazısı Soğd asıllıdır. Uygurların maniheizmi benimsemeleri üzerine alınmıştır.

Göktürk alfabesi 38 harflidir. Bunun 4'ü vokal işareti yani sesli harf, 34'ü ise sessiz harflerdir. Hem seslilerin hem sessizlerin kalın ya da ince okunmalarını sağlayan farklılıklar, birleşik ve çift sesli konsonantlar bellidir.

Göktürk yazısında harfler birbirine birleştirilmez. Kelimeler birbirinden üst üste konmuş iki nokta ile ayrılır. Yazı sağdan sola, istenirse yukarıdan aşağıya yazılır. Orhun anıtlarında satırlar yukarıdan aşağıya yazılmış ve sağdan sola doğru istif edilmiştir.

Göktürkçe sayılar

Göktürklerde (ve daha önceki Türklerde) sayı adları bugünkü gibiydi, yalnız telâffuz de-

ğişikti: Tört-dört, biş-beş, yeti-yedi, tokuz-dokuz... gibi. Bir haneliler gibi on'lu haneliler de bugünkü gibi söyleniyordu: On-on, yigirmi-yirmi, otız-otuz, kırık-kırk... gibi.

Fakat, on'dan sonra gelen ondalılar arasındaki sayıların söylenişi bugünküne göre farklıydı. Meselâ 23'ü ifade etmek için "Üç-otız" deniyordu. Bunun mantığı 20'ye, 20 ile 30 arasındaki basamaktan 3'ün eklenmesi) idi. Buna göre: Üç yirmi-13, yedi yirmi-17, sekiz yirmi-onsekiz, beş otuz-25, yedi otuz-27... oluyordu.

Bazen sayılar ondalı kümeden sonra (artuk-artı), kelimesi eklenerek de ifade ediliyordu. Yigirmi artuk biş (yirmi artı beş-25), Otız artuk bır (otuz artı 1-31), Otuz artuk tört (30 artı 4-34), Kırk artuk yeti (40 artı 7-47)... gibi.

Zamanla artuk (artık-artı) kelimesinin ilâvesiyle saymak yaygınlaştı. Yüzyıllar içinde bu (artı) kelimesi de kalktı ve bugünkü sayma şekline ulaştık.

● Göktürk dili

Göktürklerin konuştuğu Türkçe, kendilerinden yüzlerce yıl önce ve yüzlerce yıl sonra konuşulan Türkçeden pek farklı değildir. M.Ö. 5. yüzyıla ait Esik kurganında bulunan yazının harfleri gibi kelimeleri de Göktürkçe idi. Göktürklerden yüzlerce yıl sonra, meselâ Uygurlar (11. y.y.) döneminde kaleme alınmış destanlarda,Kutadgu Bilig,Divan-ü Lügati't-Türk gibi klasiklerde kullanılan Türkçe de çok farklı değildir.

Göktürkçeye bir örnek göstermek için, Bilge Kağan anıtındaki bir cümleyi aynen verelim:

Göktürkçe:

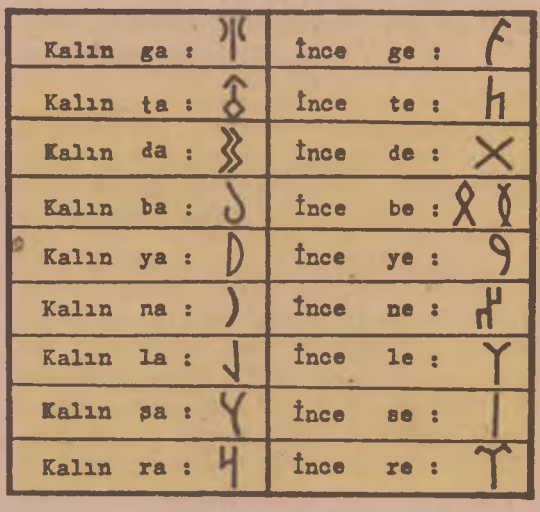
"... Tokuz Oğuz mening budunum erti. Tengri, yir bulgakın üçün, ödinge küni degdük üçün, yağı boldı. Bir yılka tört yolı süngüştüm..."

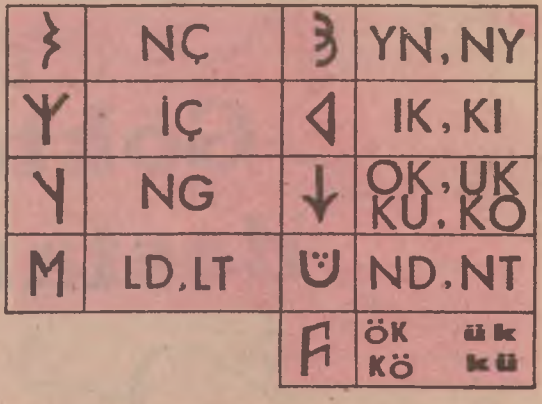
Bugünkü söyleyişe birinci yaklaşım:

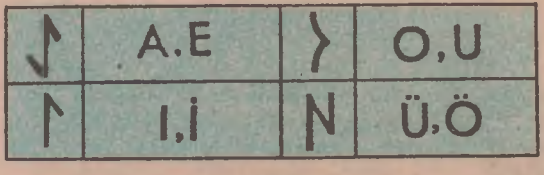
"Dokuz-Oğuz benim budunum idi. Gök, yer bulandığı için, ödüne küni değdüğü için, yağı oldu. Bir yılda dört yol süngüleştim..."

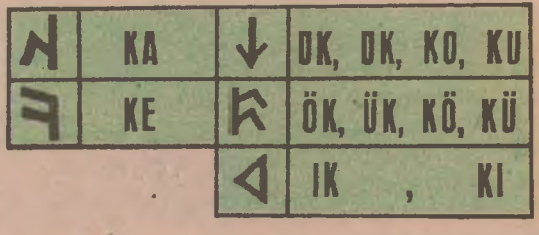
Bugünkü söyleyiş:

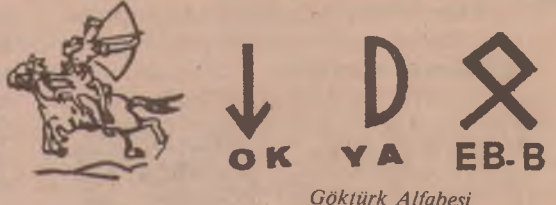
"...Dokuz-Oğuz benim milletim idi. Gök ve yer bulandığı için (göğü yeri göremediği için), ödüne kıskançlık değdiği için, düşman oldu. Bir yılda dört defa süngüleştim..."

Göktürk Alfabesi (Nihat Sami Banarlı'dan)

Göktürk destanları

Eski Türklerde 'bozkurt' bir ongun, kutlu bir semboldür. Destanlarında atalarını kurda benzetir, 'kurt ana'dan türemiş olduklarını da söylerler. Bu inanış Göktürklerden önceki Türklerde de, meselâ Hunlarda da vardır. Tarih içinde kurtla ilgili efsaneler değişen, başkalaştırılan anlatımlarla devam edip gelmiştir.

Göktürklerle ilgili bozkurt efsanesini Çin kaynaklarından öğreniyoruz. Çin'in **Çu** hanedanı tarihinde iki ayrı şekilde rivayet edilmektedir.

"Kurt"la ilgili inanışlara en çok Göktürk destanlarında rastlanır.

Birinci rivayet

Birinci rivâyete göre, Hun soyundan olan Göktürkler, başbuğları **Kapanpu'**nun idaresinde bulundukları bölgeden ayrıldılar. **Kapanpu'**nun onaltı kardeşinden birinin annesi kurt idi. Düşmanlar öteki kardeşleri yok etmiş, ama kurttan doğma bu cesur, güçlü kardeş kurtulmuştu . Kurttan olma bu çocuk kendisine iki eş aldı. Bunlardan biri **Yaz Tanrıçasının,** öteki **Kış Tanrıçasının** kızı idi. Bu kadınlar ikişer çocuk doğurdular. Çocukların en büyüğü olan **Notuluşe** hakan seçildi ve **"Türk"** adını aldı. **"Türk"**ün on karısı vardı. Çocuklardan birinin annesi, **"dişi kurt"** demek olan **"Aşına"** adını taşıyordu. Onun çocuğu hakan oldu ve o da "Aşına"

(Asena) adını aldı. Göktürkler işte bu **"Aşına"** soyundan geliyorlardı.

● İkinci rivayet

Hunların soyundan olan Göktürkler **Aşına** adlı bir aileden geliyorlardı. Çoğalıp ayrı ayrı oymaklar halinde yaşarken, **"Lin"** denilen bir ülkeden gelen düşmanların baskınına uğradılar. On yaşında bir çocuktan başka hepsi öldürüldü. Düşman askerleri bu çocuğu öldürmediler ama ayaklarını kırarak bir bataklığın yanına bıraktılar. Yavrularını yitirmiş bir dişi kurt bu yaralı çocuğu etle besleyerek iyileştirdi. Çocuk büyüyünce kurt ondan gebe kaldı. Bu arada düşmanlar sakat çocuğun yaşadığını öğrendiler. Onu öldürmek üzere aramaya başladılar.

Kurt, çocuğu da alıp kaçtı. **Turfan** ülkesinin kuzeyindeki bir mağaraya saklandı. Bu mağarada on çocuk doğurdu. Çocuklar büyüyünce civarda rastladıkları kızlarla evlendiler. Kısa zamanda çoğalıp yüz aile oldular. Zamanla bulundukları yer onlara dar gelmeye başladı. Buradan çıkıp Altay dağları eteklerine yerleştiler. **Aşına** adlı kardeş hakan oldu. Kurt soyundan geldiğini göstermek için çadırının önüne, üzerinde kurt başı bulunan bir bayrak (tuğ) dikti. Bundan sonra Göktürkler **"Aşına boyu"** olarak anıldı.

Ergenekon Destanı

Türk boylarından birinin öbür boylar tarafından yok edilmesi, kurtulan tek çocuğun bir dişi kurt tarafından beslenmesi, sonra bu çocuktan ve kurttan türeyen soyun çoğalması, düşmandan öç alması... Bozkurt efsanelerinin ana temi işte budur.

Göktürklerin asıl destanı **"Ergenekon Destanı"**dır. Fakat bu destanda kurt ikinci planda kalmakta, sadece Türk başbuğunun özel ismi olarak yer almaktadır. Bu destan besbelli yüzyıllar boyu Türk toplumları arasında söylenegelmiştir. Onu halk arasında dolaşarak derleyen ve ilk defa yazıya geçiren ünlü tarihçi **Reşidüddin Tabib**'tir. 1248-1318 yılları arasında yaşamış olan Reşidüddin Tabib, derlediği **Ergenekon** destanını, **"Camiü-t-Tevarih=Tarihler Derlemesi"** adlı Farsça yazılmış pek meşhur eserine geçirmiştir. **Oğuz Kağan Destanı** da ilk defa onun tarafından yazıya geçirilmiş ve aynı eserde yer verilmişti.

17. yüzyılda Hiyve hükümdarı **Ebü'l-Gazi Bahadır Han** tarafından yazılan **"Şecere-i Türk"** adlı eserde de Ergenekon destanına yer verilmiştir. Bahadır Han'ın "Camiü-t-Tevarih"ten yararlandığı anlaşılmaktadır.

Gerek Reşidüddin, gerekse Bahadır Han tarihlerinde kaydedilen Ergenekon destanından çıkan ve tarihin de doğruladığı iki önemli sonuç şudur: 1-Göktürklerin ilk boyunu, tek bir çocuk kalıncaya kadar kırıp yok eden düşmanları, diğer Türk boylarıdır; 2-Göktürkler madeni en iyi işleyen, en iyi çelik silahlar yapan Türk boyudur. Onun için onlara **"Demirciler"** de deniyordu. Gerçekten de Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra Juan-Juanlara (Avarlara) sığınan Göktürkler, bir süre onlara demircilik yaparak varlıklarını sürdürmüşlerdi.

★

Yazılı örneklerden derlediğimiz destanın özeti şudur:

•Oğuz Kağan soyundan olan **İl-Han (İlhan),** Moğol iline hükümdar oldu. İlhan'ın hakimiyet altına aldığı Moğollar çok kalabalıktı. Bütün Türk illerinde onların oku ötmeyen, kolu yetmeyen bir yer yoktu. Onun için bütün öteki Türk boyları onlara düşmandı. Bunlar birleşerek Moğolu yok etmek istediler. Moğolu yok etmek isteyen Türk boylarının başı **Sevinç Han** idi.

İlhan (Göktürkler) düşmanların saldıracağını anladı ve tedbir aldı. Bütün çadırlarını, sürülerini bir yere topladı ve çevresine hendekler kazarak bekledi. Düşmanlar geldi ve vuruşgu başladı. On gün süren vuruşgularda **İlhan'**ın ordusu üstün geldi.

Bunun üzerine bütün iller, bütün düşman boylar bir karara varmak için toplandılar. **Sevinç Han** şöyle dedi: **"Biz bunları vuruşarak yok edemeyiz, bir hile yapalım."**

Karar verdiler. Tan ağarırken hücuma geçtiler. Sonra da, yenilgiyi kabul etmiş gibi, çadırlarını kaldırdılar ve bazı mallarını bırakıp çekildiler. İlhan'ın Moğolları, düşman kaçıyor sanıp onları kovalamaya başladılar ve pusuya düştüler. Düşman dönüp saldırdı ve bu defa galip geldi. Moğolların büyüklerini öldürüp küçüklerini ve kadınlarını tutsak aldılar.

Bu savaşta İlhan'ın **'Kıyan'** adlı çocuğundan başka bütün çocukları ölmüştü. Kıyan ve İlhan'ın yeğeni olan **Nüküz** o yıl evlenmişlerdi. Bu ikisi karılarıyla birlikte bir düşman bölüğüne tutsak olmuşlardı. On gün sonra, bir gece, karılarıyla birlikte atlanıp kaçtılar. Savaştan önce bulundukları yurtlarına geldiler. Orada, düşmandan kaçıp gelen at, deve, öküz, koyun gibi çok sayıda hayvanlarını buldular. Dört taraf düşman olduğu için, yollardan uzak, dağ içinde bir yer bulup yerleşmeye karar verdiler.

Sürülerini sürüp dağlara doğru ilerleyen **Kıyan** ve **Nüküz** aileleri, dar bir yol bulup dağları aştılar. Vardıkları yere, geldikleri yoldan başka bir yol yoktu. O yol ise, bir devenin, bir keçinin bile çok zor yürüdüğü tehlikeli bir geçitti. İnsanın ayağı biraz kayacak olsa, yanlış bir adım atsa, uçuruma düşer, parça parça olurdu.

Bu yolu aşıp ulaştıkları yer cennet kadar güzeldi. Gürül gürül akan suları, gür ormanları, atların beline gelen otları, çayırları, türlü av hayvanları vardı. Bu güzel yere **Ergenekon (Ergene Kon)** adını verdiler. **"Ergene" dağ kemeri, "Kon" ise sarp, dik** anlamlarına geliyordu.

Ergenekon'da **Kıyan** ve **Nüküz'**ün birçok çocukları oldu. Kıyan'ın (Kayı Han olsa gerek) çocukları daha çoktu. Onun çocuklarına **Kıyat** (Kıyan'ın çoğulu), Nüküz'ün çocuklarının bir nicesine **"Nüküzler",** bir nicesine de **"Dürlügünler"** dediler. Kıyan (dağdan hızla inen sel) anlamına geliyordu.

Kıyan ve **Nüküz'**ün soyları burada çoğaldı. Her aile **"uruk"** adıyla bir oymak oldu.

Kıyan ve Nüküz'ün soyundan gelenler Ergenekon'da tam **400 yıl** kaldılar. Artık buraya sığmaz olmuşlardı. İleri gelenler aralarında toplanıp şöyle konuştular: **"Atalarımızdan duyardık, Ergenekon dışında, geniş ve güzel bir ülke varmış. Bizim uruğumuz orada otururmuş, düşman boylar atalarımızı kırmışlar, yurdumuzu almışlar. Biz de buraya gelmişiz. Artık çoğaldık, korkumuz yok. Bir yol bulup buradan çıkalım ve eski yurdumuza varalım."**

Ergenekon'dan çıkmaya ve bir çıkış yolu aramaya başladılar. Ama yol bulunmuyordu. Bir gün bir demirci gelip şöyle dedi: **"Ben geçit verecek bir yer gördüm, ama orada demir madeni var, bu demirin bir kat olduğunu sanıyorum. Onu eritirsek yol açılacaktır."**

Demircinin fikrini beğendiler. Buyruklar çıkarıp herkesin odun kömür getirmesini istediler. Sonra, demir dağın uygun yerine bir kat odun, bir kat kömür dizdiler. Dağın üstünü, sağını solunu odun kömürle doldurdular. Yetmiş deriden körük yapıp yetmiş yere kurdular. Ateş yakıp körüklediler. Tanrı'nın gücüyle demir eridi ve yüklü bir deve geçecek kadar yol açıldı. O ayı, o günü, o saati belleyip dışarı çıktılar.

O gün bayram sayıldı. Göktürkler bu bayramı her yıl kutlar oldular. O gün gelince bir demir parçasını kızdırırlar. Önce kağan gelip kıskaçla demiri tutarak örsün üzerine koyar, çekiçle vurur, sonra bütün beğler aynı şeyi yapar. O gün kutsal bir gün sayılır.

Ergenekon'dan çıktıkları zaman Göktürklerin başbuğu Kıyan soyundan **Börte Çene** (Moğolca Bozkurt) idi. **Börte Çene** bütün illere elçi gönderip, Ergenekon'dan çıktıklarını bildirdi. Bu habere bazıları sevindi, bazıları üzüldü. Ama Göktürkler artık güçlüydü. Eski düşmanlarıyla savaşıp onları yendiler. Böylece hem öc almış, hem de yurtlarını kurtarmış oldular.

Sabarlar

Savaşçılığı, idareciliği ve güzelliği ile meşhur olan Sabar kraliçesi Bug-Arık Hatun Bizans'a boyun eğdirmişti.

Büyük Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, kendi boylarının başbuğu etrafında toplanıp, batıya çekilen ve bir devlet kuran Türk topluluklarından biri de **"Sabarlar"**dır.

"Sabar" Türkçe bir kelimedir ve (sapan, serbest, kontrol dışında) anlamlarına gelir. Yabancı kaynaklarda **'Sabir', 'Savir', 'Sibir'** adlarıyla da anılırlar.

Sabarlar doğuda Avarların (Juan-Juanların) baskısı ile batıya yöneldiler. 461-465 yılları arasında Altaylar ve Urallar arasındaki düzlüklerde, Kazakistan bozkırlarında göründüler. Buradaki **Ogur** Türk boylarını yurtlarını terketmek zorunda bırakarak, **Tobel** ve **Işım** ırmakları çevresinde yerleştiler. Kurdukları devletin bu bölgedeki etkileri kendilerinden sonra da uzun zaman devam etti. Bugün **Sibirya** olarak bilinen geniş coğrafya bölgesine onların adı verilmiştir. Yüzyıllar sonra bu bölgede kurulan hanlığın adı da **Sibir Hanlığı,** başkentinin adı ise yine **Sibir** idi.

Sabarlar çoğalıp güçlenerek Doğu Avrupa'ya yayıldılar. 503 yılında Bulgar Türklerini kendilerine bağladıktan sonra 515 yılında Kafkasların kuzeyinde ve İdil-Don nehirleri arasında iyice yerleştiler. 516 yılında, hakanları **Balak'**ın idaresinde Sasanîlerle anlaşarak Bizans topraklarına saldırdılar. **Kayseri, Ankara, Konya'**ya kadar ilerledikten sonra birçok ganimet alarak geri döndüler. Bizanslılarla yaptıkları savaşlar bu imparatorluğu şaşkına çevirmişti. Çünkü Sabarlar çok iyi taktisyen, çok iyi savaşçı oldukları gibi, o tarihe kadar görülmemiş savaş malzemesi ve silâhlar kullanıyorlardı.

Bizans tarihçileri şöyle diyor: **"Sabarlar, insan hafızasının hatırlayabildiği zamandan beri İran'da, Roma'da bile hiç kimsenin düşünemediği makinalara sahiptiler. Roma ve İran'da hiçbir zaman mühendisler eksik olmamış ve bunlar her zaman surları dövmek için güçlü makinalar (mancınık vb.) yapmışlardır. Ama bugüne kadar bu barbarlarınkine benzer buluşlar yapamamış, bilinenleri de onlar gibi ustaca kullanamamışlardır. Onların yaptıkları yüksek bir dehânın eseridir."**

● Hatun Hakan Bug-Arık

Sabar Türk devletinde görülen başka bir özellik de, hakanlığın bir süre bir kadının (Türk kraliçesinin) elinde olması ve bu **'Hatun Hakan'**ın Bizans'a boyun eğdirmesidir.

Gerçekten, Türk hakanı **Balak** öldükten sonra onun yerine dul karısı **Buğ-Arık Hatun geçmişti. Savaşçılığı, idareciliği ve güzelliği ile meşhur olan bu Türk kraliçesi, 100 bin kişilik Sabar ordusuna kumanda ediyordu.** Bizans İmparatoru I. Justinianus 528 yılında bir elçilik heyetiyle **Buğ Arık Hatun'**a çok değerli altın, gümüş vazolar, pek çok kumaş ve başka hediyeler göndererek barış istemek zorunda kaldı.

Sabarlar Bizans'a karşı başarılı akınlar düzenlemişlerdi ama 545'te Sasanîlere yenildiler ve güçlerini kaybettiler. Daha sonra, batıya yönelen Avarlardan darbe yemiş, onlardan sonra da Kırım'ın batısına kadar ulaşan Göktürklerin hâkimiyetine girmişlerdi. 576'da, Güney Kafkasya'daki hâkimiyetlerini de Bizans'a kaptırdılar ve dağıldılar.

Sabarların belli başlı kabileleri bundan sonra kurulacak Hazar Devleti'nin asıl kütlesini teşkil edecekti.

Hazarlar

Rusya'nın, Macaristan'ın ve Karaim mezhebinin kurucusu olan Türk Devleti

Doğu Avrupa'da en önemli Türk devletlerinden birini kuran **Hazarlar,** Sabar Türklerinin devamıdır. **'Hazar'** adı da anlam bakımından, 'sabar'a benzemektedir. (Gezer, serbest dolaşır) anlamlarına geliyor. Bizans tarihlerinde hem **'Hazar'** hem de **'Türk'** adıyla anılırlar.

Hazarlar (Sabarlardan sonra), **Göktürk Hakanlığının** batıdaki uç kanadını oluşturdular. Göktürk Hakanının isteğiyle 7. yüzyıl başlarında Bizans'la askerî ve siyasî ilişkiler kurdular. Çünkü Göktürk Hakanlığı yakın komşusu olan Sasanîlerin güçlenmesini istemiyordu. Yine Göktürk Hakanının emriyle Hazar başbuğunun kumandasında bir ordu Gürcistan'a girdi ve Tiflis'i kuşattı. Azerbaycan'a akınlar yaptı. Zaten Hazar başbuğu Göktürk Hakanı **Tong Yabgu'**nun küçük kardeşi idi. Bu akınlar 626 yılında olmuştu. Bu tarihte Bizans imparatoru **Herakles,** Hazar başbuğuna, yardım karşılığı olarak 40 bin altın vermiş ve bu yardım sayesinde İran içlerine yürüyebilmişti. Böylece Sasanîler büyük devlet olmaktan çıkmış, Anadolu'yu istilâ etmeleri önlenmişti. Hazarlar da Tiflis'i işgal etmişlerdi (629).

Fakat, I. Göktürk İmparatorluğu da, kendi bölümünde anlattığımız gibi, Çin'e mağlup olarak 50 yıl sürecek bir fetret devresine girmiş bulunuyordu. İşte o zaman, Hazarlar, bağımsız bir devlet haline gelerek varlıklarını sürdürdüler.

Çiçek Hatun

Bağımsız Hazar Hakanlığı Bizans'la iyi ilişkilerini devam ettiriyordu. Sasanî devleti iyice zayıflamıştı. Bu, 634-637 yıllarında **Müslüman Arapların** İran içlerine girmelerini kolaylaştırdı. Araplar, İran topraklarını ele geçirdikten sonra Kafkaslar'a, Hazarların ülkesine yöneldiler. Bizans'a doğru da bir akın başlatmışlardı. Bu durum Hazar-Bizans ittifakını ve daha çok işbirliği yapmalarını zarurî kıldı. Bu dostluk, iki ülkenin hükümdar aileleri arasında evlenmelere de yol açtı. Hazar hakanının kızı **Çiçek,** Bizans sarayına gelin gitti. Adı gibi güzel olan bu Türk prensesinin kıyafeti önce Bizans'ta, sonra bütün Avrupa saraylarında moda olmuştu. Daha sonra Bizans imparatoru olan VI. Leon, Hazar Prensesi **Çiçek'**in oğludur.

Hazar-Arap mücadelesi

Karadeniz'in kuzeyinde, kendi bölümünde göreceğimiz **Büyük Bulgarya (Türk) Devleti** bulunuyordu. Bu devlet 665'ten sonraki yıllarda parçalandı ve onların ülkesi, yani Dinyeper Nehri'ne kadar uzanan düzlükler de Hazarların hâkimiyetine geçti.

Hazarlar, Kafkaslar'ı aşmak isteyen Arapların karşısında en büyük engeli teşkil ediyordu. Onun için Hazar-Arap mücadelesi şiddetli oldu ve uzun sürdü. Halife Hz. Osman zamanında 651-652 yıllarında yapılan büyük saldırıda Araplar, Hazar başkenti Belencer'e kadar sokuldular fakat burada püskürtüldüler. Hazarlar ise güneyde ilerleyerek Ermenistan'a girdiler.

Hazar-Arap çarpışmaları aralıklı olarak 50 yıl devam etti. İslâm imparatorluğunun askerî gücü doruk noktasında olmasına rağmen Hazarların gösterdiği bu başarı onların gücünü belli etmektedir.

Ortak Pazar

8. ve 9. yüzyıllarda Doğu Avrupa'nın en büyük, en zengin devleti Hazar Devleti idi. Hazar Hakanı **25 kralın başı** olarak gösteriliyor,

yani 25 krallık ona tâbi bulunuyordu. Güçlü olduğu kadar da zengin bir ülke idi. İskandinavya'dan kürk ve başka mallar, Türkistan'dan ipek ve çeşitli kumaş, Bizans'tan sanat ve süs eşyaları geliyor, Hazar şehirlerinde pazarlanıyor ve bu şehirler bir çeşit ortak pazar durumunda batıdan doğuya, doğudan batıya ticarî eşya gönderiyorlardı. Bunlardan Hazarların sağladığı kazanç çoktu. Ayrıca bal, un, kürk, kadife ve balmumu ticareti de yapıyorlardı.

Hazarlar, ticarî eşyadan aldıkları % 10 vergiyle hazinelerini doldurmuş, şehirlerini, özellikle sonraki başkentleri **Han-Balık**'ı (İtil) çok mamur bir hale getirmişlerdi.

● Karaimler

Hazar ülkesinde kolay ticaret sayesinde her ırktan, her inançtan tüccar vardı. İslâmlık, Hıristiyanlık, Musevîlik serbestçe yayılıyordu. Fakat Hazarların kendileri Göktürkler gibi Gök-Tanrı'ya inanıyorlardı. Hazar Hakanı ve ailesi Gök-Tanrı inancını bırakıp Musevîliği kabul edince, bu din daha hızlı yayılmaya başladı. Musevîlikten doğan yeni mezhebe **"Karay"**, buna mensup Hazarlara ve diğer Türklere de **"Karaim"** denildi. Bugün hâlâ Kırım, Lehistan ve Türkiye'de Karaimler vardır ve bunlar Hazarların torunlarıdır.

● Yıkılış

Hazar Hakanlığı, 10. yüzyıldan itibaren zayıflamaya başladı. Devlet büyüdükçe ücretli asker çoğalmıştı. Bu askerler değişik ırktan ve inançtan oldukları için ordu millîlik vasfını yitirmiş, yabancılaşmış durumda bulunuyordu. Aşırı müsamaha, dil ve din birliğini de bozmuştu. Bu yüzden ordu zayıfladı. Ordu zayıflayınca ticarî güven sarsıldı ve azaldı. Bunun sonucu olarak ekonomi bunalıma girdi ve sosyal huzursuzluk başladı.

Bu durumdan yararlanan Slavlar gizli açık saldırılara geçtiler. Hazar kıyılarında Türk kasabalarına baskınlar yaptılar. Yaktılar, yıktılar, yağmaladılar. Kiev'deki Rus Prensi **Syvatoslav,** Türkleri örnek alarak donattığı kara ve nehir orduları ile, kendilerini koruyan eski efendileri Hazar Hakanlığına saldırdı ve galip geldi. Şehirleri ard arda yağmaladılar.

Dağılan Hazarlar **Kırım**'a çekilerek topluluk hayatlarını devam ettirmeye çalıştılar. Bir kısmı da Kafkaslar'da kaldılar ve bugün **Karaçay Türkleri** olarak anılıyorlar.

Rusya ve Macaristan'ın Kuruluşu

● Rusya

Hazar Hakanlığı Göktürk teşkilâtını aynen devam ettiriyordu. Fakat din ve ticaret serbestliği, zaman içinde sosyal yapıyı etkileyecek, değiştirecekti. 7. ve 9. yüzyıllar boyunca Doğu Avrupa'da Hazarlar tarafından sağlanan barış ve huzura **"Pax Khazarica= Hazar Barışı"** denildi. Bu barışın sağladığı güven ve huzur ortamı içinde **Slav-Fin** karışımı kabileler kendi aralarında rahatça teşkilâtlandılar. İskandinav bölgesinden gelen ve denizci bir kavim olan **Varegler** arasında **Rus** diye adlandırılan bir grup vardı. Bu grup, ticaret için gelen diğer İskandinavyalıları idaresi altında topladı. (Rus, İsveç kökenli bir kelimedir, Ros şeklinde söyleniyor ve gemici anlamına geliyordu).

İşte bu **Vareg-Rus**'lardan, **Rurik** adlı bir knez (bey), Ladoga gölü civarında, Hazarlara bağlı bir beylik kurmuştu. Rurik 862 yılında Hazar Kalesi **Sambata**'ya geldi ve burada serbest ticaret izni aldı. Zaten tâbi bir toplum idiler ve ticaret yaparak da vergi veriyorlardı.

Rurik'ten sonra knez (bey) olan **Oleg,** Türkler tarafından kurulmuş olan, ama Slav kalabalığı ile dolan Kiev şehrini ele geçirdi ve burasını knezlik, yani beylik merkezi yaptı. **Hazar Devletinin çöküş devrinde ve onların izniyle kurulan bu beylik, Rus devletinin temeli olmuştur.**

Rus knezlikleri idare ve teşkilât bakımından Türkleri örnek almışlardı. Hatta, ilk Rus devlet başkanları **"hakan"** ünvanını taşımışlardır. Rus hakanları 10. ve 11. yüzyılda, Hıristiyanlığı resmen kabul ettikten bir süre sonra, bu Türkçe adı bıraktılar.

● Macaristan

Macar Devleti'nin kurulmasına da Hazar Hakanlığı sebep olmuş, hatta **Almış Oğlu Arpad**'a başbuğluk vererek kuruluşu bizzat gerçekleştirmiştir.

Macarlar aslen Fin-Ogur (Türk) kökenlidir. Uralların ormanlık yamaçlarından bozkıra

inerek burada **Ogur** Türkleri ile uzun bir süre beraber yaşamışlardır. Bu beraberlik 400 yıl kadar sürmüş ve Macarlar Türk bozkır kültürünün tam etkisinde kalmışlardır.

9. yüzyıl sonlarına doğru doğudan gelen **Peçeneklerin** baskısı ile daha batıya çekilmek zorunda kaldılar. Bu dönemde Hazar hakanı artık gücünü yitirmişti. Batıya yayılmak isteyen Peçeneklere kendi ülkesinden yol verdi. Ama Macar birliğini de korumak, sağlam tutmak istiyordu. Hazar hakanı, Türk **Üge** soyundan **Almış Oğlu Arpad** (Arpacık)'ı tam yetki ile Macar başbuğu tayin etti ve bu başbuğluk Türk geleneklerine uygun bir törenle ilân edildi. Hazar topluluğundan ayrılan ve üç kabileden oluşan Türk **Kabarlar** da Macar kabilelerine katıldı ve Macarlar arasında Türkler çoğunluğu aldı.

Macarlar Fin-Ogurca ile Türkçe konuşan bir toplum oldular. Bu iki dil zamanla karışıp birleşti.

Almış Oğlu Arpad'ın idaresinde Tuna-Tizsa bölgesine gelen Macarlar, burada 896 yılında, bugün varlığını sürdüren Macaristan devletini kurmuş oldular. Türk soyundan gelen Arpad hanedanı, 1000 yıllık Hıristiyanlığı kabul etmiş ve 1301 yılına kadar idareyi ellerinde tutmuşlardı. Genellikle Türkçe isimler taşımaya devam ettiler.

Bizans tarihinde Macarlara **"Türk, Macaristan'a ise "Türkiye"** deniliyordu. Macaristan'ın Transilvanya bölgesinde oturan Türk asıllı **Szekely (Sekel) kabilesi 16. yüzyıl ortalarına kadar eski Orhun alfabesini ve oyma yazısını devam ettirmiştir.**

Macar dilinde bugün bile pek çok Türkçe kelime vardır: (Tino=dana, tyuk=tavuk, keçke=keçi, tarlo=tarla, tekno=tekne, arpa=arpa, arok=arık, alma=elma, tanu=tanık, belyeg=belge, erdem=erdem (fazilet), kek=gök, sarga=sarı... vb.)

Macarlar'ın Batı dillerindeki adı olan **Ungar, Hongrie, Hungarian** sözleri de Türkçe **On-Ogur'**dan gelir.

HAZAR DEVLETİ

Avar İmparatorluğu

İstanbul'u iki defa kuşatan "uzun saçlı" Türkler

Göktürkler 552 yılında Juan-Juan devletini yıkmışlardı. O zaman bunların bir kısmı batıya çekildi. Bu kütlenin esasını **Hun** ve **Uar** soylarından gelen iki kabile teşkil ediyordu. Uarlar Moğollarla karışık idiler. Batıya çekilen bu kütle **"Apar"** olarak anıldı. Türkçe olan bu kelimenin anlamı "direnen, karşı koyan"dır. Batılılar **'Abar'** ve **'Avar'** şeklinde kullanmışlardır. Daha çok **"Avar"** şeklinde söyleniyordu.

Avarlar, Attila Hunlarının yüz yıl kadar hâkim oldukları Doğu Avrupa'da başka Türk boyları ile de birleşerek çoğaldılar. Çoğunluk Türk kabilelerine geçti. Topluluğa Türk dili ve kültürü hâkim oldu.

Avarlar 558'den itibaren güçlü bir devlet kurarak İran'la Alan'ları kendilerine bağladılar ve Bizans'ı da tehdit etmeye başladılar. Bizans'tan yerleşebilecekleri arazi ve yıllık vergi istiyorlardı. Bizans güç durumda olduğu için yıllık vergi ödemeyi kabul etti. Bu arada bazı Slav kavimlerini teşkilâtlandırarak, Tuna bölgesinde Avarları durduracak bir set oluşturmaya çalıştı. Fakat Avarlar 562 yılında bu seti kolayca aştılar ve Aşağı Tuna bölgelerini işgal ettiler. Böylece Bizans'la komşu duruma geldiler.

Bizans, vaadettiği yıllık vergiyi ödemekte güçlük çıkardı. Bunun üzerine Avarlar Bizans'ın hâkimiyetindeki Karpatları, bir süre sonra da bugünkü Macaristan'ı işgal ettiler. Şimdi Avar devleti bir imparatorluk haline gelmiş bulunuyordu. Batıda Frankları yendiler. Güneyde ise Bizans'ın Belgrad ve Eszek gibi sınır şehirlerini ele geçirdiler.

597 yılında Avarların hükümdarı **Bayan Hakan,** Don Nehri'nden Galya'ya, Kuzey Slav bölgelerinden İtalya'ya kadar büyük bir bölgeye hâkim bulunuyordu. Bu bölge içinde bulunan çeşitli Slav ve Germen kavimleri Avar Hakanlığına tâbi olmuşlardı.

● İstanbul Kuşatması

Avarların en önemli askerî teşebbüsleri **İstanbul'u iki defa kuşatmış olmalarıdır.** Her iki kuşatma Sasanîlerle ortak yapıldı. 619'da yapılan birinci kuşatmadan sonuç alınamadı. İkinci kuşatma ise 626'da oldu. Bu ikinci kuşatmada Sasanî (İran) ordusu Anadolu'yu geçip Filistin ve Suriye'yi ele geçirmiş. Avar birlikleri ise Balkanlar'ı ve Trakya'yı aşarak İstanbul surlarına dayanmıştı.

Avar ordusu kuşatmadan, deniz kuvvetleri olmadığı için sonuç alamadı. Her tarafı surlarla ve sularla çevrili olan bir şehirde donanmaya çok ihtiyaç vardı. Avar ordusu güç şartlar altında çekilmek zorunda kaldı.

İstanbul kuşatması başarısızlıkla sonuçlanınca Avar Hakanlığının itibarı sarsıldı. Tâbi kavimler baş kaldırmaya ve dağılmaya baş-

ladılar. Hele 630 yılında hakan ölünce bu dağılma daha da hızlandı.

Zayıflayıp küçülmesine rağmen Avar Hakanlığı yaklaşık 170 yıl daha varlığını korudu. Fakat 805 yılında Frankların bir hücumu ile yıkıldı. Avarlar, Doğu Macaristan ve Balkanlar'a dağıldılar. Hıristiyanlaşıp dillerini ve dinlerini yitirdiler, Avrupalılar arasında eriyip gittiler.

● Avar kültürü

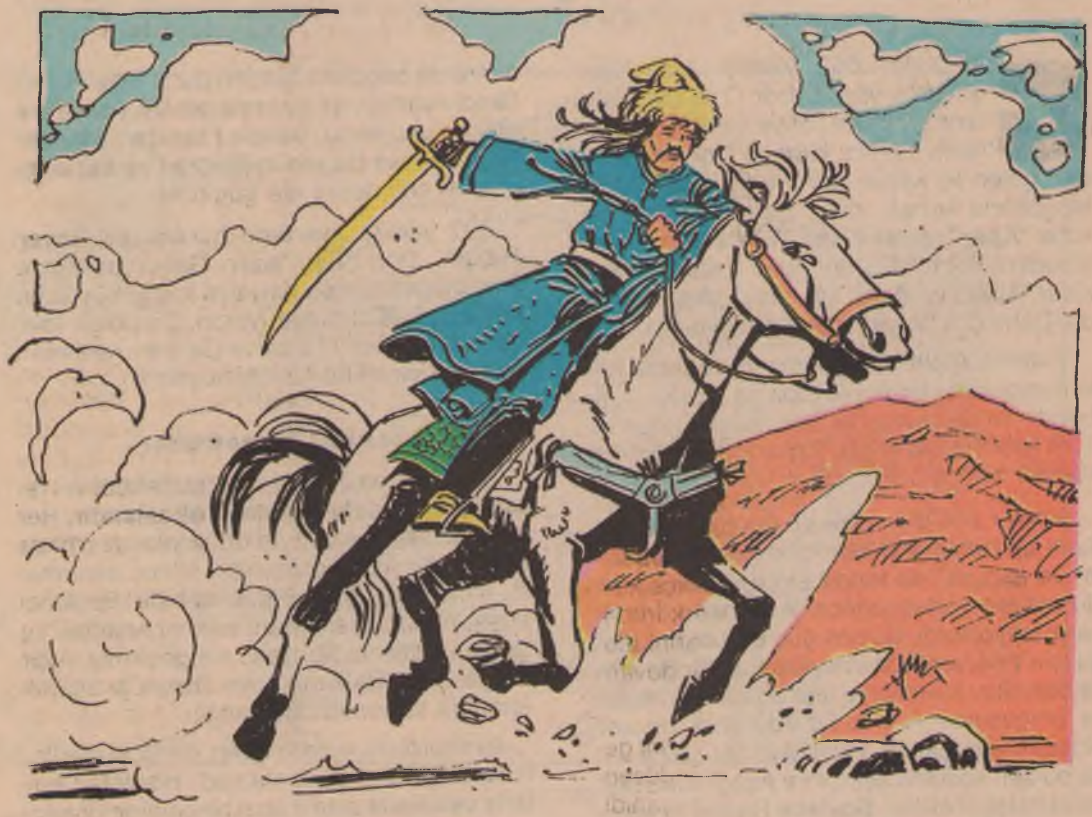
Yaklaşık 250 yıl hüküm süren Avarların Avrupa'daki etkileri epeyce uzun ömürlü oldu. Germen ve Slav sanatları üzerindeki etkileri büyüktü. Macaristan, Fransa, Arnavutluk bölgelerini de etkilediler. Kalabalık Slav kütlelerinin Balkanlar'a, Avrupa içlerine dağılıp teşkilâtlanmaları Avarlar sayesinde olmuştur. Onun için Avrupalı tarihçiler **"Ormanlardan dışarı çıkamayan Slavlar, Avarlar sayesinde savaşmasını öğrendiler; altın, gümüş ve at sürüsü sahibi oldular"** demektedirler.

Çinli tarihçiler ise Avarlar için **"Saç ören Türk kavmi"** demişlerdir. Çünkü Avarlar, kadın erkek saçlarını uzatıp örüyorlardı.

Avarlar tarafından yapılan sınır kalelerinin, Çin seddini andıran duvarların ve savunma hendeklerinin kalıntıları bugün bile hayranlık uyandırıyor.

Kuyumculukta çok ileri olan bu Avar Türkleri, altın ve gümüş kaplar kullanır, çok güzel giyinirlerdi.

Macaristan'da, Nag Sent Mikolaş'ta, Avar Türkleri'ne ait birçok altın eşya bulunmuştur.

Uygur Devleti

Dünya hükümdarları başdanışmanlarını yüksek bir medeniyet kurmuş olan Uygur Türklerinden seçiyorlardı

Yüksek medeniyet kuran Türk devletlerinden biri de **Uygur Hakanlığı**'dır.

Uygur Türkleri Hun Türklerinin **"Töles"** kolundan gelir. **"Uygur"**un kelime anlamı **(müttefik, uyuşan)** demektir. Dokuz uruktan meydana gelen Uygur Türkleri birleşip bir beylik kurdukları için kendilerine bu adı vermişlerdir. Oğuzlardan dokuz uruk da **(Dokuz-Oğuz'**lar) bunlara katılınca boy sayısı 10'a çıkmış ve böylece **"On-Uygur"** (On Müttefik diye anılır olmuşlardır.

Uygur Birliği, 5. yüzyılın ikinci yarısında Selenga Irmağı dolaylarında kurulmuştu. Beyleri **"Erkin"** unvanını taşıyordu. (Erkin=Hür ve bağımsız).

Uygur erkinleri I. Göktürk Hakanlığı zamanında bu devlete bağlı idi. 630 yılında I. Göktürk Hakanlığı çökmüş, fakat Uygur Erkinliği güçlenmişti. Bu tarihte kısmen bağımsız oldular ve **"Uygur Erkini"** unvanı **"İl-Teber"** olarak değiştirildi. Bundan sonra gittikçe kuvvetlenecek olan Uygurlar, II. Göktürk İmparatorluğu yıkıldığı zaman onların yerini alacak ve Büyük Türk Hakanlığını onlar devam ettirecekti.

Uygur İl-Teber'leri hâkimiyet alanlarını genişleterek Çin topraklarına da akınlar düzenledi ve Çin, Uygurların bağımsızlığını tanıdı. Bunun üzerine Uygur İlteberi (İl-Teber) kendisini 646 yılında **"Kağan"** ilân etti ve ülkesini dağılmış Göktürk devleti tarzında teşkilâtlandırdı. Fakat, II. Göktürk İmparatorluğu kurulunca **Kapgan Kağan** tarafından tekrar federe devlet haline getirildi, yani Göktürk İmparatorluğu'na tekrar bağlandı.

● Uygurlar Göktürklerin yerini alıyor

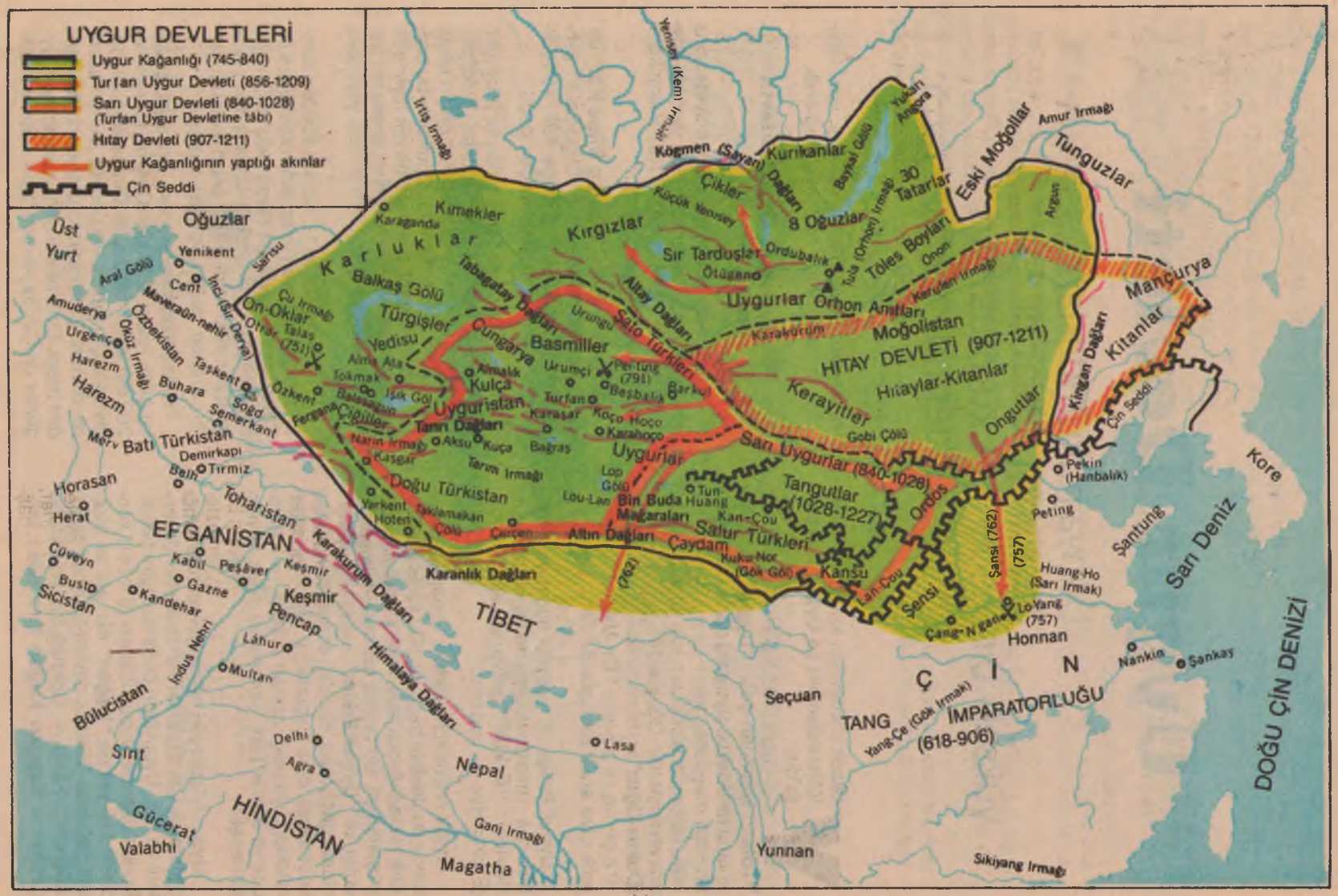
745 yılında II. Göktürk hâkimiyeti sona erince aynı topraklar üzerinde yeni bir devlet kurdular. Daha doğrusu Türk Hakanlığında hanedan değişmiş oldu.

İlk Uygur Hakanı **"Kutlug Bilge Kül"** idi. Orhun kıyısındaki başkent "Ordu-Balık" şehrini o kurmuştu. **Kutlug Bilge Kül** 745'te öldü ve yerine oğlu **Moyen-Çor** geçti.

Moyen-Çor diğer Türk boyları ile (Kırgızlar, Sekiz-Oğuz, Dokuz-Tatar, Karluklar, Türkeşler, Basmıllar ve Çik'ler) savaşarak onları kendi bayrağı altında birleştirdi. Oğullarını bu boyların üzerine **yabgu** ve **şad** olarak tayin etti. Böylece daha da güçlenen ve sınırlarını genişleten **Moyen Çor,** Çin'e akınlar yapmaya başladı.

751 yılında, **Talas**'ta, Karluk Türkleri tarafından desteklenen Arap İslâm kuvvetleri ile Çin arasında büyük bir savaş oldu ve Çin ağır bir yenilgiye uğrayarak Orta Asya'dan çekilmek zorunda kaldı. Fakat onun bıraktığı yerleri Araplar değil Uygurlar zaptetti.

Talas yenilgisinden sonra Çin'de karışıklıklar çıktı. Anası Türk olan Çinli bir kumandan 200 bin kişilik ordusu ile Çin başkentini, dolayısıyla Çin tahtını ele geçirdi. Bunun üzerine, devrilen Çin imparatoru, Uygurlardan yardım istedi. Çin'e hâkim olmayı amaçlayan Uygurlar da Çin başkentini işgal ederek impa-

UYGUR DEVLETLERİ

ratoru tekrar tahtına çıkardılar. Moyen Çor, Çin imparatorunun kızı ile evlendi ve Çinlilerle bir anlaşma imzaladı. Bu anlaşma ile Çinliler Uygurlara 20 bin top ipek vermeyi kabul ediyorlardı.

Kağan din değiştirince

Moyen-Çor 759'da öldü ve yerine oğlu **"İl-Tutmuş Alp Külüg Bögü Kağan"** geçti. **Bögü Kağan** Çin üzerinde nüfuzunu arttırarak bu ülkenin ticaretini kontrol altına aldı.

762'de Tibetliler Çin'e saldırdı. Bögü Kağan, Çin gibi büyük bir pazarı kaybetmemek için Tibetlilere savaş açtı ve onları yendi. Fakat bu galibiyet bir zafer sayılamayacaktı. Çünkü, Türk kağan Çin seferinde bu ülkeyi Tibetlilerden kurtarmıştı ama, başkent Ötüken'e dönerken, **Mani** dinini benimsemiş ve bunu Türkler arasında yaymaya karar vermişti.

Mani dini, Hıristiyanlık, Mazdeizm ve Budizmin karışımından meydana gelmiş bir din idi. **Maniheizm** diye de anılan bu din hayvanî besinleri yasaklıyor, Türklerin savaşçılık duygularını zayıflatıyor, bu yüzden de Uygurların yaşayış ve karakterlerine ters düşüyordu. Sosyal yapıyı sarsacak, Uygurların gerilemesine sebep olacaktı. İşte bu dini yaymak için **Bögü Kağan** dört mani rahibini Ötüken'e getirmişti.

779 yılında **Tung Baka Tarkan,** 789'da **Külüg Bilge,** 790'da **Kutlug Bilge,** 795'te yine **Kutlug** adında başka bir başbuğ hakan oldular. Bunların zamanında ekonomik faaliyet genişledi ve refah düzeyi yükseldi.

821-833 yılları arasında hakan olan **Küçlüg Bilge** ve daha sonra onun yerine geçen **Alp Külüg Bilge'**nin suikast sonunda ölmeleri üzerine ülkede karışıklık çıktı. Zaten mani dini (maniheizm) Uygurlar arasında benimsenmiyor, sık sık ayaklanmalara sebep oluyordu. Bu karışıklıktan yararlanan **Kırgız Türkleri** de ayaklandılar ve 840 yılında Uygur topraklarında hâkimiyeti ele geçirdiler.

Ötüken'de devletleri yıkılan Uygurların bir kısmı İç Asya'daki zengin ticaret merkezlerine göç ettiler. Şimdi, Uygur tarihinin ikinci dönemi başlıyordu.

Uygurlar tarihinin ikinci dönemi

Çin'in Kansu eyaletine gelerek bu eyaletin merkezi Kan-Çou'ya yerleşen Uygurlar, burada derlenip toparlanarak, **Tegin** adlı başbuğlarının idaresinde bağımsızlıklarını kazandılar. Bundan sonra güçleri biraz arttı. Çin ile araları düzeldi. Fakat, savaş güçlerini yitirmiş bulunuyorlardı. 940'ta Çin'e hâkim olan **Kitan'**ların, 1028'de **Tangut'**ların, nihayet 1226'da **Cengiz Han İmparatorluğu'**nun hâkimiyetine geçtiler. Bunlar daha sonra **"Sarı Uygurlar"** diye anıldı. Bugün, Batı Çin'de varlıklarını sürdürüyorlar.

İç Asya'nın ticaret merkezlerine göç eden Uygurlar, **Tanrı Dağları, Beş-Balık, Turfan, Hoço, Kaşgar** yörelerine yerleşmişlerdi. 840 yılında Kırgızların öldürdüğü Uygur hakanının yeğeni **Mengli'**yi kendilerine kağan seçtiler ve 911 yılında bağımsızlıklarını kazandılar. Çin, bu yeni Uygur devletini tanımak zorunda kaldı. Devletin güneyinde Tibet, batısında **Karluk Türkleri** vardı. Ticaret yolları üzerinde bulundukları için kısa zamanda zenginleştiler. Sanat ve edebiyat alanında da büyük varlık gösterdiler.

Doğu Türkistan Uygur Devleti'nde maniheizm çok yayıldı. Fakat yavaş yavaş da olsa İslâmiyet de yayılmaya başlamıştı. İslâmiyeti ilk kabul eden Türk Karluklar, bu dini Uygur soydaşlarına da kabul ettirmek için mücadeleye başlamışlardı. Sonunda Uygurlar da Müslümanlığı kabul edecek bu dini Çin'e sokacaklardı.

Doğu Türkistan Uygur Devleti'nin hükümdarları **"İduk-kut"** unvanını taşıyorlardı. **İduk-kut, "kutsal mutluluk"** anlamına geliyordu.

Doğu Türkistan Uygur Devletinin hükümdarları 1209'da **Cengiz Han'**a bağlandıktan sonra da bu unvanı taşımaya devam ettiler. Cengiz Han yüksek idarî görevlere Uygur danışmanlarını yerleştirdi. Uygurlar, Asya'nın doğu ve batısını kültür bakımından etkilerine almışlardı.

Uygur kültürü

Araplara ve Avrupalılara kâğıt yapmayı Uygur Türkleri öğretti

Uygurlar, Avrupalılardan yüzlerce yıl önce matbaayı biliyor, kitap basıyorlardı

Uygur Türkleri her bakımdan yüksek bir medeniyet kurmuş, zamanımıza çok değerli eserler bırakmışlardır. Bilim, sanat, idare bakımından bütün Asya'yı etkilemiş, Araplara ve Batılılara birçok konuda örnek olmuş, bilgi ve teknik aktarmışlardır:

● Dil ve yazı

Uygur Türkleri Altay dil grubunun "Hakaniye" lehçesini konuşurlardı. Eski Türk edebiyatının en değerli eserleri olan Divanû Lûgat-it Türk, Kutadgu-Bilig, Atabet-ül Hakayık... gibi altın kitaplar Türkçe'nin bu lehçesi ile yazılmışlardır.

Uygurlar bir süre Türklerin millî yazısı olan Orhun alfabesini kullandıktan sonra, 'mani' dininin etkisiyle Soğd alfabesini almışlardır. Daha sonra İslâmiyeti kabul edince Arap alfabesini alacak, fakat Hakaniye lehçesinde konuşmaya devam edeceklerdi .

15. yüzyılda daha çok "Çağatay lehçesi" olarak anılan bu konuşma, Cengiz Han İmparatorluğu'nda ve Timurlular'da da resmî dil olarak kullanılmıştır.

Uygurlar Maniheizm etkisiyle aldıkları Soğd alfabesini kendi dillerine uydurmuş ve İslâmiyet'e kadar bu alfabeyi kullanmışlardır. Uygur Türkleri'nin en büyük hataları, millî Orhun alfabesini bırakmak, Soğd alfabesini kabul etmek ise de, bu yazı ile de çok değerli eserler verebilmişlerdir.

● Resim ve heykel

Turfan yöresinde, Bezeklik ve Martuk kazılarında bulunan mâbedlerde, Uygur dili ile yazılmış birçok eser elde edilmiştir. Minyatürler ve mâbedlerdeki freskler bu sanat dallarının en üstün örnekleridir. Bunlar Hint ve İran minyatürüne kaynak ve örnek olmuşlardır. Turan ve Ön Asya Türk tipinin özelliklerini bu fresklerde görüyor, giyim tarzlarını, müzik âletlerini, danslarını yine bu resimlerden anlıyoruz. Resim sanatında model kullanan ilk Türkler Uygurlardır. Kitapları resimliyor, ipek, keten kumaş, kenevir ve tahta üzerine de resim yapıyorlardı. En çok koyu mavi ve kırmızı renkleri tercih ediyor, fakat her rengi kullanıyorlardı.

Maniheizmi aldıkları dönemde önce insan boyunda ve daha küçük heykeller yapan Uygurlar, daha sonra 10 metre yükseklikte heykeller yapmışlardır. Bunlar daha çok mâbedleri süsleyen Buda heykelleridir.

● Şehircilik-Mimarlık

Uygur Türkleri yerleşik yüksek medeniyetin örnekleri olan büyük şehirler kurmuşlar veya geliştirmişlerdir. Doğu Türkistan'da **Karabalasagun, Beş-Balık, Karahoço, Karaşar, Hotan, Yarkent, Turfan, Kaşgar, Kamal, Kulça, Urumçi, Aksu, Suço, Kanço, Çerçen** gibi büyük şehirler kurmuş, bunları

saray, mâbed gibi yapılarla doldurmuşlardır. Şehirler birbirlerine düzenli yollarla bağlanmışlardır ki bu yollar bugün de kullanılıyor.

Uygurlar şehirlerini yirmi metre yükseklikte surlarla çeviriyorlardı. Bugün bunların çoğu sağlam durumdadır. Surlarla çevrili kentlere **"balık"** denirdi. Bu üç katlı surlar ayrıca yedi kat hendekle çevrilirdi. Yapıların, oda ve hücrelerin büyük bir bölümü **çadır kubbeli** idi. Daha sonra Çin etkisinde değişik mimarî tarz da görülür. Sütunlar daha çok ağaçtan yapılır, yaldız boya ve resimlerle süslenirdi. Taç biçiminde alçıdan yapılmış çeşitli tavan süsleri de bulunmuştur.

Tiyatro, müzik, dans

Eski çağlarda Uygur ülkelerini gezen ve anılarını yazan yabancılar; bu ülkede gelişmiş bir tiyatro sanatı gördüklerini anlatıyorlar. Uygur Türkleri tiyatroyu Müslümanlığı kabul ettikten sonra da sürdürmüşlerdir. **Garip ile Senem, Ferhat ile Şirin, Tahir ile Zühre,** Uygur tiyatrolarında en çok sahnelenen eserlerdir. Kaşgar bir tiyatro, sanat ve eğitim merkeziydi. **Çok zengin kütüphaneleri** vardı.

Uygur fresklerinden millî çalgılarının **kopuz** olduğunu anlıyoruz. Uygurlar kopuzu yalnız toyda, törende değil, her yerde, meselâ atla gezerken de çalıyorlardı. Atlı gezilerde kopuz çalıp şarkı söylemek çok yaygın bir gelenekti. Uygurların kendilerine özgü oniki makamları vardı. Bu müzikle nasıl dansettiklerini yine fresklerden öğreniyoruz.

Uygurlarda **"toy"** denilen ziyafet ve şenlik törenleri çok olur ve bu törenlerde müzik ve dans önemli bir zaman alırdı. Toylar daha çok beğ oğlunun ilk defa ava çıkması, tahta çıkması, evlenmeler, elçi kabul etmeler, bahar şenliği gibi vesilelerle yapılırdı. Uygurlar, Göktürk şenlik geleneğini uzun süre devam ettirmişlerdir.

Tarım, ticaret

Uygurlar İpek Yolu üzerinde bulundukları için kıtalar ve ülkeler arası ticaretten çok yararlanırlardı. Halıcılık, dokumacılık çok ileri idi ve her ülkeye ihraç ederlerdi. Fakat ekonominin temeli, özellikle ilk dönemde, tarım ve hayvancılığa dayanıyordu. Koyun, sığır besliyor, yiyecek ve giyeceklerinin önemli bir bölümünü hayvancılıktan sağlıyorlardı. Tanrı Dağları ve Tarım havzası hayvancılığın merkeziydi. Tarım ve sulama tekniği gelişmişti. En çok buğday, mısır, pamuk ekilir, çeşitli sebze ve meyve yetiştirilirdi. Turfan şehri sebze ve meyveleriyle ünlü idi. **(Bugün kullandığımız turfanda sebze, turfanda meyve... deyimleri buradan gelir).**

Potey kalıntılarında bulunan küplerde çok miktarda buğday ve mısır tanelerine, keten, atlas ve ipekli kumaşlara rastlanmıştır. **Koçu** ve **Hotan** halıcılıkta çok ileri merkezlerdi.

Uygur Türkleri, izlerine bugün de rastlanan büyük bir sulama şebekesi yapmışlardı. Tarlaları, bahçeleri düzenli olarak suluyor, çorak topraklarda bile ekim yapabiliyorlardı.

Kâğıt, baskı

Uygur Türkleri Avrupalılardan yüzlerce yıl önce kâğıdı ve matbaayı biliyorlardı. Araplar, kâğıdın ne olduğunu, nasıl yapıldığını, nasıl kullanıldığını Uygurlardan öğrendiler, Avrupalılar da Araplar vasıtasıyla Uygurlardan aldılar. Uygurlar kitap basma tekniğini Çinlilerden almış ve **Avrupalılardan yüzyıllarca önce kullanmışlardı.** Göktürklerin ağaca yazdıkları yazıyı onlar kâğıda yazıyordu ve zamanımıza kadar ulaşan pek çok kitap basmışlardı. Yazı yazmak için artık çelik kalem değil, ağaçtan yaptıkları uçları kullanıyorlardı. Arşiv için kullanılan yazı malzemesi de kâğıt idi. Zamanımıza ulaşan, güzel, akıcı bir Türkçe ile yazılmış kitaplar, tercüme, telif her konuda değerli eserler yazmışlardır.

Madencilik, kuyumculuk

Uygurlar bakır, demir, gümüş, altın, kömür gibi madenleri işliyorlardı. Yapılan kazılarda işletilmiş kömür ocağı, bakır ve gümüş dökmek için kullanılan kazanlar bulunmuştur. Madenlere dayalı bazı sanat kolları da doğmuştur. Silâh, tarım âleti yapıyorlardı. Kuyumculukta da ileri idiler. Deriden yaptıkları kuşakları değerli taşlarla süslüyorlardı. Fresklerde Uygur kadınlarının çeşitli takılar kullandıklarını görüyoruz.

Uygur edebiyatı

"*Erdemli kişi bir cevherdir; erdemsiz kişi* ise ayakkabı astarından farksızdır."

★

"Bey olmaya lâyık olmayan kişi bey olursa, her kavşağa bir sopalı koyar; lâyık olmadığı şöhrete ulaşan kişi de, her dağın sırtına kendi damgasını vurur."

Uygur atasözleri

• Uygur yazısı

Uygur Türkleri 745 yılında Göktürkleri devirerek büyük Türk Hakanlığının başına geçtikten sonra, Orhun yazısını bir süre kullanmaya devam ettiler. Bu devirde dikilen bazı Uygur bengütaşlarındaki kitabeler Orhun yazısı ile yazılmıştır. Bunlardan biri **"Tengride Bolmış İl Etmiş Bilge Kağan"** unvanı ile anılan **Moyen-Çor Kağan**'a aittir.

Fakat üçüncü hükümdarları **Bögü Kağan** zamanında **"Mani"** dinini alan Uygurlar, millî Orhun yazısını bırakıp **Soğd** dilinin (İran kökenli ve şimdi unutulmuş olan bir dil) yazısını aldılar ve geliştirdiler. Bugün, Uygur yazısı dediğimiz bu yazı, 3'ü sessiz, 15'i sesli olmak üzere 18 harften ibarettir. Sağdan sola yazılır. Yakın sesler için tek ve aynı harf kullanılır. Bu yüzden Türk dilinin musikisini verecek güçte değildir.

Uygur edebiyatının maniheizmin benimsendiği devrine **"Manici edebiyat"** diyoruz. Uygurlar 12. yüzyıldan itibaren Budizm'i benimsediler. Bu devirdeki Uygur edebiyatına da **"Burkancı edebiyat"** diyoruz. (Burkan, Uygurların Buda'ya verdikleri isimdir).

Manici ve **Burkancı** edebiyat, adlarından da anlaşıldığı gibi daha çok dinî nitelik taşır. Fakat, dönemin Türkçesi için zengin kaynak ve örnek niteliğini de korur.

Manici ve Burkancı edebiyatta hem nesir, hem nazım eserler çoktur. Dinî konuların dışında tıp, felsefe, aşk, ölüm, falcılık gibi değişik konular da işlenmiştir.

Uygur "mani"ci edebiyatından örnekler

TANG TENGRİ

Bugünkü Türkçe ile:

Tang tengri kelti
Tang tengri özü kelti
Tang tengri kelti
Tang tengri özü kelti.

Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı kendisi geldi.
Tan Tanrı geldi
Tan Tanrı kendisi geldi!

Turunglar kamag beğler, kadaşlar
Tang tengrig ögelim
Körügme kün tengri
Siz bizni küzeding
Körünügme ay tengri
Siz bizni kurtgarıng

Kalkınız bütün beğler, kardeşler,
Tan Tanrı'yı övelim!
Gören Güneş tanrı,
Siz bizi koruyun!
Görünen Ay Tanrı
Siz bizi kurtarın!

Tang tengri yıdlıg yapırlıg
Yaruklug yaşuklug
Tang tengri!
Tang tengri!

Tan Tanrı
Güzel kokulu, misk kokulu
Parıltılı, ışıklı
Tan Tanrı!
Tan Tanrı!

SEVGİLİ

Bugünkü Türkçe ile:

Kasınçıgımın öyü kadgurar men
Kadgurdukça
Kaşı körtlem
Kavışıgsayur men.

Yavuklumu düşünüp dertlenirim ben
Dertlendikçe,
Kaşı güzelim,
Kavuşmak isterim ben.

Öz amrakımın öyür men
Öyü evirür men ödü çün
Öz amrakım
Öpügseyür men.

Öz sevgilimi düşünürüm ben
Düşünüp dururum ben
Öz sevgilimi
Öpmek isterim ben

Barayın tiser
Baç amrakım
Baru yime umaz men
Bagırsakım.

Varayım desem
Güzel sevgilim
Varamam yine ben
Sadık sevgilim.

Kireyin tiser
Kiçikgiyem
Kirü yeme umaz men
Kin yıpar yıdlıgım.

Gireyim desem
Küçücüğüm,
Giremem yine ben
Amber, misk kokulum.

Yarug tengriler
Yarlıkazunın
Yavaşım birle
Yakışıpan adrılmalım

Parlak tanrılar
Yarlığı ile
Yavaşım (yavaş huylum) ile
Yakınlaşıp ayrılmayalım.

Küçlüg priştiler
Küç birzünin
Közi karam birle
Külüşüpen külşügin oluralım

Güçlü meleklerin
Güç vermesiyle
Gözü karam ile
Gülerek, gülüşerek oturalım.

HAKANA ARZ

Kök böri teg sini birle yorıyın
Kara kuzgun teg toprak üze kalayın
İgke Kömüri,
Bilegüke Yarı teg bolayın.

Erklig ulug iligimiz erürsiz
Altunça tommış.
Tomlınça tommış
Kutlug bilge begümüz erürsiz.

Yeme kalın kara bodununguznı
King koyunguzda,
Uzun etekingizde
Küyü küzedü tutup acınu igdürsiz.

Bugünkü Türkçe ile:

Bozkurt gibi senin ile yürüyeyim,
Kara kuzgun gibi toprak üstünde kalayım
İgde Dağının kömürü,
Bileği (taşına), Yar (suyu) gibi olayım.

Güçlü, ulu ilbeyimiz (hakanımız) siniz
Altınca (altın gibi) toplanmış
Topça (top gibi) toplanmış,
Kutlu, bilge beğimizsiniz.

Yine kalabalık budununuzu
Geniş koynunuzda
Uzun eteğinizde
Korur, gözetir, tutar kayırırsınız.

•Uygur Burkancı edebiyatından örnekler

ÖYLE YERLERDE

(Anı teg orunlarda)

Adkaşu turur kat kat tag-ta
Amıl aglak aranyadan-ta
Artuç, söğüt altın-ınta
Akar suvluk-ta
Amrançıgın uçdaçı kuşkıalar
Tirinlik kuvraglık-ta.
Anı teg orunlarda.
(ve devam ediyor)

Bugünkü Türkçe ile tamamı

Sıra sıra duran kat kat dağlarda
Sakin ve ıssız Aranyadan'da
Ardıç söğüt altında
Akar sularda (akarsulu yerlerde)
Sevinçle uçan kuşçukların
Derilip toplanacağı yerde
Her şeyden uzak, huzurlu
Öyle yerlerde.

İçi derin kat kat bükülen dağlarda
Önceki eski Aranyadan'da,
Yüksek, dik kayalıkların baskısı altında
Derin sessizlikte
İmirt, çoğurt söğütleri (ağaçları) arasında
İncecik su kıyısında
Yalnız Dıyana düşüncesine dalmalı
Öyle yerlerde.

Yamacı derin dağlarda
Sevgili Aranyadan'da
Süzülüp akar sular arasındaki
İpıssız tenhalarda
Sekiz türlü yerler ile deprenmeden
Serilip orada
Sabırla yalnız töre huzurunu bulmalı
Öyle yerlerde

Göğerip duran görklü dağlarda
Gönüle yaraşır ıssız yerlerde
Çok söğütlük (ağaçlık) arasındaki
Köpürüp duran göl suyunda
Başta göz, duyulardan sıyrılıp
Görünmüş, bilinmişçe yerlerde
Arzulardan uzak, huzur bulmalı
Öyle yerlerde.

BİLGİ

Bilig biling ya begim,
Bilig sanga eş bolır;
Bilig bilgen ol erke,
Bir kün devlet tuş bolır.

Biliglik er bilinge,
Taş kurşansa kaş bolır,
Biligsizning yanınga
Altın koysa taş bolır

Bugünkü Türkçe ile

Bilgi bilin ey beyim,
Bilgi sana eş olur.
Bilgi bilen o ere
Bir gün devlet yar olur.

Bilgili insan beline
Taş kuşansa kaş olur,
Bilgisizin yanına
Altın konsa taş olur.

Kurt başlı sancak altında güvercin uçuran Uygurlar. (İç Asya Uygur duvar resimlerinden)

Uygur Atasözlerinden Örnekler

●Erdemlig kişi erdini birle tüz ol, erdemsez kişi etük içindeki uylak birle tüz ol.
(Erdemli kişi cevherle birdir, erdemsiz kişi çizme içindeki taban astarı ile birdir).

●Kimning tamırı yogun bolsar kanagı yingil.
(Kimin damarı kalın olsa, kan alması kolay olur.)

●Er kutı beling, suv kutı tering.
(Yiğidin kut'u (değeri) korkulu zamanda, suyun değeri derinliğinde.)

●Begimsinmeyük beg bolsar, beltir sayu berge salur, atakımsınmayuk atığ bulsar, art sayu mayakayur.
(Bey olmaması gereken kişi bey olsa, her köşeye sopa (lı) koyar, şöhrete lâyık olmayan kişi şöhret bulsa, her dağın sırtına işaret koyar.)

●İt karı bolsar yatıp ürür.
(İt kocayınca yatıp ürür).

●Tanuklug sab, tamgalıg bitip. (Tanıklı söz, damgalı senettir).

●Ming kişi yüzin bilginçe, bir kişi atın bilgü.
(Bin kişinin yüzünü bileceğine bir kişinin adını bil, "insanları yüzleriyle değil, bilgileri ve eserleriyle tanı.")

●Azmaz yirçi, yangılmaz bilge, unutmaz ötügçi, yangılmaz bitekçi.
(Azmaz yerci, yanılmaz bilge, unutmaz arz memuru, yanılmaz kâtip, yani "izci kılavuz yolunu şaşırmaz, bilge yanılmaz, arz memuru unutmaz, yazan unutmaz.")

● Bilgelig yangılmaz, yirçilig azmaz.
(Bilgili yanılmaz, kılavuzlu azmaz "yolunu şaşırmaz.")

●Keyik niçe yol bilse, avçı ança al bilir.
(Geyik nice yol bilse avcı onca (o kadar) hile bilir.)

Uygur Destanları

Öteki Türk destanlarında olduğu gibi Uygur destanlarında da ana unsurlar "mavi ışık", "kurt" ve "anayurt"tur. Bu destanlar, bir karış toprağını, bir tek taşını feda etmemek gerektiği hususunda bir uyarı niteliği taşırlar

"Dokuz Oğuz-On Uygur" Türklerinin iki destanı vardır. Birinci destan **Uygurların türeyişi** ile ilgilidir ve bu, onların bir kurttan türediklerini anlatır. İkincisi **"Göç Destanı"**dır. Uygurların Ötüken'den Tarım havzasına niçin göç etmek zorunda kaldıklarını anlatır. Birinci destan Çin kaynaklarında, ikinci destan ise hem Çin hem İran kaynaklarında yeralmakta ve birbirlerini tamamlamaktadır. İkinci destanın bir özelliği de hakanların kötü idaresi ve millî birliğin bozulması halinde yurdun nasıl yitirildiğini vurgulamasıdır.

● Uygurların Türeyiş Destanı

Eski Hun yabgularından birinin çok güzel iki kızı vardı. O kadar güzel idiler ki **Gök Tanrı** bunları insanlarla değil, ancak tanrılarla evlenmek için yaratmış olabilirdi. Kızların babaları olan yabgu böyle düşünüyordu. Onun için kızlarını insanlardan uzak tutmak, Tanrı'ya vermek istedi. Bu maksatla ülkenin kuzeyinde bir yerde yüksek bir kule yaptırdı ve iki kızını buraya kapattı. Bundan sonra, gece gündüz, kızları ile evlenmesi için Göktanrı'ya yakarmaya başladı.

Kızlar, kulede hayatlarını sürdürürken, çevrede ihtiyar bir bozkurt dolaşmaya başladı. Bu kurt başını kuleye çeviriyor, korkunç bir şekilde uluyor, uluyordu. Sonra, kendisine kulenin dibinde bir in yaptı. Kuleyi gözetlemeye, ulumaya devam etti.

Kız kardeşlerden küçüğü, bu bozkurtun, kurt görünümüne bürünmüş Göktanrı'dan başkası olamayacağını söyledi ve ablasını aşağı inmeye razı etti. Iki kız aşağıya indiler...

Dünya güzeli iki kızın kurtla birleşmelerinden **Dokuz Oğuz-On Uygur** çocukları doğdu. Bu çocukların sesi bozkurt sesine benziyordu. Nara attıkları ve şarkı söyledikleri zaman kurt gibi ses çıkarıyorlardı.

Dokuz Oğuz-On Uygurların ataları işte bu çocuklardı.

● Göç Destanı

Uygur ilinde **Hulin** adında bir dağ vardı. **Tuğla** ve **Selenga** adlı iki ırmak bu dağdan çıkardı. Bir gece, bu iki ırmak arasındaki bir ağacın üzerine gökten mavi bir ışık indi. İki ırmak arasında yaşayan halk bunu dikkatle, merakla takip etti: Ağacın gövdesi gittikçe kabarıyor, şişiyor, içinden güzel müzik sesleri geliyordu. Kutsal ışık geceleri ağacın gövdesini aylarca aydınlattı. Nihayet dokuz ay kadar bir zaman geçti, ağacın gövdesi kendiliğinden yarıldı ve içinden beş çocuk çıktı. Ülke halkı bu çocukları alıp büyüttüler. En küçüklerinin adı **Buka Tigin** idi. **Buka Tigin** büyüyünce kağan oldu ve herkesi hükmü altına aldı.

Otuz göbekten fazla bir zaman geçtikten sonra bu defa **Yulun Tigin** kağan oldu. Çinlilerle birçok savaş yaptı. Sonra bu savaşlara bir son vermek için oğlu **Galı Tigin**'i Çin hükümdar ailesinden **Kiyu-Liyen** adlı bir prensesle evlendirmeye karar verdi.

Bu prenses sarayını **"Hatun Dağı"**nda kurdu. Oralarda bundan başka **Tanrı Dağ** ile,

bu dağın güneyinde **Kutlu Dağ** denilen, dağ biçiminde büyük bir kaya vardı.

Çin elçileri bakıcılarla birlikte Hatun Dağı'na geldiler. Bunlar araştırmalarını yaptıktan sonra kendi aralarında şöyle konuştular: **"Hatun Dağı'nın, Uygur ülkesinin, mutluluğu bu kayaya bağlıdır. Bu devleti yok etmek için bu kutlu kayayı yok etmeliyiz."** Kutlu Kaya, yurt bütünlüğünün simgesi olan Kutlu **"Yada Taşı"** idi.

Çin elçileri Uygur kağanından güzel prenseslerine karşılık bu kayanın kendilerine verilmesini istediler. Tigin buna razı oldu. Türk ülkesinin, Türk milletinin bütünlüğü için bir simge olan bu kutlu taşı Çinlilere vermekte bir sakınca görmedi.

Fakat kaya yerinden oynatılamayacak kadar büyük ve ağırdı. Çinliler, kayanın çevresine odun yığarak ateşe verdiler. İyice kızdırdıktan sonra üzerine keskin sirke döküp parçaladılar. Sonra o parçaları, bir tanesini bile bırakmadan, arabalara doldurup kendi ülkelerine götürdüler. Bu, çok büyük bir olaydı. Her yana hüzün çöktü. Yurttaki bütün kuşlar, hayvanlar, bu kayanın gidişine kendi dillerince ağladılar.

Bu olaydan yedi gün sonra **Tigin** öldü. Bundan sonra da felaketler birbirini kovaladı. Halk rahat yüzü görmüyordu. Irmaklar, göller kurumuş, susuzluktan çatlayan topraklar ürün vermez olmuştu. Yulun Tigin'den sonra tahta çıkanların hiçbiri uzun yaşamadı. Bunun üzerine hükümdarlar başkentlerini **Hoçu**'ya göçürmeye karar verdiler ve oradan **Beş-Balık**'a kadar olan yerleri hâkimiyetleri altına aldılar.

★

Yukarıdaki bölüm destanın Çin kaynaklarındaki şeklidir. İran kaynaklarında fazla ve farklı olarak şunlar anlatılıyor:

"...Beş çocuğun büyükten küçüğe doğru adları şöyle idi: **Sungur Tigin, Kutur Tigin, Tükel Tigin, Ur Tigin** ve **Bugu Tigin.** En güzeli, en akıllısı ve beceriklisi **Bugu Tigin** idi. Onu kağan seçtiler.

Tanrı ona üç karga vermişti. Bu kargalar bütün ülkede olup biteni haber verirlerdi. Bir gece **Bugu Kağan** uyurken penceresinden odaya bir kız girdi. **Bugu Kağan** korktu ama ses çıkarmadı. Bu kız ikinci gece ve üçüncü gece tekrar geldi. Bunun üzerine kağan rüyasını vezirine anlattı ve vezir de ona kızla görüşmesini, konuşmasını tavsiye etti.

Bugu Kağan, rüyada gelen o kızla, her gece **Ak Dağ**'a giderek gezmeye başladı.

Günlerden sonra **Bugu Kağan**'ın rüyasında bu defa ak sakallı, ak âsalı bir ihtiyar girdi. Ona fıstık şeklinde ve büyüklüğünde bir yüzük taşı vererek dedi ki: **"Bu taşı sakladığın müddetçe dünyanın dört tarafına hâkim olacaksın."**

Aradan zaman geçti. Bugu Kağan'ın çocuklarından biri kağan oldu. Onun zamanında yurdun bütün hayvanları, canlı cansız bütün varlıkları, dile gelip derin bir üzüntüyle **"Göç! Göç"** diye bağırmaya başladılar. Bunu ilâhî bir işaret, bir emir sayan Uygurlar da, yurtlarını bırakıp yollara düştüler. Fakat nereye gitseler, nerede dursalar **"Göç! Göç!"** sesleri kesilmiyordu. Göçe devam ettiler. Nihayet, **Beş-Balık**'ın bulunduğu yere geldikleri zaman sesler kesildi. Onlar da **"Demek, yurt tutacak yer bu yermiş!"** diye orada kaldılar. Bulundukları yere beş mahalle yaptılar. Mahalleler büyüdü, şehir oldu ve şehrin adını **Beş-Balık** koydular.

Uygur Alfabesi (Prof. Ahmet Caferoğlu'ndan)

Turfan (Bezeklik) da bulunan Uygur duvar resimlerinden. 8. ve 9. yüzyıla ait. (66×57 cm. Halen Berlin Müzesi'nde bulunuyor.)

Turfan (Bezeklik) daki bu duvar resimleri 9. yüzyıl Uygur prenslerini gösteriyor (62,4x59,5 cm.)

Hoça'da bulunan bu keten mâbed bayrağı bir Uygur prensini gösteriyor. (1,06×3,4 m büyüklükte olan bu değerli belge halen Berlin Müzesi'ndedir.)

Türkeşler

Kurdukları devlet bölünmeler yüzünden ancak 24 yıl yaşayabildi.

Türkeş'ler Göktürklerin **"On-Ok"** kolundan idiler. Asıl adları Türgiş (Türkeş)'tir.**Talas-Çu-Isık Göl** dolaylarında oturuyorlardı. Göktürk hakanlığının kurucusu **Bumin Kağan** 552 yılında kardeşi **İstemi'**yi On-Ok'lara yabgu tayin etmişti. 630 yılında I. Göktürk Hakanlığı yıkılınca, Türkeşlerin başbuğu **Baka Tarkan** bağımsızlığını ilân ederek kağan ünvanını aldı ve bütün On-Ok'ları kendi sancağı altında topladı. 140 bin kişilik ordusu ile güçlü bir devlet haline gelerek sınırlarını genişletti.

Fakat, Göktürkler 7. yüzyılın sonlarına doğru devletlerini yeniden kurunca, eski hâkimiyet bölgelerine sahip olmak istediler. Türkeşler bağımsızlıklarını korumak için direndiler, ama **Tonyukuk** idaresindeki Göktürk kuvvetlerine yenildiler ve tekrar Göktürk Hakanlığına bağlandılar.

Türkeşler **Bars Bey** kumandasında yeniden isyan ettikleri zaman, bu defa **Bilge** ve **Kül Tegin** kardeşler tarafından bozguna uğratıldılar. 717'de Türkeşlerin başına geçen **Sulu Çor Kağan** döneminde tekrar bağımsız oldular. Başkentleri, Talas Irmağı kıyısında **Balasagun** şehri idi.

Sulu Çor Kağan zamanında, Emevî Arap orduları, Orta Asya'ya doğru ilerliyorlardı. Göktürk hâkimiyetinden kurtulan Türkeşler, Arap hâkimiyetine girmemek için kuvvetli bir direniş gösterdiler. Semerkant yakınında, **Kül-Çor** kumandasındaki Türkeş birlikleri Arapları yendi. 724 yılında Arap orduları çekilmek zorunda kaldı. Böylece Seyhun'un doğu bölgeleri tamamen Türkeşlerin eline geçti. Bu arada **Buhara**'yı da işgal ettiler. Fakat, artan Arap kuvvetleri karşısında, 732 yılında bu şehri bırakmak zorunda kaldılar.

Türkeşlerin kağanı **Sulu Çor,** 738 yılında, kendi kumandanı **Kül Çor** tarafından öldürüldü. Bu, Çin'in Türk yöneticileri birbirlerine düşürme politikasının bir sonucu idi. Bundan sonra Türkeşler **"Kara"** ve **"Sarı"** olarak iki.ye bölündüler ve birbirlerine düşman hâle geldiler. Bu mücadelede **"Sarı Türkeşler"** galip geldi ve başbuğları Kül Çor **"Baka Tarkan"** unvanı ile kendisini kağan ilân etti. Kara Türkeşlerin başında da **Tumoça** vardı. 742'de Çin'in desteklediği **Kara Türkeşler** de bağımsızlıklarını korudular. Fakat bölünme ve düşmanlık devam ediyordu. Mücadeleye **Karluk Türkleri** de karıştı. Karluklar üstünlük kurarak 766'da bütün **On-Ok'**ları (Türkeşleri) hâkimiyetleri altına aldılar.

Karluklar

Araplarla müttefik olan Karluklar, İslâmiyetin Çin'e kadar yayılmasına yol açtılar.

Karluklar da Göktürklerin **"On-Ok"** kolundan idi. Altaylar'ın batısındaki **Kara İrtiş** ve **Tarbagatay** civarında oturuyorlardı. **Karluk** (karlık, kar yığını) anlamına gelir. Üç kabileden oluşmuş bir topluluk idiler. Beğleri **"Kül Erkin"** unvanını taşıyordu. **İstemi Yabgu** zamanında Göktürk İmparatorluğu'nun gücünü arttıran bir Türk kavmi olarak dikkat çekmişlerdir.

I. Göktürk İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, diğer bazı Türk boyları gibi Karluklar da bağımsızlıklarını ilân ettiler. II. Göktürk İmparatorluğu zamanında tekrar Büyük Türk Hakanlığına bağlandılar. II. Göktürk İmparatorluğu da yıkılınca, öteki bölümlerde gördüğümüz gibi, başkent Ötüken'e Uygur Türkleri hâkim olmuştu. Karluklar, Uygur Hakanlığına tâbi oldular. Ancak, kendi başbuğlarının yönetiminde idiler.

•TALAS SAVAŞI

Karluk-Arap işbirliği, 751 yılında, **Talas** boylarında, Çin'e karşı büyük bir zafer kazanılmasına yol açtı. Bu zaferden sonra Araplar Çin'e doğru ilerlemiş, Orta Asya yine Türk hâkimiyetinde kalmıştı. Ayrıca, Türkler Müslümanlığın esasını öğrenerek, kendiliklerinden bu dini benimsemeye başlamışlardı. Bu hissî yakınlaşma, zamanla Türklerin İslâmiyeti resmen kabul edişlerine kadar devam etti.

Karluklar Uygurlarla bir süre iktidar yarışına girdiler ama başarı sağlayamadılar. Onun için Ötüken'in, yani Uygurların üstünlüğünü kabul ettiler. Bu dönemde siyasî isim olarak Karluk değil, **"Türkmen"** adını taşıyorlardı.

Kırgızlar, 840 yılında Ötüken'de Uygur hâkimiyetini yıktıkları zaman Karluk yabgusu tam bağımsızlık ilân etti ve **"Kara Han"** unvanını aldı. Şimdi Karlukların (Türkmenlerin) başkenti **Balasagun** yakınındaki **"Kara Ordu"** şehri idi. Tarihçiler, görgü tanıkları, **"Kara Ordu o çağdaki Türk illerinin en güzeli idi"** diyorlar.

Karluklar, bu isim altında da uzun süre varlıklarını korudular. Fakat hükümdarları **Kara Han**'dan sonra bu devlet **"Karahanlılar Devleti"** olarak anılacak ve gelecekteki **"İslâm Türk Büyük Karahanlı Devleti"**nin temeli atılmış olacaktı.

Karahanlılar Devleti'ni ayrı bir bölümde, yeni bir çağı, Türklerin Müslümanlığa geçiş çağını başlatan devlet olarak göreceğiz. Fakat Büyük Karahanlılar Devletinden sonra da **"Karluk"** adını bırakmayan bir beylik (Karluk Beyliği) Karahanlılara bağlı olarak 1215 yılına kadar yaşamıştır. Bu tarihte Karluk Beyliği Moğol hâkimiyetine alındı.

Kırgızlar

İslâmiyetten sonra ilk büyük destanı Kırgızlar yazdı ve bu destan bütün Orta Asya Türklerinin müşterek destanı oldu

Kırgızlar, Asya Hunları zamanında Hun birliğine dahil olarak, Baykal Gölü'nün batısında diğer Türk kavimleriyle birlikte yaşıyorlardı. Hun İmparatorluğu yıkıldıktan sonra, bağımsızlıklarını ilân ettiler ve güçlü bir devlet kurdular. IV. yüzyılda bu devletin sınırları Baykal Gölü'nden Tibet'e kadar uzanıyordu.

Mukan Kağan zamanında, 560 yılında, Göktürk İmparatorluğu'na bağlanan Kırgızlar sık sık isyan ettiler ve birçok savaşlara katıldılar. 630 yılında I. Göktürk İmparatorluğu dağılınca tekrar bağımsız yaşadılar. Fakat II. Göktürk İmparatorluğu kurulunca yine hakanlığa bağlandılar.

Göktürk İmparatorluğu'nun yerini alan Uygur Devleti, 758 yılında Kırgız Devleti'ni de kendisine bağladı. Bağımsızlık için her fırsatta isyan eden Kırgızlar, 840'ta Uygur Devleti'ni yıkarak **Ötüken**'i ele geçirdiler ve burada kendi devletlerini kurdular. Fakat Ötüken'de 920 ye kadar kalabildiler. Bu tarihte bütün Moğolistan'ı ele geçiren Kitanlar Kırgızları, Ötüken'den sürdüler.

Kırgızlar eski yurtlarına döndükleri zaman güçlerini yitirmişlerdi. Yavaş yavaş Karahanlıların hâkimiyetine girdiler ve İslâmiyeti kabul ettiler. 1207 yılında, diğer Asya ülkeleri gibi Kırgızlar da Cengiz Han'ın hâkimiyetine geçti. Bundan sonra hakanları, yani bağımsız devletleri olmadı. Ama kendi reislerinin idaresinde birliklerini korudular.

1606'dan 1642'ye kadar Rus idaresine karşı büyük mücadele verdiler. Bu mücadelelerde komşu Türk boyları ile de işbirliği yaparak Rus saldırılarını püskürttüler. Fakat bu direniş 1860'a kadar sürebildi. 1860-1881 yılları arasında Rusya bütün Kırgız iline hâkim oldu.

Kırgız Edebiyatı ve Manas Destanı

Dünyanın en uzun ve halen yaşayan tek destanı

Yirminci asrın başlarına kadar yazılı bir edebiyata sahip olmayan Kırgız Türklerinin çok zengin bir şifahî edebiyatları bulunduğunu biliyoruz. Daha çok manzum kahramanlık hikâyelerinden oluşan bu edebiyat **"Akın"** adı verilen saz şairleri tarafından nesilden nesile aktarılarak bugüne kadar gelmiştir. Aynı zamanda bestekâr olan **"Akın"**ların terennüm ettiği **"Bekbekey", "Saksakey"** ve **"Şırıldan"** adlarıyla anılan türküler de bu şifahî edebiyatın önemli bir bölümünü teşkil etmektedir. Halk edebiyatının atasözü, masal gibi diğer türleri açısından da hayli zengin olan Kırgız edebiyatında, özellikle kahramanlık hikâyelerinin önemli bir yer tuttuğunu söyleyebiliriz. **Körmen Yek, Ertabıldı, Ertöştük, Canil Mirza,** bu hikâyelerin en tanınmış olanlarıdır. Fakat Kırgız Edebiyatı deyince, şüphe-

siz aklımıza ilk gelen dünya çapındaki Kırgız romancı **Cengiz Aytmatov'**dan sonra, eski çağların hatıralarını da bünyesinde taşıyan **"Manas Destanı"**dır. **İlk Müslüman Türk destanı olduğu gibi, dünyanın en büyük destanı** olma niteliğini de taşıyan **Manas Destanı** henüz bütünüyle yayınlanamamıştır. Bu destanı bütünüyle bilen **"Akın"**lara Kırgızlar arasında **"Manasçı"** denmektedir.

İlim dünyasına ilk defa Kırgız-Kazak Türklerinden **Velihanoğlu Çokan Töre'**nin tanıttığı Manas Destanı, tanınmış Rus Türkoloğu **Radloff** tarafından kısmen derlenerek **"Türk Halk Edebiyatı Numuneleri"**nin beşinci cildi olmak üzere, 1885 yılında Almanca tercümesiyle birlikte yayınlanmıştır. 12.452 mısradan ibaret olan bu neşir, Manas Destanı'nın bir özeti niteliğini taşımaktadır.

Türkiye'de Manas Destanı hakkında en geniş çalışma **Prof. Abdülkadir İnan** tarafından yapıldı. **"Makaleler ve İncelemeler"** (Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1968) adlı kitabında konuyla ilgili yedi makalesi bulunan Abdülkadir İnan'ın ayrıca mensur bir tercümesi de bulunmaktadır: "Manas Destanı" (Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul 1972).

1952 yılında Sovyetler Birliği'nde millî ve dinî hisleri güçlendirdiği gerekçesiyle bir süre yasaklanmışsa da, halkın büyük tepkisi üzerine bazı bölümleri çıkarılarak yayınlanmasına izin verilen **Manas Destanı'nın bir hususiyeti de, dünyada halen yaşayan tek destan olmasıdır.** Göçebe ve Müslüman Kırgız Türklerinin Çinlilerle, Budist Kalmuklar ve bazı Türk boylarıyla mücadelelerini anlatan Manas Destanı, şüphesiz bir dil, tarih, mitoloji ve kültür hazinesidir. Üç ana bölümden meydana gelen destanın birinci bölümünde **Manas'**ın, ikinci bölümünde oğlu **Semetey'**in ve üçüncü bölümünde de torunu **Seytek'**in mücadeleleri anlatılır. Destanı şöyle özetlemek mümkündür.

Orazlı Han'ın ölümünden sonra Kırgız halkı için bir felaket çağı başlamıştır. Kalmuk Hanı Alevke, Kırgızistan'ı istila ederek halkın ocağını söndürür. Orazlı oymağının Kırgızları, çocuklarını büyütebilmek için Alevke'ye hizmet etmek zorunda kalırlar. Esir yaşamaktansa ölmek daha iyidir diyerek bir ara Kalmuklara başkaldırırlarsa da başaramaz ve Altaylar'da münbit bir sahra olan **Akdala'**ya sürgün edilirler. Sürgündeki Orazlı oymağının başbuğu **Yakup (Cakıp) Han,** bir oğlu olmadığı için çok üzgündür. Bir gün gördüğü bir rüya üzerine karısı **Çayırdı Hatun'**un beline bir yay bağlayarak dokuz ay sonra doğurmasını sağlar. Doğan çocuğuna **Manas** adını verir. Fakat bu ad gizli tutulur. Çünkü Çinli **Esen Han'**ın kahinleri **Manas** adlı bir çocuğun dünyaya geleceğini ve Kalmuk halkının başına bela kesileceğini haber vermişlerdir. Bunun için **Esen Han,** her yerde **Manas** adlı çocuğu aratmaktadır.

Manas gerçekten olağanüstü bir çocuktur ve daha beşikteyken babasına Müslümanların yolunu açıp kafirlerin hepsini kovacağını söylemiştir. Sekiz yaşındayken tam bir savaşçı olarak yetiştirilmeye başlanan Manas, yenilmez bir kahraman haline gelir. Zırhını hiçbir ok delemez ve atı **Akboz'**u hiçbir at geçemez. Büyüyünce eski yurtlarını geri alan **Manas'**ın en yakın arkadaşlarından biri de **Almambet'**tir.

Kalmuk Hanı **Karahan'**ın oğlu olan **Almambet** Müslüman olmuş ve babasını öldürerek Müslüman beylerden **Er Gökçe'**ye sığınmıştır. Fakat **Er Gökçe'**nin kırk yiğidi onu kıskanarak karısıyla münasebeti olduğu dedikodusunu yayarlar. Böylece **Er Gökçe'**yle arası açılan Almambet, Manas'a sığınır.

Öte yandan Manas, babası tarafından **Buhara Hanı Temir'**in kızı **Konikey'**le evlendirilmek istenmektedir. Fakat Temir'in veziri mavi sakal **Mendibay** bu evliliğe razı değildir. Nitekim düğün sırasında büyük bir kavga çıkmasını sağlar ve Manas'ı da zehirleyerek öldürür. Çeşitli varyantlarda değişik şekillerde anlatılan bu olay, Radloff'un metnine göre atı, av kuşu ve köpeğinin Tanrı'ya yalvarmaları sonucu, Manas'ın dirilmesiyle sonuçlanır. Manas eskisi gibi düşmanlarıyla mücadele ederek yurduna hizmet etmeye devam eder.

Kırgız hanlarından **Kökütey Han'**ın yuğ töreninden sonra Kırgızlarla Kalmuklar arasında çıkan büyük savaş uzun süre devam eder. Bu savaşlar sonucunda **Almambet,** daha sonra da Manas yaralanır ve ölür.

Manas'ın ölümü üzerine Kırgızlar arasında iç çekişmeler, kardeş kavgaları başlamıştır. Artık kimsede düşmanlarla mücadele azmi kalmaz. Tekrar eski kötü günlere dönülmüştür. **Kanikey** ve **Çayırdı Hatun** bunun üzerine Manas'ın oğlu **Semetey'**i alarak **Temir Han'**a sığınırlar. **Semetey** dayısı **İsmail'**in yanında büyür. On dört yaşındayken kim olduğunu öğrenir ve babasının vasiyetine uyarak Talas'a gelerek hâkimiyeti dedesinin ve amcasının elinden alır. Fakat iç çekişme-

ler bitmez. Sonuçta **Semetey** de akrabalarından **İlyas Han** tarafından öldürülür.

Destanın üçüncü bölümünde Manas'ın torunu **Seytek'**in maceraları anlatılmaktadır. Seytek de babası gibi gençlik çağında düşmanlarından intikamını alarak hâkimiyeti ele geçirir ve esir edilen ninesi **Kanikey'**i kurtarır.

MANAS'IN ATI VE ZIRHI

Manas üydön çıktı
Öküm tuvgan ak kula
Örköçü biik zeri bas
Öktöm tuugan ak kula
Taykı calduu, tap ettüü
Tamaşaluu ak kula
Cügürüp attan kalbagan
Astına tögörök tuyak salbagan
Ak kulanı mindi deyt

●●●●●

Bu kıtaydın ustası
Kıynı minen casagan
Bu orustun ustası
Oyun minen casagan
Bu kalmaktın ustası
Kaylap turup casagan
Barannın ogı batpagan
Keltenin oğu cetpegen
Üstündegi ak olpok
Ak olpogun kiydi deyt

"Manas evden çıktı. Mümtaz doğmuş, ensesi yüksek, sağrısı alçak, kuvvetli doğmuş Ak Kula'ya, kısa yeleli, idmanlı etli, dikkati çeken Ak Kula'ya, koşarken hiç bir attan geri kalmayan, önünde yuvarlak tırnaklıyı geçirmeyen Ak Kula'ya bindi.

●●●●●

"Bu Çin'in ustası emek ile yapmış, bu Rus'un ustası düşünerek yapmış (dövmüş), bu Kalmukların ustası türkü söyleyerek yapmış, "baran" tüfeğinin kurşunu işlemeyen, **"kelte"** tüfeğinin kurşununu geçirmeyen ak zırhını giydi."

Peçenekler

15 bin Peçenek süvarisi, atlarını Boğaz'a sürdüler ve at sırtında Rumeli yakasına geçtiler

Nice yüzyıl geçmişse de aradan
Dünyalılar hâlâ anlamıyordu:
Bu nasıl bir millet, nasıl bir ordu?
Bunca savaş gemisini karadan,
Atlarını denizden yürütüyordu!..
••••••••••••
Oysa, fetih muştusundan belliydi
Özenerek yaratmıştı Yaradan...

Selçuk Türklerinin Anadolu'ya yerleşmelerinden, daha sonra Osmanlıların Anadolu ve Trakya'yı bütün imparatorluğun merkezi haline getirmelerinden önce, Orta Asya'dan batıya göçler devam etmiştir. Son büyük göç dalgalarını **Peçenekler, Uz**'lar ve **Kuman-Kıpçak**'lar meydana getirdi.

Macarları sürüp, batıya ilerleyen ilk büyük dalga Peçenekler idi. Onların gerisinden Oğuzlar, Oğuzların gerisinden Kuman-Kıpçaklar, bunların da gerisinden, Sibirya'ya doğru olmak üzere **Kimek**'ler gelmişti.

● Peçenekler

Peçenekler, Göktürk Hakanlığı'na bağlı, Oğuzların **"Üç-Ok"**lar kolunu oluşturan 12 boydan biri idiler. Göktürk Hakanlığının çözülmesinden sonra ve yine Oğuz soyundan diğer Türk boylarının baskısı ile, 8. yüzyılın ikinci yarısında, Batı Sibirya'ya çekilmek zorunda kaldılar. Burada da tutunamayıp 860-880 yılları arasında, batıya doğru yayıldılar. 889-893 yıllarında Macarları yurtlarından çıkarıp **Don-Kuban** civarına yerleştiler. Macarlar Karpatlar'a ve Tizsa Nehri dolaylarına doğru uzaklaşınca onlar da Don Nehri'nden Dinyeper (Özü) Nehri'nin batısına kadar uzanan bozkırlara yayıldılar.

Peçenekler, yayıldıkları bozkırda sekiz boy halinde yaşıyorlardı ve her boyun ayrı bir başbuğu vardı. Yakın komşuları durumuna gelen **Kief Rus Knezliği** ile aralarında çatışma eksik olmuyordu. Kief Knezliğine ilk büyük akınlarını 915 yılında yaptılar. Ruslarla komşu olarak yaşadıkları 121 yıl içinde (1036'ya kadar) 11'i büyük olmak üzere birçok akın gerçekleştirdiler. Bunların en önemlisi 968 yılında oldu. Ruslar, Hazar Hakanlığını yıkınca Peçenekler Kief'i kuşatmış, Hazar Hakanlığını yıkan Kief Knezi **Svyatoslav**'ı ağır bir yenilgiye uğratmıştı.

Rus Knezliği Bizans'ı da tedirgin ettiği için, bu ülke, Ruslara göz açtırmayan **Peçenekler**le dostluk kurdu. Böylece Rus Knezliğinin Karadeniz'e inmesi önlenmiş oluyordu.

● Peçenekler Balkanlara iniyor

Fakat Peçeneklerin (aslı Beçenek) doğu sınırları baskı altındaydı. Yine Oğuzların bir kolu olan **Uz**'lar batıya doğru yayılmaktaydı. Bu durum Peçenekleri zayıflattı. Knez Yaroslav, yabancılardan yardım görerek kuvvetlendirdiği ordusuyla Peçeneklere 1036'da ağır bir darbe indirince, Peçenekler daha batıya çe-

kilmek zorunda kaldılar ve bundan sonra akınlarını Balkanlar'a çevirdiler. Bulgaristan, Makedonya ve Trakya'ya akın ettiler.

Peçenek boyları arasında iktidar kavgasının başlaması devletin sonunu getirdi. **Başbuğ Turak** bütün Peçenek boylarını kendi idaresinde toplamak istedi. Başka bir boyun başbuğu **Kegen** de aynı şeyi istiyordu. Aralarındaki mücadele sonunda **Kegen** kendine bağlı olanlarla Bizans'a sığındı. Bunun üzerine **Turak** Trakya'ya akın yaptı ama yenilerek esir düştü.

Bu olaylardan sonra Peçeneklerden bir kısmı Bulgaristan'a yerleştirildi. Bir kısmı da Bizans ordusunda görev aldı ve ayrı bir birlik oluşturdu. Kısa zamanda Bizans ordusundaki Peçeneklerin sayısı artmış ve önemli bir vurucu kuvvet haline gelmişti.

● Atlarını Boğaza sürüyorlar

Bizans, doğudan **Selçuklu Türklerinin** baskısı altında idi. Onlara, ancak onlar gibi savaşçı, onlar kadar cesur kuvvetlerle karşı koyabileceğini biliyor ve bunun için de ordusundaki Peçenek süvarilerine güveniyordu. Bu maksatla 15 bin Peçenek atlısını sallarla, gemilerle Üsküdar'a geçirdi. Peçenek birliği Anadolu içlerine doğru sefere çıkacağını biliyor ama hangi düşmanla vuruşacağını bilmiyordu. Selçuklu soydaşları ile vuruşturulacaklarını öğrenince itiraz ettiler. İktidar için, kendilerine il tutmak için soydaşlarıyla savaştıkları olurdu ama, şimdi **kime il kazanacaklardı? Kimin kudretini arttıracaklardı? "Biz soydaşlarımızla savaşmayız"** diye Rumeli'ye dönmek istediler.

Fakat Bizanslılar Peçenek atlılarının geçişini engellemek için Boğaziçi'ndeki bütün gemileri, salları kaldırmışlardı. Peçenek Türkleri ise Rumeli'ye geçmeye kararlıydılar. Fazla düşünmediler. Şimdiye kadar hiçbiri nehri, ne kadar coşkun, ne kadar geniş olursa olsun, köprü kurarak geçmemişlerdi. Atlarını, hem de üzerinden inmeden yüzdürmesini biliyorlardı.

Boğazı geniş bir nehir farzeden 15 bin Peçenek süvarisi atlarını denize sürdüler ve halkın şaşkın bakışları arasında, at sırtında yüzerek Rumeli yakasına geçtiler! Askerlerin atları yüreklendiren naraları ve at kişnemeleriyle Boğaziçi, tarihte bir daha görülemeyecek bir gün yaşadı. Halk, giyimleri başka, yüzleri, konuşmaları başka ve atları başka olan bu savaşçıları, uzaydan gelmiş masal yaratıkları gibi, âdeta dilleri tutularak seyretti.

Tarihte Boğazı at sırtında aşan başka bir millet veya ordu görülmedi. **Atlarını denizden, gemilerini karadan yürütenler yalnız Türklerdir.**

Daha sonra, 1071 Malazgirt Savaşında da, Bizans ordusunda bulunan Peçenekler, soydaşları Selçukluların tarafına geçmişlerdir.

•UZ'LAR

Macarları yurtlarından sürüp, batıya doğru ilerleyen Peçeneklerin ardından Oğuzların geldiğini söylemiştik. Oğuzların bir kolu olan **Uz'**lar, 1048'den sonra Özü (Dinyeper) bölgesine yerleşmiş, Kief Knezliğinin güney bölgesine yayılmışlardı.

Kief Knezliği öteki knezliklerle birleşerek **Uz'**lara saldırdılar ve onları bölgelerinden uzaklaştırdılar. **Uz'**lar daha batıya çekilmek zorunda kaldılar. 1065'te Bizans ve Bulgar direnişini kırarak Tuna ötesine ilerlediler. Peçeneklerin takip ettiği yoldan Selanik ve Peleponez bölgesine indiler.

Peçenekler, Uzların daha fazla ilerlemesine engel oldukları gibi, onları yerleştikleri yerde de rahat bırakmadılar. Bu arada, Uzların bulundukları bölgede salgın hastalıklar da görüldü ve bu yüzden de her tarafa dağıldılar. Bir kısmı Bizans ordusuna katılmak zorunda kaldı. Macaristan'a ve Güney Rusya'ya gidenler oralarda kaldılar ama artık askerî bir güç olmaktan çıkmışlardı. Böylece hem kendileri kırılmış, hem de Peçenekleri Bizans karşısında zayıf düşürmüşlerdi.

● Peçenekler toplanıp güçleniyor

Bir kısmı Bizans ordusunun hizmetine giren Peçeneklerin asıl kütlesi Trakya'da, kendi başbuğlarının idaresinde idi. Toparlanıp güçlenince Bizans üzerine tekrar akın başlattılar. Başbuğları **Çelgü,** Macar Türklerinin kralı ile anlaştı. Ordularını birleştirerek Bizans'a saldırdılar ve **Lüleburgaz'a kadar ilerlediler.**

Başbuğ **Çelgü** bu savaşta yaralanarak öldü. Onun yerine **Tatuş** başbuğ oldu. **Tatuş,** Macarlardan başka Kuman Türklerinden de destek aldı. Silistre olaylarında, **İmparator Aleksios'**un kumandasındaki Bizans ordusunu bozguna uğrattı. Bu savaştan sonra Peçenekler Edirne ve Keşan'a kadar bütün Trak-

ya ve Filibe dolaylarına hâkim oldular. 1090 yılında **Çekmece**'ye kadar geldiler. Yine bu yıllarda, Anadolu'da üstünlük sağlamış olan **Selçuklu** soydaşları ile iyi ilişkiler ve işbirliği içinde bulundular.

● Çaka Bey

Birleşen Türkler artık Bizans'a ağır ve belki de bu imparatorluğa son verecek darbeyi indirebilirlerdi. Çünkü şimdi deniz kuvvetleri de vardı. Oğuzların **Çavuldur** boyu İzmir'e hâkim olmuş, başbuğları **Çaka Bey** kuvvetli bir donanma kurarak Adalar Denizi'ne (Ege'ye) hâkim olmuştu. İstanbul'u da zaptetmek için Peçeneklerle anlaşmış bulunuyordu.

Türkler Bizans'ı üç taraftan sıkıştırmış durumda idiler. **Edirne'de Peçenekler, Marmara kıyılarında Selçuklular, Adalar Denizi'nde ise Çaka Bey'in donanması, Bizans'ı kıskaç içine almıştı.** İmparator Aleksios, bu güç durumdan kurtulmak için Haçlı dünyasını harekete geçirme teşebbüslerinde bulundu. Avrupa'ya ricacı heyetler gönderdi. Bu teşebbüsü, Haçlıların Türk-İslâm ülkelerine sefer başlatmalarının sebeplerinden birini oluşturacaktı. Fakat bu, Türkleri durdurmaya yetmezdi. En büyük ümidi, Türkleri Türklere düşürmek, Türklere kendi soylarından bir düşman çıkarmak idi ve bunu da buldu. Bulduğu müttefik Uzların arkasından Balkanlar'a inen **Kuman Türkleri** idi. Kuman Türkleri yurt edinmek, il tutmak çabası içindeydiler.

● Kuman baskını

Bizans'ın, yurtluk ve büyük imkânlar vaadederek müttefik olduğu Kumanlar, Uzların ardından Balkanlar'a kadar inmişlerdi. Başbuğları **Tugur Han,** başyardımcısı **Bönek** idi.

Peçenekler ve **Çaka Bey** Bizans'a birlikte saldırmak için hazırlığa geçmişlerdi. Peçenekler Meriç Nehri kıyısında karargâh kurmuş, Çaka Bey'in kıyıya yaklaşmasını bekliyorlardı. Fakat Çaka Bey gecikti. Öte yandan, 40 bin kişilik Kuman süvarisi hiç beklenmedik bir sırada Peçenek karargâhına saldırdı ve onları mahvetti (29 Nisan 1091). Peçeneklerin Selçuklu soydaşlarına gösterdiği soy bağlılığını maalesef Kumanlar, Peçenek soydaşlarına göstermemişlerdi. Bunun da birinci sebebi, yukarıda belirttiğimiz gibi, kendilerine il tutmak idi.

Peçenekler, Kuman baskınından sonra dağıldılar. Bir kısmı Macaristan topraklarına yerleşti. Bir kısmı da Uzlar ve Kumanlarla birleştiler. Balkanlar'da kalanlar daha çok **Vardar** kıyısına yerleşmişlerdir. 11. yüzyılın sonu, Peçeneklerin de sonu oldu.

● Peçeneklerden kalanlar

Yaklaşık üç asır Doğu Avrupa'yı etkileyen Peçenekler, başbuğlarının Büyük Türk Hakanlığı soyundan olmayışı yüzünden, yerleşik bir devlet kuramamışlardır.

Peçenekler **Göktürklerin On-ok** kolundan ve **Oğuz** soyundan idiler. Çeşitli kaynaklarda Beçenekler, Patzinak, Badzinag, Peçenyyeğ, Beşenyö adlarıyla anılırlar. Bosniak ve Boşnak adları da Peçenek'ten gelir.

Peçenekler Macaristan'a geldiklerinde Göktürk yazısını kullanıyorlardı. Orta Macaristan'da, **Nagy Sent Miklos'**ta bulunan altın kapların üzerinde Göktürk yazılı Türkçe kitabelerin Peçeneklere ait olduğu anlaşılmıştır. Bugün Balkanlar'da, Ukrayna'da olduğu gibi Anadolu ve Kafkaslar'da birçok yer adı Peçeneklerden kalmıştır. Peçeneklerin adı, bu bölgelerdeki efsanelerde de geçer.

Kuman-Kıpçak Türkleri

Orta Asya'dan gelip Mısır ve Suriye'de Memlûk Devleti'ni kuranlar Kıpçak Türkleridir

•KUMANLAR

Türklerin Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya yaptıkları son büyük göç dalgalarını Peçenek ve Uzlardan sonra **Kuman** ve **Kıpçak** Türkleri gerçekleştirdi.

Kumanlar, **Türklerin** en doğuda yerleşen boylarından biri iken, zaman içinde batıya doğru kayarak 1080'lerde **Balkaş** Gölü ve **Talas** Irmağı ile **Tuna** Nehri'nin ağzına kadar yayıldılar. Önceki bölümde anlattığımız gibi Bizans'ın vaadlerine kanarak Peçenekleri ortadan kaldırdılar. Peçenekleri yendikten sonra bir kısmı Macaristan'a girdi ve Hıristiyanlığı kabul ederek onlarla karıştı. Daha doğuda ise, Rus knezleri aralarında birleşerek Kumanları ağır yenilgiye uğrattılar. Dağılıp tamamen Hıristiyanlaşmak üzere idiler ki, son büyük göç dalgasını oluşturan **Kıpçaklar,** Yayık ve İtil ırmaklarını geçip, Doğu Avrupa'ya girdiler. Kumanlarla birleşip karışarak ve yüzyıllardan beri Türk göçlerine yol olmuş bölgelerde kalan **Türkleri** toplayarak kuvvetli bir devlet kurdular.

Kıpçak Türklerinin gelişinden sonra **Ukrayna** ve doğusundaki ovalara **"Deşt-i Kıpçak"** yani **"Kıpçak Bozkırı"** denildi. Daha önce bölgeye gelen Türklerle ve daha çok Kumanlarla karışan Kıpçaklar, tarihimizde genellikle **"Kuman-Kıpçak"** bileşik ismiyle anılırlar.

Kıpçaklar 1203 yılında Kief şehrini zaptettiler ve oradan Galiçya'ya kadar ilerleyerek Macarları Karpatlar'a doğru ittiler. Fakat 1223'te **Cengiz Han'**ın orduları Doğu Avrupa'da hem Rusları, hem Kıpçakları yenerek onların hâkimiyetine son verdi.

● Din değiştirenler eriyor

Kuman-Kıpçaklar, o devre göre nüfusları çok olmasına rağmen uzun ömürlü, dağılmayacak bir Türk devleti kuramadılar. Bunun birinci sebebi, başlarında bulunan başbuğların Büyük Türk Hakanlığı hanedanından olmayışı, bu yüzden baş olma mücadelesinin sürekliliği ve bu başların Rus, Ukran, Macar, Bulgar, Romen, Gürcü gibi prensliklerle evlenme yoluyla karışması, iç içe girmesi ve en önemlisi de kısım kısım Hıristiyanlaşması idi. Yabancı prensliklerle karışmaları halinde baş oluyor, kral oluyor, fakat Hıristiyanlaştıkları için, dillerini daha uzun bir süre korusalar da, zamanla eriyip gidiyorlardı.

Devlet olarak varlıklarını koruyamamış ve din değiştirenler erimiş olsalar bile, hem bunlar, hem Müslüman kalan Kıpçaklar dil ve geleneklerini bulundukları yere kendilerinden evvel ve sonra gelen Türklerle kaynaşarak Kıpçak Türkçesini ve kültürünü yaşatmış, değerli, ilmî ve edebî eserler meydana getirmişlerdir.

● Romen Devleti'ni Kıpçaklar kurdu

Kuman-Kıpçaklar, Rusların Karadeniz'e inmelerini, Balkanlar'a sarkmalarını önlemiş, geniş Kıpçak bozkırında olduğu gibi, Balkanlar'da da Kıpçak kültürünü hâkim kılmışlardır. Doğu Avrupa'ya daha sonra Cengiz Han'ın kuvvetleriyle gelen Moğollar azınlıktaydı. Türkler içindeki oranları en çok yüzde yirmi beşi geçmiyordu. Bunlar da kısa zamanda Türkleştiler. Büyük Türk kütlelerini yönetmek için kurulan hanlıkların başına Cengiz soyundan bir başbuğ han oluyordu ama, büyük küt-

le **Kuman-Kıpçak** olduğu için, Kıpçak dili ve kültürü olduğu gibi devam ediyordu. **Kasım Hanlığı, Kazan Hanlığı, Kırım Hanlığı, Özbek Hanlığı** gibi hanlıklarda asıl kütle **"Hazar-Kıpçak-Uz"** olduğu için, hele bunlar Müslüman da olduğu için, dil birliği, din birliği korunmuştu.

Fakat, yukarıda da belirttiğimiz gibi, Kuman-Kıpçaklar Balkanlar'a, Macaristan, Lehistan ve Avusturya'ya dağılmışlardı. Buralarda kurdukları devletlerin ya da hâkimiyetlerine aldıkları devletlerin başına geçmişlerdi. Hıristiyanlaştıkları için zamanla örf ve âdet değiştirmişlerdi ama bugün hâlâ mevcut olan damgalarını, kültür izlerini bırakmışlardır.

Kumanlar 1330'larda **Romen devletinin kurulmasını sağlamış** ve bu devletin başına **"Basar Aba"** adlı Türk başbuğu geçmişti. Bugünkü **Basarabya'**nın ismi ondan kalmadır. 14. yüzyılda kurulan küçük **Dobruca Devleti'**nin kurucusu da **Kıpçaklar** idi. Dobruca ismi Kuman-Kıpçak başbuğu **Balık'**ın oğlu **Dobrotiç** ya da **Dobriç'**ten gelir. Bugün Romanya'da yaşayan, hâlâ ana dillerini yani Türkçe'yi konuşan **Gagauz'**lar da Hıristiyanlaşmış **Uz'**lardan başkası değildir. **(Gagauz=Kara Uz).**

15-16. yüzyıllarda yaşayan Romen devlet adamlarının adları hep Türkçe idi: **Akbaş, Akkuş, Barak, Bars, Baybars, Kazan, Ötemiş, Berkiş, Bilik, Kara, Buğa, Çolpan, Toluntay, Payandur, Tuttarkan** (Tutrakan)... vb. Bugün Balkanlar'da, Lehistan'da birçok yer adı Kuman-Kıpçak'lardan kalan hatıralardır.

● Kıpçaklar Suriye ve Mısır'da

Kıpçakların büyük bir bölümünün Müslüman olarak varlıklarını koruduklarını söylemiştik. Bunların bir kısmı bugün **Özbekler, Kırgızlar, Başkurtlar** ve **Nogaylarla** beraberdir.

Devlet olarak varlıklarını yitirdikten sonra Kıpçak bozkırlarında (Deşt-i Kıpçak'ta) Kıpçakların hayat şartları zorlaştı. Bir yandan kıtlık, bir yandan hayvan hastalıkları salgını onları güç durumda bıraktı. Bu durumda Kıpçaklar bir Slav geleneğini benimsediler. Bu, gürbüz erkek çocuklarını para karşılığında ve asker olmaları için başka ülkelere göndermek veya vermek geleneği idi. O sırada ücretli askere en çok ihtiyacı olan Müslüman devlet Mısır'daki **Eyyubîler Devleti** idi. Eyyûbî Devleti, Kıpçak bozkırlarından gelen **Kıpçak, Oğuz, Çerkes** gençlerini memnuniyetle kabul ediyor, onları özel kışlalarda eğitiyordu. Ayrıca kalabalık Kıpçak göçmen kafilelerini de kabul etti.

İşte bu şekilde Mısır'da sayıları gittikçe artan, para ile satın alındıkları için başlangıçta köle durumunda bulunan Türkler, kısa zamanda hâkim duruma geçtiler. Orduda ve idarede önemli mevkiler aldılar. Nihayet 1250 yılında Kıpçak Türk'ü **İzzeddin Aybeg,** Eyyûbîlerin sultanı oldu. Böylece **Memlûk Türk Devleti** de kurulmuş oluyordu. Bundan sonra bu Türk Devleti başka bir Türk unsuru olan **Osmanlılar** gelinceye kadar (1517'ye kadar) hâkimiyetini devam ettirdi.

Memlûk Türk Devleti, Sultan Kotuz ve **Sultan Baybars** zamanlarında çok güçlendi ve İslâm hilâfeti yine eski kudretine ulaştırıldı. Moğollar Suriye'den uzaklaştırıldı. **Baybars'**tan sonra sultan olan **Kalavun** da Kıpçak idi. **Kalavun,** Orta Asya'daki soydaşları ile bağlarını kuvvetlendirdi. Daha sonra sultanlık, Kıpçaklarla beraber ve aynı statü içinde gelen **Çerkes** kölemenlerine geçti ve 1290-1382'ye kadar devam etti. Sonra yine Kıpçaklar geldi. **Yavuz Sultan Selim** 1517'de Mısır'ı aldığı zaman **Memlûk Devletinin** sultanı **II. Tomanbay** idi.

Memlûkler döneminde Mısır'da, yerli halk dışında umumî dil Türkçe idi. Ülkeye Türk kültürü hâkimdi. Devletin adı da **"Ed-Devlet'üt-Türkiya"** yani **"Türk devleti"** olarak anılıyordu.

Kuman-Kıpçak dili ve edebiyatı

Kuman-Kıpçak'lar hem Doğu Avrupa'da, hem Suriye-Mısır'da, zengin dil ve kültür yadigârı bırakmışlardır.

Doğu Avrupa'da Hıristiyanlaşan Kuman-Kıpçaklar'dan kalan en önemli eser **"Codex Cumanicus"** diye anılan **Türkçe (Kumanca)-Latince-Farsça** yazılan bir lûgat ve gramer kitabıdır. 1303 yılında **Kırım**'da yazılan bu eser Kumanların Hıristiyanlık devrine aittir ama, devrin Türkçesi için en güzel örneklerden biridir. Yazarı belli olmayan bu eserde Türk gramerinin açıklaması yapılmış, Türk halk edebiyatından örnekler gösterilmiş, Türkçe'ye çevrilen **İncil** bölümleri ile bazı Hıristiyan duaları verilmiştir. **Bu eserdeki dil, Urallar'dan Macaristan'a kadar bütün Türklerin konuştuğu dildir.** Bu dile ilim dünyasında **"Kıpçak lehçesi"**, Batı âleminde ise **"Lingua Cumanesca-Kuman Dili"** denir.

Türk Memlûk Devleti'ni kuran Kıpçakların telif ve tercüme eserleri daha çoktur. Bunların arasında en önemli olanları, Kıpçak lehçesini Araplar'a öğretmek için yazılanlardır. Başlıcalarını şöyle sıralayabiliriz:

•**Tercümânû Türkî ve Arabî.** Yazarı belli değil.

•**Kitab ül-İdrak li-Lisan il Etrak** (Türk Dilini Anlama Kitabı) Yazarı: Ebû Hayyan Muhammed bin Garnatî (Gırnatalı).

•**Kitabû Bulâgat il-Müştak fi'l Lûgat-it Türk ve'l-Kıpçak** (Türk Kıpçak Dillerinde Kelime Türevleri) Yazarı: Cemaleddin Ebu Mahemmed Abdullah et-Türkî.

•**Eş-Şüzur üz-Zehebiyye ve'l-Kıta el-Ahmediyye fi'l Lûgat-it Türkiyye** (Türkçede Ahmediye'nin Kıtası ve Altın Şuzurlar) Yazarı: Molla Salih.

Kıpçak lehçesine yapılan tercüme eserlerin en önemlisi, Seyfi Sarayî'nin ünlü İran şairi **Şirazli Sadi**'den yaptığı **Gülistan** tercümesidir. Tercüme, **Kitab-ı Gülistan bi't Türkî** adını taşımaktadır. 1391 yılında tercüme edilmiştir ve Gülistan'ın Türkçe'ye ilk tercümesidir.

Seyfî Sarayî Altın Ordu Devleti'nin başkenti Saray şehrinden gelen bir Kıpçak Türk'üdür. Yazar bu kitaba kendi şiirlerini de eklemiştir. Tercümede çok sayıda Farsça ve Arapça kelime vardır ama, Kıpçak lehçesinin özelliği de çok bellidir.

Türk dilinin Kıpçak lehçesine örnek göstermek için hem **Seyfî Sarayî**'nin Gülistan tercümesinden, hem de yukarıda sözünü ettiğimiz **Codex Cumanicus**'tan bazı parçalar sunuyoruz:

Seyfi Sarayî'nin GÜLİSTAN tercümesinden bölümler

Ey cihan-ı ilm ü üstad-ı hüner
Marifetning menbaı sâhib-nazar
Gül tilese hatırıng tolı tabak
Bu gülistanımdan okı bir varak.
Gül cemali bir niçe künde kiçer
Bu gülistan dayima köngül açar.
Ol acayip kim garayib munda bar
Hüsrev ü Şirin içinde kanda bar?
Bu lâtayif bağı bûstanı durur
Bülbül-i ma'nî gülistanı durur.
Bu sıfatlar birle közlerge tolıp
Ni aceb bolsa mesabihu'l-kulûp
Türkige kaytıp acemden bu kitab
Marifetke açtı sekkiz türlü bâb.

Bugünkü Türkçe ile

Ey ilmin dünyası, hüner ustası
Marifetin kaynağı, nazar sahibi,
Gül dilese gönlün bir dolu tabak
Bu Gülistanımdan oku bir yaprak
Gül güzelliği bir nice günde geçer,
Bu Gülistan (ise) daima gönül açar.
O acayip ve garip (şeyler) bunda var
Hüsrev ve Şirin'de (böylesi) nerde var?
Bu, lâtifeler bağı, bostanıdır,
Mânâ bülbülünün gülistanıdır.
Bu sıfatları ile gözlere dolup
Ne hayret, gönüller aydınlansa?
Türkçeye acemceden çevirip bu kitabı
Marifete açtım sekiz türlü kapı.

Eger oynap kişi bir harf aytsa
Alır andan bilig ehli nasihat;
Kilür ahmak kulağına oyuncak
Okur bolsang yüz illi bâb hikmet.

Bugünkü Türkçe ile

Eğer kişi oynayıp bir harf dese,
Alır ondan bilgi ehli nasihat;
Gelir ahmak kulağına oyuncak,
Okusan bile yüz elli bölüm hikmet.

MELİK VE ÇİFTÇİ

Melik Adil kilip bir tün ikinçi ivine tüşti
Melikning kadir ü cahından nime
iksilmedi ol tün
Velî kökke ikinçining yitişti ol kiçe başı
Niçük müflis ferah itse tupup bir yerde
ming altun.

Bugünkü Türkçe ile

Melik Adil bir gece ekincinin (çiftçinin) evinde kaldı. O gece onun ne kıymeti eksildi ne de mevkii. Fakat ekinci, iflas etmiş bir kişi yerde bin altın bulduğu zaman nasıl rahatlarsa, onun gibi başı göğe erdi.

KENDİNE ACIMAYAN

Kilmese kim yakın lûtf bilen
Tüşer ol ir yırak izzetten
Kendine rahm kılagan dâyim
Kurtula bilmes ol meşakkatten

Bugünkü Türkçe ile

Gelmez ise yakına lûtf ile
Düşer o kişi ırak, izzetten
Kendine acımayan hiçbir zaman
Kurtulabilmez meşakkatten.

★

CODEX CUMANİCUS'tan

Ave kimning totakları
Bal şekerden-tur kop tatlı
Anlardan bizge tögüldi
Tın azıgı tengri sözi

Bugünkü Türkçe ile

Merhaba! Kimin dudakları
Bal şekerdendir çok tatlı
Onlardan bize döküldü
Manevî azık Tanrı sözü.

★

Ave sende kim yaşındı
Baldan tatlı tengri sözi
Onu bizge sen tatırgıl
Yüz yarkınında yaşırgıl

Bugünkü Türkçe ile

Merhaba, sende ki saklandı
Baldan tatlı Tanrı sözü
Onu bize sen tattır
Yüzünün aydınlığında sakla.

Ogurlar (Bulgarlar)

Bulgarya, Ogur Türklerinin birleşerek kurdukları bir Türk devleti idi

"**Ogur**" ve "**Oğuz**" kelimeleri eş anlamlıdır. **Oğuz**'ların kardeşi olan **Ogur**'lar, onlardan, milâttan önceki zamanlarda ayrılmışlardır. Batıya doğru yayılanların dilinde "**Z**" harfinin yerini zamanla "**R**" harfi almıştır. Onun için Batı Türklerine (Oğuzlara) "**R'li konuşanlar**", Doğu Oğuzlarına ise "**Z'li konuşanlar**" denmiştir. "**Dokuz-Oğuz, On-Oğuz, Otuz-Oğuz**" deyimleri batıda, "**Dokuz-Ogur, On-Ogur, Otuz-Ogur**" şeklinde söylenmiştir.

Attila, 453'te ölünce, küçük oğlu **İrnek** kendisine bağlı ve büyük çoğunluğu "**On-Ogur**" boyundan olan Türklerle Karadeniz kıyısına gelmiş, buradaki diğer Türk boyları ile karışmışlardı. Bu karışmadan meydana gelen yeni topluluk kendisine "**Bulgar**" adını verdi. Çünkü Türkçe'de '**bulgamak**' karışmak anlamına geliyordu ve '**Bulgar**' kelimesi de "**Ogur boylarının karışıp birleşmesi**" anlamını taşıyordu.

İşte bu Bulgar Türklerinin bir bölümü sonraki yüzyıllarda Tuna boylarına yerleşecek, Hıristiyanlığı kabul ettikleri için Slavlar arasında eriyip Türklüklerini yitirecekler, buna karşılık, **İtil-Volga** dolaylarına yerleşenler Türklüklerini koruyacak ve "**Tatar**" adıyla anılacaklardır. Demek ki Türklüklerini yitiren Bulgarların da, Müslüman olan ve Türklüklerini koruyan Tatarların da ataları, Türklerin **On-Ogur (On-Oğuz)** boyudur.

Ogurların ilk yurdu **Batı Sibirya** idi. Bunlar, **Çiçi Tanhu Devleti** yıkılınca Kuzeye çekilmişler, diğer Ogurlara sokulmuşlardı. Sonraki yüzyıllarda, yukarıda belirttiğimiz gibi, **İrnek** tarafından getirilen Hunlar (Ogurlar), diğer Oguriarla **(Beş-Ogur, Altı-Ogur, Dokuz-Ogur, On-Ogur ve Otuz Ogurlarla)** birleşip **Bulgar Devleti**'ni kurdular. Bu sırada başbuğları Hun tanhuları sülâlesinden **Kurt** idi.

Düşman kardeşler

Ogurların birleşmesiyle kurulan **Bulgar Devleti** süratle gelişti. Batıdaki **Dokuz-Ogurlar** Bizans'a baskılarını arttırdılar. Bunun üzerine Bizans, doğuda Çinlilerin yaptığı gibi, en iyi korunmanın Türkleri birbirine düşürmek olacağını düşündü ve bu politikayı uyguladı. **Dokuz-Ogurlarla Otuz-Ogurların** arasını açarak bunları düşman kardeşler haline getirdi ve birbirlerine saldırttı. **Dokuz-Ogur**'lar yenildiler ve bunların bir kısmı Trakya'ya götürüldü. Böylece Karadeniz kuzeyinde Ogur hâkimiyeti zayıfladı. Geriden gelen Avarlar, **Ogur-Bulgar** kütlelerinden bir kısmını alarak Batı'ya doğru ilerlediler. Bunlar 7. yüzyılın ikinci yarısında **Balkanlar**'a, **Kuzey İtalya**'ya, **Macaristan**'a dağıldılar.

İlk Bulgar birliğinde **On-Ogur**'lar çoğunluktaydı. Kurdukları devlete "**Büyük Bulgarya**" denmişti. Devletin kurucusu olan **Başbuğ Kurt** 665 yılında ölünce, otorite boşluğu ve başbuğluk mücadelesi yüzünden devlet zayıfladı ve sonunda parçalandı.

Tuna Bulgarları

Büyük Bulgarya'nın parçalanmasından sonra, çoğunluğu Otuz-Ogurlardan oluşan bir topluluk kuzeye çekildi. **İtil-Volga** boylarına yerleşti. Bunlara **İtil** ya da **Volga Bulgarları** denildi. Başlarında Kurt'un oğullarından **Bat-Bayat** vardı. **Bat-Bayat**'ın küçük kardeşi **Asparuh** ise bir Bulgar topluluğu ile Tuna'ya yöneldi ve 668 yılında Balkanlar'a geçerek bazı toprakları zaptetti. 679 yılında da yeni **Bulgar Devleti**'ni kurdu. Bunlara "**Tuna Bulgarları**" diyoruz.

İtil-Volga Bulgarlarının başbuğu olan **Bat-Bayat**'ın küçük kardeşi **Asparuh,** kendine bağlı Bulgarları (Ogurları) Tuna boylarına getirdikten sonra, Bizans'ın çıkardığı engelleri aşarak **Dobruca**'nın güneyine yerleşti. Kurduğu devlet kısa zamanda hem siyasî, hem askerî bir güç olarak gelişti.

Tuna Bulgar Devleti, İtil Bulgar Devletine göre küçük idi ama, Ogur Türkleri tara-

fından kurulan en uzun ömürlü devlet oldu. **Bugünkü Bulgaristan, Tuna Bulgar Devleti'nin Hıristiyanlaşmış, çok karıştığı için Slavlaşmış olarak devamından başka bir şey değildir.** Aşağıda anlatacağımız sebeplerden dolayı ırk özelliğini de tamamen yitirmiş bulunuyor.

Tuna Bulgar Devleti'nin en sıkı siyasî, ticarî ve sosyal münasebetleri Bizans ile oldu. Bizans İmparatoru **II. Justinianus, Hazar Türkleri'**nin prensesi iie evlenmiş ve tahtını korumuştu. 705 yılında ikinci defa tahta çıkışı da **Bulgar Hakanı Tervel'**in yardımı ile oldu. Bulgar Hakanlığı 716 yılında Bizans'la bir ticarî anlaşma imzaladı. Araplar 717-718 yıllarında İstanbul'u kuşattığı zaman, Bizans-Bulgar kuvvetleri güçbirliği yaparak şehri savundular. Bu işbirliği ve ticaret anlaşması Bulgar Devleti'ne büyük ekonomik imkânlar sağladı. Fakat Bizans, gittikçe güçlenen Bulgar Devleti'ni kendisi için bir tehdit, bir tehlike olarak görmeye ve fırsat kollamaya başladı.

739 yılında Bulgar Hakanlığında taht mücadeleleri başladı ve hanedan değişti. Tahta, **Ukil** hanedanından **Kurumuş (Kormisoş) Han** geçti. Bu değişikliği ve iç mücadeleyi fırsat bilen Bizans, 741-755 yılları arasında Bulgar Devleti'ne üst üste sefer yaptı ve ağır kayıplar verdirdi.

Tuna Bulgar Devleti'nde taht mücadeleleri devam ediyor, hanedanlar değişiyordu. Nihayet 803 yılında tahta, **Krum** adlı ünlü bir başbuğ geçti. **Krum,** iyi bir asker, iyi bir teşkilâtçı, kurucu idi. **(Krum, bugünkü 'kurum, tesis' anlamındadır ve başbuğa devleti yeniden kurduğu için bu ad verilmiştir.)**

● Bulgar-Bizans savaşları

Krum'un idaresinde Bulgar devleti güçlendi. **Güney Macaristan** ve **Transilvanya** Hakanlık sınırı içine alındı. Bu gelişmeden ürken Bizans İmparatoru **I. Nikeforos,** Temmuz 811'de büyük bir ordu ile Bulgarların üzerine yürüdü. Hanlık başkenti Preslav'ı tahrip ederek, Vrbişki Geçidi'ne geldi. Burada yapılan büyük meydan savaşında **I.Nikeforos'**un ordusu tamamen mahvoldu. Kendisi de savaş meydanında can verdi. Dört buçuk asırdan beri ilk defa bir Bizans imparatoru savaş alanında ölüyordu. Bundan sonra Bizans'ın doğu eyaletlerinden getirdiği ve II. Mikhael'in emrinde gönderdiği yardımcı kuvvetler de mağlup edildi.

Krum Han, artık Bizans'ı tamamen ortadan kaldırmaya hak kazanmıştı. Altın mızrağını **İstanbul** surlarındaki **Yaldızlı Kapı'**ya asabilirdi ve bunu yapmaya and içmişti. Bu amaçla kısa sürede hazırlandı. Sofya, Niş ve Belgrad şehir kalelerini zaptederek 813'te Filibe üzerinden Edirne'ye ulaştı. 814'de İstanbul'u kuşattı. Fakat, kuşatma çalışmalarının en yoğun olduğu bir sırada, 13 Nisan 814 günü, ansızın, ağzından, burnundan kan gelerek öldü (Attila'nın ölümü gibi).

Krum Han'ın yerine oğlu **Omurtag Han** geçti. **Omurtag Han** kuşatmayı kaldırdı ama Bizans'la, kendi yararına olan 30 yıllık bir ticaret anlaşması imzaladı.

Omurtag Han, Frank İmparatorluğu ile de savaşmak zorunda kaldı ve Tuna-Sava-Drava havzasını işgal etti. Maros Irmağı dolaylarında Roma devrinden beri terkedilmiş olan Avrupa'nın en büyük tuzlalarını yeniden işletmeye açtı ve devlete çok büyük gelir sağladı.

Tuna Bulgarları **Omurtag Han** zamanında en parlak devirlerini yaşadılar. Bu devirde şehirler imar edildi. Yeni şehirler, saraylar, su yolları ve âbideler yapıldı. **Şumnu'**nun doğusundaki **Madara** kasabası yakınında **Krum Han** için büyük bir anıt inşa edildi. Harabeleri hâlâ duruyor. Bu anıtta, yüksek bir kaya üzerinde **Krum Han'**ın atlı kabartması yer alıyor. Kitabe ve bu kabartma 40 metre karelik bir alanı kaplıyor.

● Türklüklerini nasıl yitirdiler?

Tuna Bulgarlarının (Türkleri'nin) sayısı azdı. Ülke genişlemiş, büyük etnik gruplar arasında Türkler küçük bir azınlık haline gelmişlerdi. **Omurtag Han'**dan sonra yerine oğlu **Malamir (Baiamir)** geçti. Onun zamanında, Balamir'in engelleme gayretlerine rağmen Slavlaşma arttı. **Balamir,** bu oluşumu engellemek için Hıristiyanlığı kabul eden kardeşini bile öldürmüştü. **Balamir'**den sonra hakan olan **Persiyan** zamanında, Slavlaşma ve Hıristiyanlaşma hızlandı. Propagandalar çok arttı.

Persiyan Han'ın yerine geçen oğlu **Bogoris** (Slavlar Boris diyor) Ortodoksluğu resmen kabul etti. Böylece, o zamana kadar tek yaratıcı **"Tengri"** inancında yaşayan Bulgar Türklerinin hıristiyanlaştırılması tamamlanmış oldu. Ortodoks mezhebi ile Bizans kültürünün Balkanlar'daki hâkimiyeti de bu şekilde sağlanmış oluyordu.

Bundan sonraki yüz yıl içinde Bulgar Türkleri bir Slav milleti olup çıkmıştı. Artık Bizans'a karşı çıkamayacak, onun bir eyaleti durumuna geleceklerdi.

Türk Ticaret Bankası

TÜRKBANK

"İkinci Adresiniz"

Sürekli yüksek kazanç güvencesi TÜRKBANK'ta

Türk Ticaret Bankası

TÜRKBANK

"İkinci Adresiniz"